

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

МАТВІЙЧУК АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 167.7+504.062: 141.201

**ЕКОЛОГІЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант:

Гомілко Ольга Євгенівна

доктор філософських наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	C. 4
РОЗДІЛ 1. СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ ДЕОНТОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В КОНТЕКСТІ ДИСКУСІЙ ЩОДО МЕТОДОЛОГІЇ ТА ПРЕДМЕТУ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ	C. 22
1.1. Передумови залучення деонтологічного підходу до вирішення екологічних проблем сучасності	C. 23
1.2. Деонтологічний підхід і постмодерністський науковий дискурс	C. 38
Висновки до першого розділу	C. 57
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ	C. 60
2.1. Проблема співвідношення суцього і належного та її осмислення у європейській філософії.	C. 61
2.2. Теоретичний зміст і методологічний потенціал деонтологічних концепцій: від Канта до сьогодення.	C. 89
Висновки до другого розділу	C. 120
РОЗДІЛ 3. АКсіОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ	C. 124
3.1. Плюральність наявних екологічних парадигм як змістова та ціннісна основа екодеонтології	C. 125
3.2. Морально-етичний зміст екологічної деонтології	C. 150
3.3. Аксіологічні виміри екологічної деонтології	C. 175
Висновки до третього розділу	C. 205

РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ.	C. 212
4.1. Концептуальні засади створення понятійно-категоріального апарату екологічної деонтології	C. 213
4.2. Функціонально-інструментальний потенціал екологічної деонтології як особливої наукової галузі.	C. 244
Висновки до четвертого розділу	C. 276
РОЗДІЛ 5. ВПЛИВ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ НА ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВНИХ ЗАВДАНЬ ОСВІТИ ТА ПОЛІТИКИ	C. 282
5.1. Екологічна деонтологія і стратегії інноваційної освіти.	C. 283
5.2. Екополітичний простір як сфера реалізації екологічної деонтології	C. 309
Висновки до п'ятого розділу	C. 330
ВИСНОВКИ.	C. 335
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.	C. 344

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає у тому, що екологічні реалії початку XXI сторіччя загострили суперечливість і багатоплановість змісту відношення «Людина – Природа», а відповідно зробили надзвичайно суспільно запитаним теоретичне осмислення практичних шляхів його гармонізації. Без перебільшення можна констатувати про те, що екологічні проблеми не лише так чи інакше стосуються окремих країн та регіонів, але охоплюючи всю людську цивілізацію в цілому, свідчать про настання глобальної екологічної кризи і стимулюють інтерес дослідників до масштабного аналізу її причин та можливих наслідків.

Означена ситуація зумовила той факт, що екологічна проблематика потрапила в один ряд з найгострішими глобальними проблемами сучасності та визначила нове звернення науковців до класичного відношення «Людина – Природа», особливо в аспекті з'ясування причин болючої дисгармонії між станом довкілля (природного та соціального) і людиною (її духовним наповненням, ціннісними установками). Фактично є підстави стверджувати, що сучасна екологічна криза має соціокультурну природу, а отже шляхи її вирішення знаходяться у соціокультурній площині.

При цьому посилення тягаря глобальних (а саме, екологічних) проблем мислиться як зумовлювальний чинник спрямування сучасної науки та філософії в русло напрацювання дієвих, технологічних і продуктивних схем активізації в умовах сучасного світу механізмів формування нової, більш гуманістичної й екологічної за змістом і характером свідомості сучасної людини, а також відповідного стилю мислення та реальної поведінки, що сприятиме вирішенню поточних соціальних проблем, зокрема стосовно відношення «Людина – Природа». Паралельно зростає інтерес до проблематики інституціалізації механізмів

досягнення екологічної безпеки та їх ціннісно-нормативної легітимації. У цьому контексті впродовж тривалого часу засадничою є теза про так звану революцію свідомості як докорінний перегляд і трансформування цілей і цінностей сучасної людини, що має бути ключовим щодо подолання криз сучасного світу. Отож для відновлення гармонії у співіснуванні людини та природи набувають актуальності завдання розроблення ефективного науково обґрунтованого засобу змін світогляду сучасної людини на основі екологічного знання.

Звернення до результатів філософського осмислення поточних екологічних проблем призводить до усвідомлення беззаперечного факту: реальною та кричущою проблемою сучасності залишається ситуація недотримання людиною у практичній діяльності законів природи (екологічних законів) та принципів екологічної етики на тлі нібито загально визнаної на сьогодні необхідності морального ставлення до природного довкілля. Це увиразнює необхідність практичної реалізації ідей і концепцій еколого-етичного характеру, що, на наше переконання, можливо у разі створення обґрунтованих і дієвих норм екологічної поведінки формального та неформального характеру (тобто зовнішньо і внутрішньо спрямованих екологічних імперативів). Іншими словами, нині в контексті подолання криз сучасного світу та проголошеного завдання докорінного перегляду цілей і цінностей людини на часі визнати необхідність застосування в межах екологічного знання деонтологічного підходу.

Актуальність залучення вказаного підходу до осмислення проблематики відношення «Людина – Природа» з метою реального вирішення екологічних проблем доцільне з огляду на те, що діапазон зацікавлення деонтології охоплює не лише чітке визначення системи вимог до поведінки людини у певній сфері життєдіяльності, але й виявлення специфіки їхньої реалізації. Логіку розгляду екологічної проблематики крізь призму деонтологічного підходу вбачаємо у тому, що

деонтологічним системам моралі властива акцентація на незалежних від обставин моральних правилах і обов'язках. Обов'язковий характер норм деонтологічної моралі зумовлений їхньою базованістю на незаперечних цінностях життя та здоров'я людини, тобто імператив морального ставлення до Природи пов'язаний із загрозами, в іншому разі, втрати людиною найбільших для неї цінностей – життя та здоров'я. Зміст деонтологічної етики позначений мотивацією до продуктивного пошуку та творення ефективних систем норм і правил поведінки та практичної діяльності людини в контексті різних типів відносин із навколишнім світом. Отож, запропонована дисертантом методологія екологічної деонтології покликана не просто зафіксувати розрив між належним (з екологічної точки зору) та суцям (реальним у процесі життєдіяльності людини), але й спрямована на пошук ціннісних та моральних орієнтирів, що матимуть своє відображення у формальних та неформальних вимогах і установках психологічного, етичного, правового, політичного та економічного характеру.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Теоретичні підвалини деонтологічного підходу закладено у працях таких представників деонтологічної теорії як І. Кант, Д. Росс, Г. Причард, Дж. Роулз, Р. Нозік і Т. Скенлон. Термін «деонтологія» для позначення теорії моральності як науки про належну поведінку або про мораль поведінки індивіда для досягнення належної для нього мети запровадив англійський філософ Дж. Бентам. При цьому необхідно зауважити, що над теоретичним обґрунтуванням проблеми належної поведінки, обов'язку, його природи та соціально-історичної специфіки працювали представники багатьох філософських і етичних напрямів, що, втім, призвело до оформлення деонтології як цілісного вчення лише у ХІХ столітті. Нині деонтологічне знання напрацювало власний термінологічний та понятійний апарат. Принциповими поняттями для деонтологічного знання залишаються поняття обов'язку, належного, імперативу поведінки, задоволення,

практичного інтересу, самопожертвування. Деонтологія намагається науково обґрунтувати необхідність свідомого та з власної волі підпорядкування особистих інтересів потребам суспільства у гармонійному поєднанні особистого і суспільного. За останнє десятиліття окрім медичної та юридичної етики почали з'являтися нові види деонтологічних дисциплін: деонтологія журналістики, педагогічна деонтологія, управлінська деонтологія, економічна деонтологія, політична деонтологія та інші. Отож, феномен екологічної деонтології, очевидно, має трансдисциплінарну сутність, оскільки відображає сучасну тенденцію вирішення складних наукових проблем шляхом застосування трансдисциплінарних стратегій та інтегративних методологічних підходів.

Необхідні теоретичні передумови для соціально-філософського обґрунтування концепту екологічної деонтології й аналізу його ідейно-світоглядних і методологічних перспектив були створені завдяки працям провідних українських і зарубіжних представників етичного знання та деонтологічної традиції. Так, засадничими для дослідження вважаємо філософсько-етичні думки, озвучені в працях К.-О. Апеля (ідея пошуку та формування норм, які забезпечують злагоду й створення комунікативного співтовариства) [20; 21], Ю. Габермаса (ідея пошуку зв'язків між комунікативною дією та дискурсом) [81; 472], М. Вебера [66–68] та Г. Йонаса [178] (етика відповідальності), А. Макінтайра (проблематика пошуку спільного уявлення про благо та цінності, способи їхнього вироблення та трансляції) [282], Ж.-П. Сартра (ідея обґрунтування моральних норм/цінностей через онтологічні потреби) [280], М. Фуко (концепти дисциплінарного суспільства та суспільства контролю) [469]. Для розуміння сутності та змісту деонтологічного підходу, його місця в етичній методології й етичному знанні концептуальне значення мають роботи таких українських мислителів, як-от Т. Аболіної [1], А. Єрмоленка [160], М. Кисельова [200–202; 206], В. Малахова [284–287],

Л. Рискельдієвої [401; 402]. Під час дослідження корисними були доробки російських філософів Р. Апресяна [22; 23], С. Амельченко [11], А. Гусейнова [123–126; 129], О. Дробницького [144], М. Мойсеєва [314–319], А. Сичова [441]. Для забезпечення максимально виразного уявлення про деонтологію в її історичному та сучасному вимірах слід послуговуватися напрацюваннями з етичної та деонтологічної теорії сучасних зарубіжних учених, а саме: Л. Александера [514], Дж. Гауса [549], Б. Герта [550], П. Гуера [556], Дж. Мура [326], Дж. Обер [580], Ф. Страттон-Лейка [608; 609], С. Шефлера [599], С. Фрімана [547].

Підґрунття для вивчення ідейно-світоглядних засад концепту екологічної деонтології та проблеми його теоретико-методологічного оформлення були створені завдяки роботам з філософії науки та філософських проблем екології українських філософів і методологів науки: Є. Бистрицького [58], Т. Гайналь [84], Т. Гардашук [89; 90], Ф. Гіренка [99], М. Голубця [110; 111], В. Деркача [139], С. Дерябо [140; 141], В. Загороднюка [165], В. Звіглянича [167–169], Р. Карпінської [189], Ф. Канака [203], М. Кисельова [205], П. Копніна [217], В. Крисаченка [226–229], В. Лук'янця [269; 270], М. Поповича [366], Л. Сидоренко [413] тощо, а також зарубіжних мислителів, які працювали у даному напрямку: П. Гайденко [83], Н. Бострома [525], Е. Вілсона [618; 619], А. Добсона [535; 536], Р. Кіркмана [566], Б. Юдина [503; 504] й ін.

Осмислення й аргументація необхідності розроблення нового наукового напрямку – екологічної деонтології, а також окреслення його потенціалу у сфері формування екологічної культури, вирішення проблем екологізації практичної діяльності, що їх актуалізувала глобальна екологічна криза, передбачає звернення до напрацювань українських та зарубіжних учених щодо таких проблемних сфер:

– сучасна глобалістика, різні аспекти якої розглянуто в наукових розвідках таких авторів, як В. Аксьонов [8], Т. Андрущенко [19], В. Барякін [28; 29], У. Бек [33], І. Бестужев-Лада [39], М. Будико [54],

В. Воронкова [77], Е. Гірусов [100], А. Гор [114], В. Данілов-Данілі'ян [132], В. Деркач [139], Дж. Д'юї [151], Т. Імамичі [176], Б. Калікот [182], Ф. Кессіді [196], М. Кисельов [203; 205], В. Курашов [239], В. Кутирєв [242; 244], Е. Ласло [249–252], І. Лісеєв [261], Й. Масуда [292], Д. Медоуз [304], М. Моїсеєв [317], А. Назарчук [329], Л. Обухова [332], А. Ракітов [382], І. Реймерс [386], Н. Семенюк [412], В. Снакин [426], В. Стьопін [434], А. Толстоухов [447], Ю. Туниця [452], Г. Френч [461], Ф. Фукуяма [470], С. Хантингтон [474], Ю. Яковець [508] та ін.;

– ідеологія екологізму й інвайронменталізму, що представлена працями таких українських та зарубіжних науковців, філософів і громадських діячів, як: Т. Гардашук [88], А. Гіляров [97; 98], М. Голубець [110], В. Дьожкін [133], Г. Дейлі [148; 149], Н. Злотніков [171], Е. Кірк [563], Р. Кіркман [564], В. Кронан [531], О. Леопольд [258], К. Лоренц [265], К. Маєр-Абіх [281], Н. Мамедов [288], А. Маслєєв [290], В. Мільдон [308], А. Наєс [575], Ю. Олейніков [337; 338], М. Пак [582], А. Печчеї [353], Е. Родас [591], Х. Ролстон III [393], К. Ситник [418], Г. Сколімовські [605], П. Тейлор [442; 611], І. Фролов [463; 465] та ін.;

– етична й аксіологічна проблематика, пов'язана із завданнями трансформації морально-ціннісних орієнтирів у ставленні до природи, потребою переосмислення морально-етичних засад відношення «Людина – Природа» і репрезентована в етичних дослідженнях Р. Атфілда [516;], Е. Агаці [4; 5], М. Бауера [30], З. Баумана [31], В. Борейка [47], Е. Вілсона [616], М. Волцера [615], О. Висоцької [74], М. Ганопольського [87], Н. Гартмана [92], О. Гомілко [113], А. Гусейнова [123; 128; 129], В. Гьосле [561], А. Етціоні [542], Н. Депенчук [137], А. Єрмоленка [160; 163], В. Йонаса [178], М. Кагана [181], Ф. Канака [203], М. Кисельова [202], С. Кримського [225], Ф. Кучери [567], А. Ленгле [275], М. Марчука [289], А. Маслоу [572], О. Молотової [321], А. Наєсса [577], С. Поцелуєва [370], М. Рогожої [390], М. Розанова [392], Р. Рокіча [592], С. Шварца [600; 601], А. Швейцера [491; 492], М. Яницького [509] та ін.

– природоохоронна політика та її окремі аспекти (екологічний, економічний і соціальний), у різні періоди та з різних філософських і наукових позицій осмислювана українськими та зарубіжними вченими, серед яких: Д. Белл [34], В. Борейко [49], О. Васюта [65], А. Гор [114], Д. Друзек [535], О. Дубко [146], А. Качинський [193], Л. Климанська [208], Р. Костанза [531], О. Краснокутський [222], В. Крисаченко [228; 299], В. Кравців [221], В. Лук'янін [273], О. Попова [366], С. Прутько [380], П. Рітан [589], І. Синякевич [417], І. Соловій [429], А. Толстоухов [447], М. Хвесик [476], М. Хилько [478], В. Чешко [487], А. Яцик [512] та ін.

Важливий складник нашого дослідження – це з'ясування перспектив і потенціалу екологічної деонтології в контексті сучасної інноваційної освіти, спрямованої на формування гуманістичної й екологічної свідомості людини. У своїх пошуках ми спиралися на дослідження з філософії освіти В. Андрущенка [14–18], Н. Абрамова [2], Н. Бугайова [52], М. Бургіна [57], Г. Глухова [105; 106], С. Дерябо [140], І. Зязюна [172; 173], С. Клепко [207], С. Кривих [224], А. Кусжанової [240; 241], Н. Лавриченка [246], Л. Лазаренка [247], Е. Ласло [251], М. Левшина [254], М. Ліпмана [260], Н. Лисенка [262], Т. Мишаткиної [313], Ю. Пелеха [349], І. Предборської [372; 373], Н. Реймерса [386], Н. Рідей [389], Т. Саєнка [406], П. Сауха [411], В. Сластьоніна [421], І. Суботіна [439], О. Удада [453], Г. Філіпчука [458], В. Химинця [481], Л. Юрченко [506], В. Ясвина [511].

Між тим подолання екологічної кризи нині прийнято пов'язувати з зусиллями для підвищення індивідуального та колективного рівнів відповідальності щодо природи, що можливо шляхом побудови нових етичних концептів. При цьому істотною проблемою сучасної екологічної етики є її здебільшого теоретичний характер, зумовлений тривалими теоретичними дебатами у площині екологічної філософії щодо з'ясування причин екологічних проблем, шляхів їхнього подолання на тлі несформованості системи загальнозначущих екологічних принципів, а також конкретно-наукового інструментарію напрацювання дієвих

механізмів трансляції ідей екологічної етики в екологічну практику, що, зрештою, залишає без вирішення низку актуальних на сьогодні екологічних проблем. Суперечливість ситуації вбачаємо у наявності значної кількості безперечно цікавих і змістовних екоетичних концепцій і вчень (від етики життя Швейцера до глибинної екології Наеса), а відтак – очевидно перспективних у екологічному плані моделей побудови відношення «Людина – Природа», проте ці моделі так і не були реалізовані. Фактично нагальною проблемою постає творення екологічно визначеного ціннісно-нормативного поля, яке доречно визначити як екодеонтологічний простір, а безпосереднє завдання його розбудови віднести до завдань саме екологічної деонтології. Усе вищевикладене зумовило вибір теми дисертаційного дослідження: «Екологічна деонтологія: соціально-філософська рефлексія».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з Тематичним планом науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук» (затверджений рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол № 5 від 29 січня 2009 р.) Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 1 березня 2010 року).

Мета дослідження – соціально-філософська концептуалізація екологічної деонтології як нерозривної єдності відповідних наукових досліджень, освітньої дисципліни та методології суспільних змін.

Вказана мета вимагає послідовного розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

– визначити специфіку та філософську значущість концепту «екологічна деонтологія»;

- виявити соціально-філософський смисл звернення до деонтологічного підходу;
- виявити основні теоретичні та практичні форми прояву екологічної деонтології та можливі зв'язки між ними;
- здійснити соціально-філософську інтерпретацію та упорядкування понять, релевантних до екологічної деонтології;
- розкрити методологічний потенціал екологічної деонтології щодо здійснення теоретичних досліджень та соціальної практики;
- розвинути на концептуальному рівні філософські дослідження закономірностей історичного розвитку уявлень про належне у суспільному розвитку;
- здійснити у деонтологічному контексті трактування поняття «екологічна культура»;
- уточнити під деонтологічним кутом зору поняття «екологічні цінності»;
- надати деонтологічну версію структурування прикладних етичних знань;
- методологічно розвинути уявлення про деонтологічну теорію як засіб філософського осмислення історичної реальності;
- деонтологічно розвинути положення про вимоги щодо професійної підготовки практиків природокористування;
- переосмислити під деонтологічним кутом зору теоретичні уявлення про засади реалізації зваженої екологічної політики.

Об'єктом дослідження є деонтологічна проблематика екологічних наукових досліджень, екологічної освітньої дисципліни та екологічно орієнтованої методології суспільних змін.

Предметом дослідження є ціннісні засади екологічної деонтології у її теоретичних та практичних вимірах.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження складає соціально-філософський підхід до дослідження зростання ролі

екологічної свідомості у здійсненні ціннісних та структурних змін сучасного суспільства. Вимір належного у екологічній свідомості сучасного суспільства отримує свою необхідну концептуалізацію завдяки виникненню нового напрямку наукових досліджень – екологічної деонтології, що зумовило звернення до соціально-філософського застосування окремих методів філософії науки, таких як парадигмальний, інституційний та понятійний аналіз науки. Соціально-онтологічні засади екологічної деонтології було осмислено завдяки соціально-філософському застосуванню принципів екзистенційного та герменевтичного аналізу, а також зверненню до функціонального аналізу екологічної поведінки. Крім того, було надано соціально-філософську концептуалізацію етичній проблематиці та методології, зокрема завдяки осмисленню екологічної деонтології під кутом зору соціальної етики. Ідеологічні аспекти функціонування екологічної деонтології досліджувалися під кутом зору соціально-філософського застосування окремих методів філософії політики, філософії освіти та соціології знання.

Таким чином, соціальна філософія виступає у якості інтегративного підходу, який у поєднанні з іншими прийомами філософсько-методологічного аналізу уможливив виявлення ключових чинників формування концепту екологічної деонтології в контексті взаємопов'язаних процесів, що визначили необхідність залучення деонтологічного підходу для осмислення екологічної проблематики сучасної практичної філософії.

Специфіка предмету дослідження визначила необхідність використання переважно теоретичних конкретних методів дослідження екологічної деонтології як системи знань та ціннісної системи: аналізу та синтезу, абстрагування, теоретичних порівняння та зіставлення, а також інтерпретації, узагальнення та концептуалізації. Втім, для з'ясування специфіки постановки окремих питань екологічної деонтології у текстах певних авторів, які представляють різні національні філософські школи та

різні традиції філософування, також використовувалися елементи методології емпіричних та практичних досліджень: контент-аналізу, компаративного аналізу, генералізації тощо. Зі спеціальних методів дослідження для аналізу неперервності історичного становлення екологічної деонтології використовувалися порівняльно-історичний і конструктивно-генетичний методи.

Дисертаційне дослідження має також очевидний міждисциплінарний характер, оскільки для досягнення поставленої мети – здійснити соціально-філософську концептуалізацію екологічної деонтології, використані результати, отримані в філософії науки, методології пізнання, екології, етиці та аксіології, а також філософії освіти.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в обґрунтуванні концепту «екологічна деонтологія» як єдності наукових, освітніх та методологічних засобів філософського осмислення соціальної реальності та засобу гармонізації відношення «Людина – Природа»:

Вперше:

– запропоновано концепт «екологічна деонтологія» (екодеонтологія) для позначення особливого напрямку філософських досліджень – та для визначення перспективи можливого виникнення нової філософської дисципліни, – спеціальним призначенням яких є вивчення нормативної проблеми формування екологічного обов'язку та екологічної відповідальності, які трактуються як внутрішнє переживання примусу (передусім, як моральної вимоги) і задаються екологічними знаннями, екологічними (передусім, еко-етичними) цінностями та екологічними нормами із практичним спрямуванням на вирішення проблеми ціннісно-сміслових трансформацій свідомості сучасної людини та зумовлених ними змін суспільства як результату екологічно визначених коректив поведінки членів цього суспільства;

– доведено суспільну та теоретичну значущість звернення до деонтологічного підходу як до пріоритетного засобу стимуляції процесів

такого особистісного осмислення проблем людського існування та соціальних відносин в екологічному контексті, яке здійснюється у відповідності до вироблених у суспільстві екологічних знань, екологічних цінностей та екологічних норм;

– обґрунтовано, що екологічна деонтологія спроможна ефективно виконувати свої соціальні функції лише у єдності трьох своїх основних втілень – як наукова дисципліна, як освітній предмет та як методологія практичних соціальних змін. Така єдність забезпечується виробленням спільного понятійно-категоріального апарату, спільних ціннісних засад та узгодженням основних засобів досягнення цілей екологічної деонтології. Продемонстровано, що ці умови можуть бути успішно реалізовані лише на засадах соціально-філософського обґрунтування;

– здійснено філософсько-методологічну інтерпретацію понять та концептів, які використовують прихильники екологічної деонтології (таких як екологічний обов'язок, екологічні цінності, екологічні норми тощо), здійснено необхідні порівняння, генералізацію, узагальнення та концептуалізацію цих понять та концептів у єдиній екодеонтологічній картині світу, що уможливило належну систематизацію понятійно-категоріального апарату екологічної деонтології як наукової дисципліни, освітнього предмету та методології практичних соціальних змін. Такий понятійно-категоріальний апарат виражає особливий зміст, основні завдання, засоби їхньої реалізації у екологічній деонтології як такій, що визначає належне у поведінці людини (зокрема професійній) під кутом дотримання екологічних вимог;

– розкрито методологічний потенціал екологічної деонтології, що зумовлений, передусім, її спрямованістю на вираження сутності екологічного обов'язку: формальна безумовність виконання такого обов'язку ґрунтується на прийнятті особистістю високої значущості екологічних цінностей, опануванні знаннями позитивних та негативних з екологічного погляду наслідків власної поведінки та поведінки інших

членів суспільства, а також наявних та можливих норм екологічної комунікації і нарешті – на свідомому ухваленні відповідних особистих рішень щодо екологічно орієнтованої поведінки. Таким чином, успішність будь-яких суспільних екологічних проектів (наукових, освітніх чи прикладних) базується в кінцевому рахунку на виробленні кожним учасником таких проектів як особистістю власного способу слідування спільному для людства екологічному імперативу, як визначальному чиннику екоцентричної поведінки.

Уточнено:

- філософські засади дослідження закономірностей історичного розвитку уявлень про належне у суспільному розвитку – від поняття суспільного блага, через поняття суспільного ідеалу і до поняття цінностей як визначальних для вираження сутності сфери суспільно належного. При цьому на прикладі дослідження ставлення людини до природи виявлено, що наскрізне значення – як у історичному, такі у теоретичному вимірах – мають поняття чеснот та обов’язку, які є засадничими для деонтологічної теорії;
- змістовне наповнення поняття «екологічна культура» шляхом його детермінації через показники екодеонтологічної готовності майбутнього фахівця, до яких віднесено: 1) рівень компетенцій у сфері екологічних знань і досконалість та ефективність навичок їхнього практичного застосування; 2) рівень мотивацій (наявність та ступінь розвиненості екологічних цінностей і ціннісних орієнтацій) до дотримання вимог екологічної етики у професійній діяльності; 3) діяльна участь у екологічних практиках загалом і реалізації конкретних напрямів екологічної політики зокрема;
- визначення екологічних цінностей завдяки деонтологічному переосмисленню вихідної екологічної цінності – життя, при цьому усі екологічні цінності розглядаються із функціональної точки зору як концептуальна підстава для формулювання критеріїв індивідуального та

колективного вибору екологічно зважених моделей поведінки в умовах певної життєвої (професійної) ситуації. Ступінь прийняття екологічних цінностей особистістю (соціальною групою) прямо визначає частоту звернень до екологічно орієнтованої поведінки та пріоритетність її вибору з-поміж інших стратегій соціальної дії;

– наявні у науці знання щодо структури етичного знання шляхом залучення до основних вимірів прикладної етики екологічної деонтології, оскільки етико-екологічні проблеми актуальні для суб'єктів переважної більшості управлінських, соціальних, політичних та економічних процесів, базовим елементом яких є природа (природні ресурси), що потребує морально-етичної кодифікації та нормативного регулювання поведінки щодо використання цих ресурсів, а отже залучення деонтологічного підходу.

Отримало подальший розвиток:

– уявлення про деонтологічну теорію як засіб філософського осмислення історичної реальності з огляду на інтегративну значущість нормативної складової соціальної реальності (Т. Парсонс). Це припущення підтверджує, по-перше, історично поширена за умов соціальної кризи практика свідомого звернення особистостей та окремих соціальних груп до нормативізму, тобто до діяльної участі у виробленні значущих для всіх членів соціуму нових соціальних норм, та, по-друге, фактичне використання у таких ситуаціях понять і категорій деонтологічного дискурсу – навіть при відсутності або недостатності усвідомлення потреби у нормативізмі як соціальній стратегії;

– положення про вимоги до професійної підготовки практиків природокористування у частині запровадження екодеонтологічної підготовки, яка інтегрує в собі такі сучасні освітні парадигми: «освіта як професіоналізація» й «освіта як підготовка до життя», адже норми й установки екодеонтології обов'язково корелюють з особливостями певної професійної сфери, враховують проблематику становлення особистості,

специфічний характер сприйняття нею цінностей екологічного плану, і водночас надають такій підготовці належної концептуальної єдності та ціннісної обґрунтованості завдяки філософській основі екологічної деонтології;

– теоретичні уявлення про засади реалізації зваженої екологічної політики, яку потрактовано як специфічний механізм узгодження соціальних та екологічних цілей суспільства, оптимізації природоперетворювальної діяльності людини, що повинна містити просвітницький (екоосвітній) компонент, що полягає у реалізації системи науково-освітніх заходів щодо формування певних екологічних знань, досвіду, цінностей і переконань, а відтак – напрацювання екологічного стилю мислення, які сумарно живитимуть і визначатимуть поведінку людини.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в тому, що висновки дисертації дають цілісне уявлення про сутність деонтологічного підходу; його актуальність з точки зору сучасної філософії, зокрема для вирішення сучасних екологічних проблем. Розкрито зміст концепту екологічної деонтології, показаний його генетичний зв'язок з екологічним та етичним знанням, а також аксіологічною теорією. Шляхом спеціального аналізу категоріально-понятійного апарату та методологічного потенціалу екологічної деонтології доведено її перспективність щодо вирішення проблеми ціннісно-сміслових трансформацій свідомості сучасної людини та суспільства.

Отримані результати можуть стати методологічною основою формування завдань навчально-виховного процесу та теоретичним підґрунтям для реформування національної освіти для задоволення освітніх потреб у руслі сталого розвитку, зокрема забезпечення системної екодеонтологічної підготовки фахівців різного профілю, які керуватимуться у своїй професійній діяльності потужними екологічними

за змістом мотивами та відповідними внутрішніми і зовнішніми регуляторами.

Положення дисертаційної роботи можуть бути використані у процесі підготовки навчальних програм, лекцій та методичних матеріалів при викладанні курсів «Філософія», «Соціальна філософія», «Філософія екології», «Філософські проблеми екології», «Екологічна деонтологія» тощо. Запровадження у навчальний процес принципів та ідей екологічної деонтології сприятиме більш глибокому опануванню майбутнім суб'єктом природокористування спеціальними (екодеонтологічними) знаннями про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та, водночас, допомагатиме особистісному (а тому реальному) засвоєнню вказаним суб'єктом системи ціннісних і моральних орієнтирів, зрештою відображених у неформальних і формальних вимогах і установках психологічного, етичного, правового, політичного й економічного характеру.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи автора. Висновки і положення новизни одержані автором самостійно і знайшли відображення у його наукових публікаціях.

Кандидатська дисертація на тему «Екологічне знання та його вплив на формування стилю мислення в сучасній науці» була захищена в грудні 2001 року, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кафедри теорії, історії держави і права та філософії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука; наукових конференціях, семінарах, форумах, за результатами яких опубліковано тези. Зокрема, основні положення і результати дисертаційної роботи

викладено в доповідях на міжнародних та всеукраїнських конференціях: Міжнародна науково-теоретична конференція «Філософія та сучасність», приурочена 60-річчю Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ, 2006); Десята Міжнародна науково-практична конференція «Економічні та гуманітарні проблеми розвитку суспільства в III тисячолітті» (Рівне, 2007); Міжнародна наукова конференція «Духовність. Культура. Людина» (Львів, 2010); Міжнародна наукова конференція «Теорія та практика освіти у сфері цивілізаційних змін» (Санок, 2010); Друга Міжнародна міждисциплінарна конференція «Людина та її ідентичність у добу глобалізації» (Львів, 2010); Четверта Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології», присвячена 85-річчю доктора педагогічних наук, професора С. Я. Дем'янчука (Рівне, 2010); Всеукраїнська наукова конференція «Другі філософські читання пам'яті Івана Бойченка. ЛЮДИНА. ІСТОРІЯ. РОЗУМ» (Київ, 2010); Третій міжвузівський науково-практичний семінар «Проблеми комунікації у параметрах соціокультурної ідентичності (філософсько-культурологічний контекст)» (Луцьк, 2011); Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2011); Перша Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» Запорізька сесія (Запоріжжя, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Людина, суспільство, комунікаційні технології» (Красний Лиман, 2012); Перша Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». Кіровоградська сесія (Кіровоград, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Треті осінні читання, присвячені проблемам суспільних досліджень» (Москва, 2012); Міжнародна наукова конференція «Духовність. Культура. Наука», з нагоди відзначення 20-річного ювілею відновлення філософського факультету (Львів, 2012); Друга Міжнародна науково-практична конференція «Людина, суспільство, комунікаційні

технології» (Красний Лиман, 2013); Другий Міжнародний науково-практичний семінар «Проблеми комунікації у параметрах соціокультурної ідентичності (філософсько-культурологічний контекст)» (Луцьк, 2013); Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування духовно-моральних цінностей особистості в умовах реалізації нової моделі школи екологічної культури» (Рівне, 2014); Третя Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2014); Четверта Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід»» (Кам'янець-Подільський, 2015).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 49 публікаціях, з яких: 3 монографії (1 – одноосібна), 28 – статей у наукових фахових виданнях України з філософських наук (в тому числі 6 публікацій у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію), 18 – статей в інших наукових збірниках та тез конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлена логікою дослідження, яку, у свою чергу, визначили мета і завдання дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (620 позицій). Загальний обсяг дисертації – 401 сторінка, основний текст – 344 сторінки (16,3 авторських аркушів або 652 тисячі друкованих знаків).

РОЗДІЛ 1.

СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ ДЕОНТОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В КОНТЕКСТІ ДИСКУСІЙ ЩОДО МЕТОДОЛОГІЇ ТА ПРЕДМЕТУ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Усвідомлення небезпеки екологічної та антропологічної катастрофи, перспектива яких упродовж останніх десятиліть набула загрозливої очевидності, детермінувала переосмислення відношення «Людина – Природа», пошук нових цінностей і етичних регулятивів, що сприятимуть його гармонізації. На сьогодні визнано беззаперечним стійке переконання, що сукупність наявних і потенційних екологічних проблем, із якими зіштовхнулося людство на межі XX та XXI століть, – це передусім вияв кризи світогляду та способу мислення сучасної людини. Поява глобальних проблем суспільного розвитку є відображенням у гранично відчутній і найбільш наочній формі нагальної, критичної необхідності якісної перебудови колишніх форм людської життєдіяльності, характеру суспільних відносин [102, с. 75]. Нестримна дегуманізація соціальних відносин, ціннісний анархізм, клінічна жага споживання, всепоглинаючий технократизм – ось неповний перелік вад сучасної цивілізації, що зрештою матеріалізувалися в егоїстичне та нераціональне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, систематичне винищення різних форм життя та скорочення біорізноманітності. До цього ж унаслідок стрімкого виходу біологічної науки на новий рівень можливостей перелік екологічних проблем доповнено ще й проблемами генетичного забруднення та власне збереження генетичної ідентичності людини. Загалом можна виокремити три основні та взаємозалежні ознаки ситуації, що визначатиме спосіб життя і перспективи майбутньої історії людства, принаймні, на найближчі десятиліття: 1) інформаційний характер

сучасних «високих» технологій; 2) ускладнення середовища існування людини, де зростатиме обсяг кризових явищ та виникатимуть нові джерела небезпеки для її існування, благополуччя та здоров'я; 3) якісні трансформації природи соціального ризику, що зумовлений розвитком науки та технологій, які нині здатні поставити під питання сам факт існування або ж збереження ідентичності людської цивілізації [486, с. 204].

1.1. Передумови залучення деонтологічного підходу до вирішення екологічних проблем сучасності

Справедливість переконання у приреченості людини на проблемні за своїм змістом відносини із світом природи (довкіллям) вбачаємо в статусі людини з позицій глобально-еволюційного підходу, як одночасно дійової особи (актора) кількох самостійних, але взаємозалежних форм еволюційного процесу. Йдеться про біологічну (активність, спрямовану на виживання в умовах мінливого довкілля), соціокультурну (активність зорієнтовану на облаштування соціального середовища) та спричинену нею технологічну еволюцію людини (перетворення довкілля – природного та соціального, а також самої людини за допомогою різних технологій). Дві останні форми еволюційного процесу, очевидно, передбачають відчутну дію на навколишній світ і, передусім, природу як першооснову людського буття. Отож конфлікт у межах відношення «Людина – Природа» закладений апріорі. Попри те, що зі спеціальної літератури відоме твердження про те, що людство переживає далеко не першу екологічну кризу, саме на початку XXI ст. воно опинилося на порозі глобальної екологічної катастрофи через використання ядерної енергії, інтенсивне зростання кількості промислових, видобувних і енергетичних об'єктів, а також транспортних засобів. Як вказує український дослідник Володимир Борейко, впродовж останніх десятиліть суспільне виробництво

позначене низкою негативних екологічних чинників: знеліснення, опустелювання, деградація ґрунтів, брак водних ресурсів, дефіцит якісних продуктів харчування, глобальне потепління, кислотні дощі, озонові діри та радіаційне забруднення. «При цьому, всі ці процеси тісно переплітаються і взаємопов'язані та породжують екологічні кризи» [49, с. 323-324]. Однак ініціатором (чи провокатором) конфлікту у в межах відношення «Людина – Природа» була і залишатиметься людина.

Як слушно зауважує українській філософ Анатолій Єрмоленко, «людина завжди в будь-якій темпорально-просторовій точці прагнула та прагне до задоволення своїх потреб, а це аж ніяк не можна зробити без експансії у природу, без перетворення її на людське довкілля. Тому суперечність людини і природи є онтологічною даністю, що завжди супроводжувалося екологічними кризами того чи іншого масштабу» [160, с. 398]. З огляду на зазначене можна припустити, що людина і надалі видозмінюватиме природу, а «подолання екологічної кризи буде пов'язане не зі збереженням дикої природи в планетарному масштабі (що вже сьогодні неможливо без різкого, у десятки разів, скорочення населення Землі), а із розширенням окультурення природного середовища» [433, с. 12]. Відтак, взаємозв'язки людини та природи постають як глобальна екологічна проблема збереження природних умов існування людини та суспільства. Зважаючи на це, людина приречена на постійний пошук способів мінімізації негативних наслідків свого втручання у природу. Інтенсивність таких пошуків залежатиме від масштабів і характеру чергової екологічної кризи (та зумовлених нею економічних, політичних і соціальних криз). У такому ракурсі феномен екологічної кризи «набуває онтологічного значення, змушуючи нас не тільки переосмислити усталені питання про співвідношення суцього й належного, буття та цінності, традиційних етосів і універсалістської моралі [160, с. 15].

Прикметно, що навіть ті науковці, які висловлюють скепсис щодо невідворотності екологічної кризи та заперечують «принцип презумпції

винуватості антропогенного чинника», який характерний для більшості міркувань із екологічної проблематики [426], визнають, що пріоритетним принципом природокористування має бути обрано принцип мінімізації впливу людини на навколишнє середовище. Для того, щоб регіональні екологічні катастрофи не набули справді глобальних масштабів пропонують розвивати наукові основи практичної діяльності людини в рамках екології природовідродження [133]. Принагідно варто зауважити, що в різноманітті глобальних проектів і рекомендацій нині традиційно розрізняють дві стратегії мислення, які умовно визначені як «романтична» і «прогресистська» [327, с. 117]. Перша стратегія заснована на постулаті людської провини: кризи зумовлені тим, що людство порушило закони природи (або, в іншій версії, божественні встановлення), отож стикається з неминучими наслідками. Відповідно, вихід – у поверненні до втрачених цінностей і станів. Щоправда, тут передусім йдеться лише про певні екологічні орієнтири. Друга стратегія детермінована еволюційною картиною світу, в контексті якої кризи постають як закономірні фази розвитку суспільства та природи. Прогресисти шукають вирішення глобальних проблем, загострених у процесі історичного розвитку, на шляху подальшого розвитку за тими векторами, за якими він відбувався до цього часу. Захисники означеної стратегії вказують на недооцінювання опонентами обсягів і потенціалу наявних запасів родючого ґрунту та енергоносіїв, а також творчих можливостей людського розуму; реальну ж проблему вбачають у необхідності соціальної, економічної, політичної та психологічної перебудови світової спільноти [327, с. 119-121]. Показово, що адепти і першої, і другої стратегій зрештою підкреслюють вимогу змін у безпосередньо людині, у способі її мислення та поведінці у природі та із природою. Йдеться про утвердження нового архетипу сприйняття природного оточення – як найважливішої та фундаментальної цінності. Але, як слушно наголошують вітчизняні дослідники Анатолій Толстоухов і Микола Хилько, така оптимізація взаємозв'язків суспільства і природи

(враховуючи забезпеченість еквівалентного обміну речовини з природою) неможлива не лише без відповідного технологічного забезпечення, а й без високого рівня екологічних знань і поведінки, тобто без належної екологічної культури. «Отже, подолання екологічної кризи, яка вразила всі континенти земної цивілізації, в сучасних умовах може здійснюватись тільки в межах сформованості екологічної культури як особливої специфічної і, певно, найістотнішої форми культури в цілому» [447, с. 175-176].

Заради об'єктивності слід визнати, що прийняття та реалізація певної стратегії розвитку суспільства зумовлені соціально-ціннісними, об'єктивно-ідеологічними та суб'єктивно-психологічними чинниками, тобто для розроблення, виконання стратегій соціального розвитку, а також вирішення глобальних проблем (зокрема екологічних) ключове значення мають фундаментальні підвалини суспільства та держави, що виступають детермінантами створення принципів рамок світоглядного, ідеологічного, політичного, соціально-економічного характеру для всіх аспектів існування та сталого розвитку людини, сім'ї, суспільства та держави. З огляду на останнє Микола Хилько до численних ознак цивілізованої держави пропонує додати ще одну, а саме: «соціальна і демократична правова держава має стати також і державою екологічною» [480, с. 7]. Він наголошує на пріоритетності щодо вирішення екологічних проблем саме державного сектора, адже попри неоціненну роль неформальних екологічних рухів, питання охорони довкілля на рівні самодіяльності та громадських ініціатив зняти неможливо. Натомість науково обґрунтовані, державою підтримані та профінансовані екологічні програми, розраховані на тривалий період, можуть мати очевидно позитивні наслідки для загальної екологічної ситуації.

Виходячи з вище означеного найбільш реалістичним завданням людини та суспільства є пошук шляхів мінімізації конфлікту із природою. Послугуючись еволюційною термінологією йдеться про пошук шляхів

коеволюції людини та суспільства зі світом природи, а оперуючи загальноприйнятими екополітичними термінами, – про реалізацію ідеї сталого розвитку (*sustainable development*). Цю ідею, що набула на сьогодні значної популярності, відображено у фундаментальних міжнародних документах – передусім у Порядку денному на XXI століття (Agenda 21), ухваленому на Міжнародній конференції з навколишнього середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро (Саміт Землі, 1992). Серед іншого, в документі відзначено обов'язковість для всіх країн взяти на себе колективну відповідальність за посилення та зміцнення взаємопов'язаних основ сталого розвитку, тобто економічного та соціального, а також охорони навколишнього середовища на місцевому, національному, регіональному і глобальному рівнях. Підґрунтям стратегії сталого розвитку слугує ідея зобов'язання перед майбутніми поколіннями, що передбачає органічне та раціональне поєднання задоволення поточних і перспективних потреб. Тому сталий розвиток – це розвиток, якого досягає або який підтримує життєздатна держава. Технологічне вдосконалення й економічне зростання – це компоненти сталого розвитку тільки тоді, коли вони сприяють утвердженню життєздатної держави. Забезпечення стратегії сталого розвитку охоплює практичну реалізацію низки принципів і певних імперативів із одночасним урахуванням індикаторів установлених Організацією Об'єднаних Націй щодо характеристик соціальної сфери, економіки, навколишнього середовища (з точки зору екологічних вимог) у їхній взаємодії.

Проте за результатами понад двадцятирічної практики реалізації завдань Порядку денного на XXI століття можна констатувати про прерогативу в ракурсі вироблення та реалізації стратегії сталого розвитку тих цінностей і принципів, що визначають світоглядні й ідеологічні межі розбудови суспільства та держави, задають напрями індивідуального розвитку людини. Саме тому в середовищі філософів, науковців і політиків триває жваве обговорення теми трансформації цілей і цінностей сучасної

людини, як ключового моменту для подолання криз сучасного світу [384]. Щоправда, на практиці накопичення ґрунтовних та системних екологічних знань, реальної екологічної відповідальності, зрештою формування нового екологічного світогляду сучасної людини, попри кілька десятиліть інтенсивного дискутування, і досі залишаються актуальними завдання загальнопланетарного (без пафосу) характеру – для цього достатньо переглянути публікації як вітчизняних, так і зарубіжних учених останніх років [88; 160; 553; 589; 591; 607].

В якості ілюстрації вищенаведеної тези дозволимо собі пригадати результати дослідження експертів ООН, які стверджують про поширеність серед громадськості неправильного бачення щодо того, хто й у який спосіб впливає на стан довкілля [563]. Зазвичай громадськість схильна звинувачувати в екологічних злочинах великі промислові компанії – хімічні або енергогенеруючі (й, очевидно, небезпідставно), але мало замислюється над обсягами шкоди довкіллю, яку, наприклад, завдають виробництво, реалізація й утилізація продуктів харчування. Як наслідок – сучасна людина у своїй повсякденній та професійній діяльності не особливо переймається екологічно орієнтованими цінностями та нормами поведінки. Група науковців із Російської академії освіти пояснюють ігнорування означених цінностей і норм специфічними вадами екологічної свідомості нашого сучасника, якій, зокрема, притаманні такі ознаки:

1) нерозуміння екологічних наслідків актуальних (тут-і-зараз) технологічних дій та управлінських рішень;

2) антропоцентричний тип екологічної свідомості (ставлення до світу природи, до інших людей і до самого себе як до об'єкта отримання вигоди, прибутку);

3) суб'єктивно легковажне ставлення (особиста легковажність, байдужість) до проблем екологічної безпеки;

4) об'єктивна відтермінованість за часом і дистанційованість (віддаленість) за відстанню тих екологічних наслідків, які є результатом невиконання технологічних вимог екологічної безпеки;

5) несформованість мотивацій до виконання технологічних операцій, що забезпечують екологічну безпеку;

6) психологічна (особистісна) установка на отримання вигоди навіть на шкоду здоров'ю та безпеці інших людей і самого себе;

7) суб'єктивна обмеженість індивідуальної життєвої перспективи працівників і менеджерів виробництва («живу днем сьогоднішнім») [344, с. 68].

Тобто без досвіду ідентифікування екологічної небезпеки сучасна людина неспроможна продукувати необхідні реакції щодо екологічних загроз, що, як наслідок, пояснює неготовність людства до консолідації зусиль для вирішення екологічних проблем.

Показово, що схожих висновки зробив американський учений Капра Фрітьоф розмірковуючи про причини сучасних екологічних проблем. Дослідник убачає останні, передусім, у кризі уявлень, зумовленій дотриманням переважною більшістю наших сучасників, великими соціальними інститутами концепцій застарілого світогляду, уявлень, неадекватних сучасному перенаселеному, глобально взаємопов'язаному світу [462]. З іншого боку, навіть поінформований про нерозумний і неадекватний вплив людської діяльності на природу, знаючи та відчуваючи погіршення екологічної ситуації, що зрештою загрожує знищенням власне біологічних підстав життя людини, наш сучасник не поспішає змінювати традиційний (антропоцентричний по суті) спосіб життя. Максимум, який виявляє більшість – це визнання необхідності трансформувати сутність відношення «Людина – Природа» без реальних кроків до таких перетворень. Із цього приводу німецький філософ Клаус Масер-Абіх зауважував, що «той, хто стверджує що руйнаціям треба покласти край, водночас безтурботно потураючи їм власною поведінкою,

не усвідомлює хибності власного вибору. Попри усвідомлення відповідальності за захист довкілля, завжди зручно наводити заперечення, що йдуть від нашої тілесної природи, можливо, навіть від нашої підсвідомості. І лишається тільки розводити руками: мовляв, доводиться жити в умовах, які годі змінити власними силами» [281, с. 42]. Для свідомості нашого сучасника типова не лише антропоцентричність із її установкою на виняткове місце у світі (зокрема стосовно природи), але й доволі низький рівень обізнаності з екологічної проблематики, не кажучи вже про ґрунтовні екологічні знання та їх неглибоке розуміння. Безперечно, це позначається на змісті діяльності людини у процесі взаємодії із природою – як мінімум можна говорити про непродуманість і нераціональність такої діяльності з екологічної точки зору або й просто про її небезпечність.

Потреба осмислення ціннісних орієнтирів та мотивацій сучасної людини і суспільства постає з назрілого конфлікту між моральними настановами та позаморальними спонуканнями до діяльності (суперечність між схильністю й обов'язком). Як наголошує А. Єрмоленко, у ХХ ст. ця проблема набула нових, глобально-екологічних вимірів, адже сьогодні у конфлікті перебувають інтереси теперішніх (право на добробут сьогодні) й інтереси майбутніх (право на здорове довкілля та природні ресурси завтра) поколінь. Окреслену суперечність дослідник описує за допомогою понять комунікативна та стратегічна раціональності. Комунікативна раціональність спрямована на досягнення порозуміння (суб'єкт-суб'єкт відношення). Натомість стратегічна раціональність ґрунтується на ідеї панування та владарювання (суб'єкт-об'єктне відношення) [159, с. 74]. Базисом сьогоденних тенденцій розвитку людства переважно виступає саме стратегічна раціональність. Відтак, особливістю утвореної на сучасному етапі специфічної системи ціннісних підходів і принципів, використовуваних під час вирішення широкого спектра проблем (наприклад, політичних, економічних, екологічних) є прив'язаність

останніх винятково до інтересів сьогодення, без урахування інтересів (ризиків) майбутнього. Оскільки такий спосіб життєвої поведінки вже нині має наслідком цілу низку глобальних проблем, то у разі непроведення впродовж найближчого часу переходу на засади комунікативної раціональності, логічним видається припущення про катастрофічні наслідки – зокрема у екологічній сфері. Комплекс глобальних проблем можна згрупувати навколо трьох підстав, що означають спосіб існування людини у світі. Це взаємозв'язки «Людина – Техніка», «Людина – Культура» і «Людина – Природа». У кожній системі взаємозв'язків по-своєму проявляється небезпека, що загрожує людству [102, с. 74].

На нашу думку гармонізація відношення «Людина – Природа» на практиці передбачає розроблення та запровадження нових стандартів взаємозв'язків його складових. Поняття стандарт поведінки (на відміну від поняття модель поведінки) сприймаємо та потрактуємо як дещо обов'язкове, безумовне, необхідне та належне. Прикметно що, дисципліну, яка досліджує сферу належного, традиційно позначають терміном «деонтологія» (від грец. «*deon*» – належний). Переконані, що для реального вирішення екологічних проблем потрібно вважати доцільною актуалізацію саме деонтологічного підходу до осмислення проблематики відношення «Людина – Природа», адже діапазон зацікавлення деонтології охоплює не лише чітке визначення системи вимог до поведінки людини у певній сфері життєдіяльності, але й виявлення специфіки їхньої реалізації. До того ж, на відміну від норм загальнолюдської моралі, які не є обов'язковими, а радше суспільно бажаними, норми деонтологічної моралі мають саме обов'язковий характер. Такий статус норм деонтологічної моралі, очевидно, зумовлений ґрунтовністю на незаперечних цінностях життя та здоров'я людини, а відтак, крім потужних ціннісних мотивацій забезпеченістю адміністративними або юридичними санкціями.

Екологічну деонтологію (екодеонтологію) концептуально потрактуємо як теоретико-практичну наукову та навчальну дисципліну,

що постає як система спеціальних знань (екодеонтологічних) про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та систему принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема професійної) діяльності. Екологічна деонтологія покликана не просто зафіксувати розрив між належним (із екологічної точки зору) та реальним у процесі життєдіяльності людиною, але й відзначається спрямованістю на пошук ціннісних і моральних орієнтирів, які буде відображено у формальних і неформальних вимогах і установках психологічного, етичного, правового, політичного й економічного характеру. Дотримання цих вимог, їхня реалізація особою у повсякденному житті та професійній діяльності, на наше переконання, реально сприятиме подоланню дисгармонії у відношенні «Людина – Природа». Тут пригадується думка Канта, «любити Бога – означає охоче виконувати його заповіді; любити ближнього – означає охоче виконувати по відношенню до нього свій обов'язок» [184, с. 246]. Якщо цю думку застосувати, так би мовити, в екологічному контексті, то є підстави стверджувати, що любити природу означає виконувати екологічні закони (й у натуралістичному сенсі, й у нормативному).

На наш погляд, екологічна деонтологія як дисципліна філософського порядку перспективна щодо раціонально-критичного осягнення тих критичних ситуацій, які у сучасному світі супроводжуються виникненням різних проблем, загрозливих щодо людської і духовності, і тілесності. Загальне спрямування екологічної деонтології як навчальної дисципліни визначається гострою потребою формування всебічно розвиненої особистості із високим рівнем екологічної культури та компетентності, здатної діяти у нестандартних ситуаціях і забезпечувати гармонію у відношенні «Людина – Природа». Формування такої особистості (її ментальних і ціннісних установок) може відбуватися шляхом занурення в екологічний дискурс у всіх його аспектах (зокрема, науково-світоглядному, морально-ціннісному, практично-професійному). Йдеться

про колективне спілкування на теми екологічного знання й екологічної етики в контексті реалізації окремої місії, кристалізації певного погляду, визначення довгострокових стратегічних цілей. Ефективність означеного процесу посилюватиме перманентний критичний аналіз висунутих ідей і пропозицій із того чи того приводу, зважаючи на те, що активна участь у процесі комунікації, безперечно, сприятиме формуванню учасника, з одного боку [558], та виробленню екодеонтологічних норм, з іншого, що більш докладно буде висвітлено далі.

Відзначимо, що звернення до екодеонтологічних норми і їхнє застосування, відкриває шлях до створення нових стратегій людського існування та поступу. Гадаємо, ця теза суголосна висновку українського мислителя Сергія Кримського про те, що у XXI ст. як світоглядний дороговказ розуміння новітньої цивілізації варто розглядати саме імператив людини в усій неосяжності її душі, таїни долі та жадоби до вищих цінностей [225]. Життя в гармонії із природою та самим собою – це, закономірно, зразок саме вищих цінностей. Гармонійний посыл щодо розбудови відносин між людиною та природою також можливо відшукати у змісті парадигми спільносвіту, розробленій німецьким філософом природи Клаусом Міхаелем Маср-Абіхом [281]. У площині теорії спільносвіту людина – це частина природи, а культура – внесок людини в історію природи. Німецький філософ доводить, що людина, хоч урізноманітнює, збагачує світ природи, а тому займає в ній особливе місце, втім за межі природи вийти неспроможна. Відтак, людина зобов'язана відмовитися від антропоцентричності, в системі координат якої природа постає як докільля, на користь природоцентричності з її провідною ідеєю спільного світу. Спільний світ безумовно вимагає спільних правил, що передбачає формування відповідного деонтологічного простору. У контексті простору, окресленого відношенням «Людина – Природа», доцільно (якщо не обов'язково) говорити про правила та норми цього співіснування – з екологічної точки зору, тобто говорити про екологічний

деонтологічний простір, що належить до компетенції екологічної деонтології. Нерозробленість таких правил або їхнє недотримання, тобто нехтування екодеонтологічними вимогами, безперечно унеможлиблює досягнення гармонії між людиною, суспільством і природою.

В руслі обґрунтування доречності деонтологічного підходу до вирішення екологічних проблем і, зокрема, завдань екологізації свідомості сучасної людини подамо кілька міркувань щодо змістовного наповнення поняття «гармонія». Гармонія (грец. *αρμονία*) – це зв'язок, порядок; лад; злагодженість, відповідність, стрункість. Соціальну гармонію вбачають у безконфліктному впорядкованому співіснуванні всіх елементів соціальної спільності. Гармонією також називають стан системи в разі досягнення нею найвищої стадії розвитку, досконалості, функціональної ефективності та продуктивності. Поняття «гармонія» вважають синонімічним поняттю «порядок». Що є порядок? Це дієва система надійних і продуктивних відносин між людьми, між людиною та соціумом, між соціумом і природою. Це наявність здатності до саморегуляції та самовдосконалення системи «Людина – Природа» і відповідних для цього механізмів. Сьогодні вказані механізми є продуктом духовного життя людини та суспільства, а їхній характер і ефективність визначається змістом таких форм суспільної свідомості, як мораль, релігія, політика, право, мистецтво та філософія. Іншими словами – змістом культури людини. Саме крізь призму змісту людської культури відбувається «формування в людині почуття власної гідності й імперативність, творення гуманістичного світогляду та методологічної спрямованості на світ, які забезпечують єдність духовного та практичного» [183, с. 23]. Хоча рівень культури може бути різним, але в контексті розміркувань про «культурність» людини здебільшого йдеться про етично високу культуру та спосіб життя, тобто про «дружнє товариство зрілих людей, для яких існують неписані закони сумління, честі, братерства, відповідальності, співчуття, самозречення, служіння друзям» [91, с. 230]. Очевидно, що це можливо у разі «...облаштування

стрункого та здорового організму суспільства, людства, вибудованого за принципом необхідного і достатнього виробництва та споживання (як це властиво для будь-якого нормального живого організму! – *А.М.*), який забезпечує всім необхідним і достатнім і звільняє від цих виснажливих, розбещуючих перегонів виробництва та споживання, якими так пишається «західна цивілізація» [91, с. 234].

Гадаємо, уважний читач під час ознайомлення з вищенаведеними визначеннями та висновками проведе певні паралелі із уже згаданими міркуваннями про сутність такого поняття екологічного дискурсу, як «сталий розвиток». Хіба встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, ураховуючи їхню потребу в безпечному та здоровому довкіллі, не є тим варіантом гармонійного змісту відношення «Людина – Природа», про який так багато говорять і пишуть науковці, політики та громадські діячі? Хіба парадигма сталого розвитку, що охоплює вимоги до захисту довкілля та забезпечення соціальної справедливості в усіх контекстах суспільного життя (зокрема, в плані доступу до ресурсів), не є своєрідною квінтесенцією омріяної нами гармонії із природою й із самими собою?

Водночас варто пам'ятати, що сталий розвиток – це керований розвиток. Підґрунтям його керованості мислиться впорядкований системний підхід і сучасні інформаційні технології, застосування яких уможлиблює ефективне та продуктивне моделювання альтернатив розвитку, прогнозування їхніх результатів і вибір оптимального варіанту. Загалом, сталий розвиток – це дія за певними правилами, базисом яких слугує ідея максимального дотримання балансу інтересів (ось вам і нова екологічна парадигма, і парадигма спільносвіту). Такими правилами-регулятивами можуть стати згадані вище екодеонтологічні норми, до джерел яких належать екологічне знання й ідеї екоетики, адже виконання екологічного обов'язку неможливе без глибоких екологічних знань (знань законів природи) і їхнього емоційного переосмислення. Вивчення

екологічних закономірностей, розмірковування з екологічної проблематики, осягнення ідей і концепцій екологічної етики призведе до формування особливого чуттєвого ставлення людини до природи. Екодеонтологічні норми, в яких сконденсовано духовний, моральний, чуттєвий моменти, мають потенціал щодо гармонізації відносин людини (суспільства) та природи (довкілля) і подальшої легітимізації як основ екологічного законодавства. Екологічна деонтологія перспективна в ракурсі створення простору для професійної діяльності на засадах екологічних знань і етичних вимог, а також в аспекті формування передумов гармонізації відношення «Людина – Природа». Послідовність дослідницьких кроків на шляху осмислення задекларованої в роботі проблеми призводить до переконливої необхідності творення та розбудови екологічного деонтологічного простору, тобто увиразнює доречність і актуальність розроблення філософсько-методичного концепту «екологічна деонтологія».

Підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що сукупність екологічних проблем, що набули особливої виразності впродовж останніх десятиліть, детермінувала необхідність переосмислення відношення «Людина – Природа», пошук нових цінностей і етичних регулятивів, що сприятимуть його гармонізації. Справедливість такого підходу зумовлена особливим статусом людини, яка одночасно є суб'єктом біологічної, соціокультурної та спричинену нею технологічної еволюції. Фактично, взаємозв'язки людини та природи постають як глобальна екологічна проблема збереження природних умов існування людини та суспільства. Зважаючи на це, людина приречена на постійний пошук способів мінімізації негативних наслідків свого втручання у природу, тобто йдеться про пошук шляхів коеволюції людини та суспільства зі світом природи. Втім, на практиці людство далеке від реальної екологічної відповідальності та нового екологічного світогляду.

Для переважної більшості людей притаманний застарілий погляд на Природу, уявлення, неадекватні сучасному глобально взаємопов'язаному світу. Для свідомості нашого сучасника типова не лише антропоцентричність із її установкою на виняткове місце у світі (зокрема стосовно природи), але й доволі низький рівень обізнаності з екологічної проблематики, не кажучи вже про ґрунтовні екологічні знання та їх неглибоке розуміння. Зважаючи на це доречним є звернення до деонтологічного підходу, на підставі якого відкриваються ефективні можливості розроблення та запровадження нових стандартів таких відносин, а отже – реальної гармонізації відношення «Людина – Природа». Концептуально *екологічна деонтологія* (екодеонтологія) потрактовується, зокрема і передусім, як спеціальна наукова дисципліна, яка постає на перетині екологічного знання та етики (в тому числі екологічної) і покликана узагальнити систему екологічних та етичних знань та цінностей, надавши їм імперативного значення, що стане передумовою реальної екологізації предметно-практичної діяльності, соціальної сфері та власне процесу духовного самотворення нашого сучасника.

Звернення до деонтологічного підходу зумовлене тим, що гармонізація відношення «Людина – Природа» (або за Маєр-Абіхом – побудова спільносвіту) вимагає нових спільних правил, що передбачає формування відповідного деонтологічного простору. У контексті простору, окресленого відношенням «Людина – Природа», обґрунтовано говорити про правила та норми цього співіснування – з екологічної точки зору, тобто говорити про екологічний деонтологічний простір, що належить до компетенції екологічної деонтології. Саме екодеонтологічні норми, в яких сконденсовано духовний, моральний, чуттєвий моменти, мають потенціал щодо гармонізації відносин людини (суспільства) та природи (довкілля) і подальшої легітимізації як основ екологічного законодавства.

1.2. Деонтологічний підхід і постмодерністський науковий дискурс

Глибоке осмислення наукових перспектив екологічної деонтології передбачає її аналіз крізь призму основних сучасних філософських трендів та концепцій. Такий розгляд є, на нашу думку, важливим засобом розуміння філософсько-методологічних передумов залучення деонтологічного підходу до вирішення екологічних проблем, формування ґрунтового розуміння авторського бачення сутності екодеонтології, а також дослідження евристичного потенціалу та наукових перспектив цієї запропонованої автором дисципліни. Крім того, без зіставлення досліджуваного явища й історичного контексту, без з'ясування зв'язків успадкування або відторгнення неможливе вироблення адекватного ставлення до цікавого для нас явища. Започаткуємо наші міркування констатацією того, що нині живемо в час Постмодерну, виявом чого слід вважати такі моменти:

1. Для сучасного філософського дискурсу (і не лише) притаманне прагнення до перегляду попередньої традиції мислення та пізнання. Німецький мислитель Юрген Габермас означив розрив із попередньою філософською традицією як формування постметафізичного мислення, лінгвістичний поворот, конкретизацію розуму та відмову від переваги теорії над практикою [81, с. 9].

2. Характерні для постмодерну еkleктика та скептицизм набувають методологічного статусу. «Раціональність скорочується до формальної тією мірою, якою розумність змісту перетворюється на значущість результатів» [81, с. 33]. Одні постмодерністи (скептики) в принципі відкидають теорію, адже вона лише заплутує та віддаляє від істини; а інші (позитивісти) заперечують претензії теорії на істину, втім наполягають на її трансформації з огляду на важливість досвіду та відчуттів суб'єкта пізнання.

3. Проблеми об'єктивної реальності підлягають вирішенню крізь суб'єктивності індивіда – характеру визначальності набувають морально-етичні принципи, цінності та ціннісні установки суб'єкта як такі, що зумовлюють напрям його пізнавальної та практичної дії. Це актуалізує різного роду психологічні та аксіологічні дослідження і, водночас, соціокультурні умови, в яких відбувається пізнавальна діяльність, а також її мотивацію та спрямованість, стають предметом обов'язкового наукового дослідження [6; 47; 69; 275].

4. Загалом у науці постмодернізм позначився формуванням постнекласичного наукового мислення, серед виявів якого – особлива увага до досліджень «людиномірних систем» [436] та визнання специфічного характеру таких досліджень. Для постмодернізму властиве поширення міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідницьких програм; активний вихід за межі національних наукових традицій та парадигм і звернення та вивчення міжнародного наукового дослідження (глобалізація науки); очевидна і зміна характеру наукової діяльності через залучення комп'ютерних технологій для опрацювання значних масивів інформації.

5. З огляду на те, що інформаційна (віртуальна) реальність дедалі більше входить у життєвий простір сучасної людини, справедливим постає висновок постмодерністів, що все, сприйняте за дійсність, насправді є нічим іншим, як уявленням про неї, що визначається точкою зору спостерігача (дослідника). Особистісне знання, досвід і цінності кардинально впливають на зміст уявлень людини про світ і події, що відбуваються довкола. Як наслідок, гуманітарні науки, що мають системоутворююче значення для світогляду, отримують характеристики технологічних дисциплін [503] – здатних змінювати і людину, і дійсність.

6. Узалежнення сучасної людини від техніки та технологій (зокрема комп'ютерних) призводить до нівелювання межі між штучним і природним. Глобалізаційні процеси при цьому виступають своєрідним

каталізатором, із одного боку, зростання залежності від техніки, а з іншого – процесів відчуження та втрати людиною своєї унікальності та природності [45]. У цьому контексті дедалі частіше говорять про явище «постгуманізму», сутність якого полягає в усвідомленні світогляду, яким заміщено гуманізм і який здебільшого представлено як бажання людини вийти за межі свого естетства, зумовлене надзвичайним впливом технічного (штучного) середовища.

7. Паралельно з ускладненням життєвих практик сучасної людини відбувається активний розвиток «дискурсивних етик». Цілком у дусі постмодерну етику як теорію моралі активно залучають до вирішення конкретно-практичних проблем сучасності (в економічній і політичній, медичній і екологічній сферах). Етизацію доби постмодерну розглядають як свого роду реакцію на експансію сцієнтизму часів модерну [541, с. 7]. На практиці реалізація процесу етизації передбачає осмислення проблемних ситуацій певного предметного поля шляхом надання їм етичного виміру, а також намагання адаптувати базові моральні принципи та категорії до актуальних потреб.

8. Сучасне суспільствознавство, що ґрунтується на множинності соціального мислення, знаходиться в активному пошуку нормативних елементів, що можуть набути статусу загальноприйнятих та ефективних регулятивів суспільної практики. Загального визнання набуває постмодерністська теза про те, що сучасні суспільства переживають кризу, вияви якої десолідарізація, втрата ідентичності, джерел легітимації та руйнування загальних цінностей. В основі цієї кризи – ідея індивідуалізму, у різних варіаціях культивована протягом кількох століть [555; 597; 598]. Відтак у якості контрідії запропоновано утвердження моральних цінностей спільноти, що здатні забезпечити баланс прав і обов'язків [544; 616].

Викладене вище дає підстави стверджувати, що нині постмодернізм і його ідеї набули статусу загальнокультурного явища, простежуваного в

різноманітних сферах життя сучасного суспільства (особливо у сфері інтелектуального життя). Звісно, постмодернізм зазнає критики – і внутрішньої, і зовнішньої. Наприклад, французький філософ Жан Бодрійяр, якого вважають представником постмодернізму, активно виступає проти крайніх форм постмодернізму – надмірного сцієнтизму та технологізму. В руслі аналізу зв'язків сучасної економічної системи світу, процесів глобалізації й інформатизації, дослідник розглядає їхній вплив на сучасну людину, зокрема розкриває ефект відчуження [44]. На практиці ідеї Бодрійяра стають фундаментом для критики суспільства споживання з його рекламою, формалізмом і псевдодіяльністю [43]. Із позицій зовнішнього спостерігача постмодернізм активно та послідовно критикує російський філософ Володимир Кутирев. Для нього ідеї постмодернізму – це ніщо інше, як філософська апологія способу життя, проваджуваного західною цивілізацією. Утім на переконання Кутирева, саме західна цивілізація найбільшою мірою відповідальна за виснаження природи та пригнічення життя, переродження духовності в раціональність, раціональності в інформаціонізм, трансформацію ідеї нескінченного буття у безцільне становлення [243, с. 90]. В якості альтернативи постмодернізму філософ обстоює ідею відповідального мислення, характерними ознаками якого є те, що «воно не порожнє, не ігрове, не «мистецтво для мистецтва», а зумовлене потребами суспільства, етапом історичного розвитку людства. Світоглядно кажучи – буттям і цінностями, уявленнями про бажане» [234, с. 3].

Зрештою, і наявність власних концептуальних характеристик, що знаходять своє підтвердження в інтелектуальній практиці, й очевидна оригінальність і специфічність окремих постмодерністських підходів, і навіть різновекторна, місцями запекла та небезпідставна критика означає, що постмодернізм є актуальним, потужним і динамічним явищем. Це дає нам підставу оперувати філософським концептом постмодернізму в якості, свого роду, мірила актуальності та філософсько-методологічної доречності

залучення деонтологічного підходу в контексті обґрунтування екологічної деонтології. Тобто шляхом, використання концептуально-понятійного й інтерпретуючого підходів спробуємо довести претензії екологічної деонтології на наукове життя й окреслити її евристичний потенціал.

Як було відзначено, для сучасного філософського дискурсу (і не лише) притаманне прагнення переглянути попередню традицію мислення та пізнання. Юрген Габермас не без іронії називає це «постізмом», але наголошує на його баченні як «як сейсмографа духу часу» [81, с. 7]. Він же визначив мотиви постметафізичного мислення, а саме: лінгвістичний поворот, конкретизацію розуму та відмову від переваги теорії над практикою й усвідомлення їхньої взаємозумовленості. Усе це, на думку Габермаса, забезпечує можливість до пошуку зв'язків між символічно структурованим життєсвітом, комунікативною дією та дискурсом. «Укладання теоретичних результатів у їх практичні зв'язки створення-застосування сприяє усвідомленню релевантності повсякденного контексту дії і комунікації» [81, с. 32]. Зважаючи на це, цілком логічним виглядає підхід до екологічної деонтології як до системи спеціальних (теоретичних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та систему (практичних) принципів, а також систему вимог і норм належної екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема професійної) діяльності.

Юрген Габермас у руслі осмислення специфіки постметафізичного мислення зробив висновок про потребу бачення на сьогодні філософії як своєрідного інтерпретатора для опосередкування між експертними культурами науки та техніки, права та моралі, з одного боку, і комунікативною практикою, з іншого [81, с. 32]. Утім, у площині екологічної деонтології необхідність засвоєння екологічних та етичних теорій детермінована саме вимогою напрацювання дієвих ціннісних і моральних орієнтирів, які буде надалі відображено у формальних і неформальних вимогах і установках практичного природокористування.

Актуальність означеного завдання екологічної деонтології підтверджено в контексті одного із низки досліджень, проведення яких щодва роки ініціює Екологічна програма ООН – «21 Issues for the 21st Century» [615]. За результатами дослідження укладено рейтинг найважливіших проблем збереження глобального навколишнього середовища та визначено особливості до цього урядів країн світу та міжнародного співтовариства. У рейтингу на другу позицію за вагомістю віднесено завдання перетворення людських можливостей, пов'язане з актуальністю розбудови зеленої економіки, відтак формування нового способу мислення, нових професійних навичок і способів навчання, нових підходів до управління і нових наукових досліджень [615, с. 5].

У рейтингу на третій позиції розміщено проблему переформатування зв'язків і взаємодії науки та політики. Експерти ООН наполягають, що для того, аби впоратися із глобальними змінами навколишнього середовища, суспільство потребує вироблення стратегії та політики, базованих на результатах і висновках потужних наукових досліджень. Утім на сучасному етапі взаємодія політики і наукових кіл неадекватна наявним проблемам, що унеможлиблює розроблення ефективних щодо глобальних проблем рішень. Останню тезу потрібно визнати опосередкованим підтвердженням несформованості екологічного стилю мислення та такого ж внутрішнього імперативу у представників політичної й управлінської еліти, що, на наше переконання, підкреслює актуальність розвитку екологічної деонтології.

У контексті претензій постмодерністів до теорії як способу фіксації істини дозволимо собі передусім згадати, що «істина є адекватним, правильним відображенням у знанні об'єктивного світу» [271, с. 125]. Забезпечення такої адекватності передбачає і відповідність певного знання об'єктивній реальності, і співвіднесення знань із гносеологічною ситуацією. Проте, визнавши мінливість (історичність) гносеологічної ситуації ми долучаємося до розуміння потенційної (або фактичної)

множинності теоретичних побудов стосовно окремого наукового об'єкта. Варто відзначити, що теоретична множинність притаманна не лише гуманітарним наукам (де має максимальний вияв), але й наукам природничого циклу (достатньо згадати кількість теорій про походження всесвіту). На нашу думку, окреслена ситуація увиразнює справедливність тези про множинність пізнавальних шляхів до істини та слугує стимулом розвитку постулату про пізнавальну обґрунтованість поліфонічності мислення. Таке мислення має своєю передумовою наявність певного простору, в якому може рухатися, послуговуючись різноманітністю мовно-семантичних засобів, форм, схем, стереотипів, вироблених науковою культурою [269, с. 120]. Означений підхід дає змогу використати в межах екологічної деонтології пізнавальні здобутки й екологічного, й етичного знання, – і теоретизовані форми знання, і неформалізовані. Наприклад, у контексті формування екологічного обов'язку та внутрішнього екологічного імперативу як засадничих феноменів екологічної культури особистості ми повинні вивчати екологічний досвід різних народів світу або досліджувати їхні сакральні традиції, які часто позначені запереченням сучасного стереотипу ставлення людини до Природи як до поняття другорядного.

Постмодерністська теза про можливість вирішення проблеми об'єктивної реальності крізь призму суб'єктивності індивіда також важлива щодо пропонованого обґрунтування філософсько-методологічної доречності екологічної деонтології. Тут, передусім слід згадати, що, за висловленням українського філософа Валентина Лук'янця, в інтер'єрі Постмодерну застарілу «об'єкт-суб'єктну» епістемологічну схему заміщено схемою соціальних інтеракцій між різними суб'єктами дії. У зміст терміна «суб'єкт дії» передбачено не лише суб'єкта пізнавальної, мовної, антропогенної, соціальної дії. «Дія, про яку йдеться, може бути фізичною, хімічною, біологічною, психічною, когнітивною, соціальною» [269, с. 31]. Отож, і людина, і довкілля (природа) у світоглядному інтер'єрі

Постмодерну набувають статусу автономних суб'єктів. Суб'єктність та автономність (свобода) мислиться передумовою розбудови деонтологічного простору – простору належного: без норм належного як основи комунікації неможливе досягнення ні консенсусу, ні стану полілогу між суб'єктами дії. Зважаючи на це, звернення до деонтологічної традиції є раціональним і відповідає філософським настановам доби Постмодерну.

Водночас у ракурсі аналізу змісту постмодерністської схеми соціальної інтеракції «суб'єкт пізнання – світ агентів дії» обов'язково потрібно врахувати аксіологічний аспект з огляду на те, що цінності виступають підставою людської дії, а деякими авторами взагалі розглянуті як граничні нормативні підстави поведінки та свідомості людини [567, с. 76]. До слова, Самуель Гантінгтон зарахував цінності до основних елементів культури та цивілізації [474, с. 47]. Оскільки, на думку американського мислителя, неможливо уявити розвиток людства у відриві від цивілізації, то, гадаємо, правомірно казати, що історія людства – це ще й історія цінностей, у різні часи ним сповідуваним. Однак у контексті феноменологічного бачення цінностей поняття належного витлумачене саме як спосіб реалізації цінностей. Наприклад, Микола Гартман стверджував, що належність (обов'язковість) стосується сутності цінностей [92, с. 221]. Таким чином, алгоритм наукового пошуку знову передбачає вихід на необхідність застосування деонтологічного підходу як засобу вивчення належного, що є сутнісною ознакою цінностей, визнаних постмодерністами пріоритетними серед чинників, що зумовлюють напрям пізнавальної та практичної діяльності сучасної людини.

Окремо слід розглянути особливості формування постнекласичного наукового мислення. Як було наголошено вище, в науці постмодернізм відзначився особливою увагою до досліджень людиномірних систем. Предметне поле постмодерної науки на сьогодні окреслене фундаментальною антропологічною тріадою (тіло, душа, дух). Водночас пріоритетність цінності людини, її духу та її діяльності, що властива

передусім західній цивілізації, зважаючи на тенденції постіндустріального розвитку, не лише збережена, але й набула нових вимірів. Ідеться про формування цінностей і світоглядних образів, у яких синтезовано досягнення сучасної техногенної культури і деяких ідей традиційних культур, які нині набувають нового звучання й актуальності [434, с.11-12]. Крім того, прикметною ознакою постнекласичного наукового мислення є те, що сьогодні вже не лише абстрактні заняття, а практичні потреби визначають можливі стратегії розвитку цивілізації [434, с. 17]. З огляду на те, що фундаментальна потреба людини – це життя, стратегічною метою розвитку цивілізації є та залишатиметься забезпечення передумов життя. Зрозуміло, що останнє неможливо без максимальної гармонізації відношення «Людина – Природа», або, іншими словами, людство матиме життєву перспективу лише в разі реальної екологізації предметно-практичної діяльності суспільства, переходу від антропоцентричної парадигми до парадигми екоцентризму (біоцентризму, природоцентризму), а також за умови формування нового змісту екологічної свідомості сучасної людини. Поділяємо позицію одного із фундаторів соціобіології Едварда Вілсона, що позитивний сценарій розвитку сучасної цивілізації передбачає абсолютну необхідність синтезу природничо-наукового та соціо-гуманітарного знання [214]. Переконані, що інтеграція ідейних, теоретичних і методичних здобутків натуралістів і гуманітаріїв є однією з передумов гармонізації відношення «Людина – Природа». Свого часу результатом такої взаємодії стало виникнення екологічного знання як специфічного наукового феномену зі значним евристичним потенціалом. Згодом це було підтверджено набуттям екологією світоглядного статусу [139, с. 78]. Нині ж, на нашу думку, застосування означеного інтеграційного підходу доречно в контексті філософсько-методологічного обґрунтування концепції нової наукової галузі – екологічної деонтології.

Серед важливих елементів постмодерністського дискурсу – інформаційна (віртуальна, або симуляційна) реальність. Поставши

наприкінці ХХ сторіччя в інформаційній кіберкультурі, віртуальна реальність досягла рівня та значення ефективного засобу маніпуляції внутрішнім і зовнішнім середовищем людини: від промисловості (тренажери чи засоби проектування) до медицини (психотерапевтичний вплив на пацієнта). Критики постмодернізму вбачають у поширенні віртуальної реальності очевидну небезпеку, вказують на наступ «програмування замість теоретизування, і тим більше сприйняття світу людиною як живої тілесної істоти» [243, с. 67]. Утім, на наше переконання, розкриття позитивного потенціалу віртуалізації життя сучасної людини можливе з урахуванням притаманності будь-якому знанні практичної генези. Так якщо традиційно практику означували чуттєво-предметну цілепокладаючу діяльність, то сьогодні припустимо говорити про практику як про діяльність інтелектуально-предметну цілепокладаючу. Визнання в сучасному суспільстві одним із вагомих елементів практики людини споживання та засвоєння інформаційного продукту актуалізує питання змістовного наповнення такого продукту, а також його форм і обсягів для забезпечення реальної реорганізації ментального та діяльнісного ставлення людини до навколишнього світу, для зміни позиції людини в структурі соціального та природного буття – від антропоцентризму до екоцентризму. Наведені питання постають не лише як надзвичайно цікаві, але й цілком суголосні постмодерністській тезі про те, що зміст уявлень особистості про світ і події безпосередньо детермінований її індивідуальними знаннями, досвідом і цінностями. Із цього приводу доречно згадати висловлення Юргена Габермаса про вкоріненість когнітивних процедур людини у практику донаукового поводження з речами і людьми [81, с. 67]. Відтак, для надання екологічній деонтології під час розроблення її предметного системоутворювального щодо світогляду сучасної особистості значення вищенаведеними міркуваннями не варто нехтувати

З огляду на те, що творення особистості та її свідомості – це передусім внутрішній поклик людини, щодо розроблення екологічної

деонтології важливим є завдання стимуляції процесів особистісного осмислення тих чи тих проблем людського існування та соціальних відносин у екологічному ключі для самоперетворення та самовдосконалення. Тим більше, що в сучасних умовах зростання ролі індивідуального начала в усіх сферах життя заохочення здатності до самовиховання та самоудосконалення, прагнення до самореалізації набуває особливого значення. Крім того, осмислення питань саморозвитку властиве різним культурним та цивілізаційним традиціям: хоч із певними застереженнями, але поняття «самореалізація» та «самоудосконалення» близькі та зрозумілі і західній людині з її глибинним індивідуалізмом і відданістю ідеям прогресу, і представнику східних цивілізацій із його своєрідними релігійністю та патріархальністю. Одна з пріоритетних цілей звернення до деонтологічного підходу – це прагнення здобути ще один засіб стимуляції процесів особистісного осмислення тих чи тих проблем людського існування та соціальних відносин у гуманістичному й екологічному контексті. Гадаємо, аналіз поточної ситуації, призведе до осягнення кожною людиною такої істини – індивідуальне буття нерозривно пов'язане із загальним. Якщо перефразувати відомі тези Фіхте, то досвід останніх десятиліть із болючою очевидністю доводить, що все-таки не-Я є передумовою Я. Тобто Я залежне від довкілля (природного та соціального) і, напевно, багато в чому ним зумовлене. Втім, зв'язок між Я та не-Я взаємообернений, тому кожна особистість відповідальна за зміст і характер відношення «Людина – Природа». Змінюючи себе, а радше сказати, переглядаючи свій світогляд, принципи та цінності, що його наповнюють, – зміст власного Я, людина спроможна вдосконалити свої відносини із довкіллям.

У контексті розгляду передумов актуалізації деонтологічного підходу й обґрунтованості його залучення в сучасний екологічний дискурс не можемо оминати актуальної для постмодернізму проблеми тілесності. Означена проблема, на наш погляд, має два аспекти. По-перше, варто

відзначити, що серед негативів згаданої вище віртуалізації життя сучасної людини – втрата останньою безпосереднього контакту із природою, фактично ніби «вимикання» людини з контексту природи та, зрештою, протиставлення людини і природи. Логічно, що таке протиставлення є потужним чинником деструкції людини. Як підкреслює українська дослідниця Ольга Гомілко, в епоху технологічно оснащеного постмодерну виникає загроза реального практичного здійснення десоматизації людини [113, с. 271]. Подекуди навіть говорять про перспективу поглинання віртуальним світом зруйнованої живої людської плоти. Означений підхід характерний для концепції трансгуманізму [525]. Один із апологетів останньої британець Нік Бостром обстоює думку, що сьогодні настав час, коли техніка має продовжити еволюцію, розпочату природою. Йдеться про творення кращого світу для кращих людей, необхідною умовою для настання якого є світова безпека, технічний прогрес і широкий доступ до нових технологій для всіх людей. Дослідник визнає, що широке використання нових і потужних технологій зобов'язує нинішнє покоління замислитися над практичними та етичними наслідками масштабних технологічних перетворень на всіх рівнях [525, с. 25]. Відтак, осмислення етичної проблематики, актуалізованої новітніми технологічними можливостями (та загрозами) доби постмодерну, як одне із завдань екологічної деонтології передбачає не лише продукування суто теоретичних постулатів, а напрацювання конкретних порад і рекомендацій, які через притаманну їм екологічну та моральну обґрунтованість набули б статусу обов'язкових.

У контексті іншого аспекту проблеми тілесності доби постмодерну, і це по-друге, потрібно акцентувати увагу на тому, що сучасні кризові екологічні явища мають для людини та її тіла цілком реальні негативні впливи вже сьогодні. Як зауважує Ольга Гомілко, екологічна криза дала про себе знати передусім не як симптоматика неблагополуччя довкілля, а як загроза нормальному функціонуванню людського тіла: «зміни складу

повітря, води, продуктів харчування негативно позначаються не на стані природи взагалі, а на стані здоров'я людини, провокуючи розбалансування нормального функціонування її органіки та тіла в цілому» [113, с. 266]. Втім, прикро, що «екологічна криза наносить безпосередній удар по людській органіці, потерпає не лише тіло, але й загалом людина як унікальна жива істота, що за власним екзистенційним сценарієм розгортає своє життя» [113, с. 267]. Отож, у прагненні зберегти тіло та душу людина приречена переосмислити та змінити своє ставлення до навколишнього світу – Природи. Екологічну деонтологію розглядаємо як один із засобів вищезгаданого переосмислення, зорієнтованого на створення обґрунтованої з екологічної та моральної точок зору системи вимог, норм і правил поведінки людини в сучасному світі (передусім світі природи).

Ще один момент увиразнення актуальності розроблення концепції екологічної деонтології – це загальна постмодерністська тенденція етизації різних сфер життя та пов'язаний із нею розвиток нових форм етики. Історія, так би мовити, сучасної хвилі етизації сягає початку 70-х років ХХ ст. і визначена працями таких філософів, як К.-О. Апель, Ю. Габермас, Г. Йонас, Б. Бьолер, В. Кульман, П. Ульріх, В. Гьосле. У роботах перерахованих учених простежуємо одностайність щодо визнання актуальності завдання відновлення єдності соціальної практики (науки, культури, економіки, політики) й етики. Саме в цей час до наукового обігу введено ідеї дискурсивної етики й етики відповідальності, а також інтенсифіковано процес трансформування теоретичної етики шляхом посилення практичності останньої, що, зрештою, призвело до її оформлення у нову лінію розвитку – прикладну етику.

Так, дискурсивна етика проголошує, що етичні відносини та шляхи вирішення етичних проблем започатковано в дискурсі та комунікації суб'єктів, тобто у самому житті. Акцентоване звернення до осмислення та вирішення реальних проблем людської практики дає підстави визначати

дискурсивну етику як етику, занурену в життя. Виявами оригінальності та специфічності дискурсивної етики є її такі чотири основні ознаки:

1) деонтологічна – вимога охопити моральним принципом урахування наслідків дій моральних суб'єктів;

2) універсалістська – вимога передбачити у перспективі моральної дії всіх «зацікавлених і тих, кого це стосується»;

3) процедурність – культивування нормотворчої установки, якої досягають шляхом упровадження процедурних механізмів універсалізації етичного змісту у процесі комунікації (йдеться про процедури тестування морального змісту й обґрунтування моральних норм);

4) когнітивізм (інтелектуалізм) – вимога розумного осягнення значущості (обов'язковості) принципу благого та належного [329].

Попри те, що деонтологічність, універсалізм, процедурність і когнітивізм – це типові характеристики моральної теорії, наповнення їх новим змістом у межах дискурсивної етики її засновник К.-О. Апелем зумовлює посилення динаміки пошуку та формування норм, які забезпечують досягнення дискурсивної згоди та постають передумовою створення комунікативного співтовариства, а саме сприятиме об'єднанню всіх людей. Щоправда, таке об'єднання є стимульованим ситуацією граничних загроз, із якими стикнулося людство наприкінці ХХ – на початку ХХІ сторіч [516].

Міркування Апеля визначили новий імпульс у розвитку етики відповідальності. Ідею етики відповідальності свого часу сформулював Макс Вебер [68] у праці «Політика як покликання та професія». Розмірковуючи про мотиви політичного лідерства, Вебер розмежував етику переконання й етику відповідальності. Першу науковець потрактував як «абсолютну етику», освячену певною ідеєю (наприклад, християнським віровченням). Відтак, діючи в межах такої суб'єкт будь-яку свою дію виправдовує авторитетом ідеї, до якої прихильний. Етика відповідальності Вебера передбачає зобов'язання відповідального політика

брати до уваги результати та засоби власної діяльності, а також бути готовим до застосування насильства у боротьбі за добро. Таке протиставлення Апель розцінював як небезпечну підміну принципового сповідування морального ідеалу, або категоричного імперативу, цілераціональною «стратегічною раціональністю», що взагалі має мало спільного з мораллю [329]. К.-О. Апель в ідейному плані солідарний із Гансом Йонасом, який у фундаментальних працях «Принцип відповідальності» та «Техніка, медицина і етика. До практичного додатка принципу відповідальності» окреслив засади нової етики відповідальності. Підґрунтям останньої вчений визнав принцип відповідальності, сенс якого – в турботі про цілісність і збереження буття людства. В одному із визначень змісту принципу відповідальності Йонас наголосив, що його завдання полягає у вбереженні людини, за збереження подвійності її волі, недоторканості її світу та її сутності від загроз із боку власної влади [цитата за 517, с. 9]. Апель говорить про необхідність у кризовій ситуації сучасності дотримуватися принципу прогресу з імперативом збереження буття та гідності людини [517, с. 23]. Засобом вирішення означеного завдання в межах сучасної комунікативної філософії проголошено дискурсивно-консенсуальну концепцію відповідальності із поєднанням у ній деонтологічних і телеологічних аспектів етики, що вкотре дає змогу переконатися в актуальності деонтологічного підходу.

Під час висвітлення вагомих ознак Постмодерну вже було відзначено, що для сучасного суспільствознавства характерне усвідомлення кризи ідеї індивідуалізму. Прагнення особистої реалізації призвело сучасну людину до самотності, а з нею – до втрати тих можливостей, якими забезпечує соціум. Більше того, нині йдеться про брак навичок взаємодії із суспільством і позитивної міжособистісної комунікації. Так, польсько-англійський соціолог і філософ Зигмунт Бауман вказує на типову для західної цивілізації тенденцію заміни спільнот, що ґрунтуються на духовному зв'язку та відчутті тотожності і солідарності в

групі, особливими видами корпорацій, у яких усталені гуманістичні цінності найчастіше замінені груповими інтересами [521]. За Бауманом, популяризація ліберальної концепції індивідуалізму детермінувала нівелювання природних стосунків між людьми та формування «технології буття разом». Означена технологія ефективна для досягнення економічних або особистих (наприклад, статусних) цілей, утім позначених ризиком вагомих небезпек. Особливо загрозливою є перспектива деструкції особистості та, водночас, найближчого оточення. Адже короткотермінові проекти, спрямовані на досягнення одномоментних цілей (так званий «короткий план життя»), позбавляють довгострокового сенсу проживання власного життя [610, с. 345]. Обмеження горизонту бачення себе в перспективі спричиняє руйнування підвалин почуття відповідальності, оскільки зосередженість на особистому сьогодні не мотивує і не дозволяє замислитися про майбутнє – і своє, й інших. Як наслідок, відбувається поступове формування байдужості до тих проблемних питань, які знаходяться поза межами особистих інтересів, що безперечно переростає у проблеми міжособистісної комунікації. Як зауважив американський мислитель Френсіс Фукуяма, може виникнути ситуація, коли члени суспільства нічим не пов'язані один із одним, крім правової системи, – не мають спільних цінностей, не можуть знайти спільної мови [471].

Відповідні міркування зумовили активне звернення до ідеї утвердження моральних цінностей спільноти, що відзначаються потенціалом щодо забезпечення балансу прав та обов'язків особистості для суспільства, яке прагне сталого (успішного) розвитку. На основі критики ліберальної концепції індивідуалізму постає комунітаризм – філософсько-політична течія, прихильники якої обґрунтовують необхідність відновлення почуття солідарності, а також повернення до цінностей колективізму. У площині комунітаризму основою суспільства проголошено моральні цінності та спільності, а надмірний індивідуалізм і дезінтеграцію сучасного суспільства визначено детермінантами занепаду

моралі. Для прихильників комунітаризму (Зигмунт Бауман, Амітай Етціоні, Аласдер Макінтайр, Майкл Сендел, Філіп Селзнік, Чарльз Тейлор тощо) принципове значення мають ідеали загального блага як такого, що мислиться фундаментом обґрунтування можливості обмеження прагнення до індивідуальної незалежності та самореалізації. Останнє зумовлює зацікавлення проблемою формування спільного уявлення про благо та цінності, способи їхнього вироблення та трансляції [442; 542; 602]. Зasadничою для комунітаризму тезою є положення про неможливість застосування примусу для забезпечення суспільного порядку. Лад у суспільстві вимагає наявності комплексу загальноновизнаних норм і цінностей. Але нормативний порядок можливий тоді, коли більшість громадян вірить у прийнятті в суспільстві норми, переконані в їхній справедливості, а не просто змушені їм підкорятися [543, с. 90-91]. Цікаво, що західні експерти з деонтологічної проблематики представників комунітаризму часто вважають прибічниками деонтологічної традиції [547; 549; 550].

З огляду на означені положення комунітаризму є підстави ще раз стверджувати про корелювання запропонованого нами концепту екологічної деонтології із сучасними інтелектуальними тенденціями. Так критичний зміст взаємозв'язку людини та природи, який постає як глобальна екологічна проблема збереження природних умов існування людини та суспільства, змушує сучасну людину усвідомити себе цілісним суб'єктом соціокультурного буття в межах світового співтовариства (що характерно і для комунітарної парадигми). Гармонізація відношення «Людина – Природа», очевидно, передбачає докладання відповідних інтелектуальних і фізичних зусиль і на індивідуальному, і на суспільному рівні. Мотивом докладання зусиль є ідея екологічного загального блага, тобто йдеться про практичну реалізацію принципу екоцентризму (визнання та забезпечення множинності форм життя як належної та необхідної передумови існування людства). Екологічна деонтологія як наука про

специфіку та наслідки діяльності людини у природі та систему принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної діяльності, має своєю метою формування екологічного світогляду, який апріорі не може бути егоїстичним та індивідуалістичним. Такий світогляд завжди прикметний спрямованістю у майбутнє і містить елемент відповідальності і перед сучасниками, і перед прийдешніми поколіннями. На наше переконання, екодеонтологія покликана розвивати особистісний підхід до екологічної проблематики (як частини глобальної проблематики), тобто постає із статусом своєрідного засобу подолання байдужості до тих проблемних питань, що знаходяться поза межами особистих інтересів сучасної людини. Нагадаємо, означена ситуація – це одна із передумов виникнення комунітаризму.

Отже у підсумку відзначимо, що осмислення наукових перспектив екологічної деонтології зумовило потребу аналізу її філософсько-методологічної актуальності. Такий аналіз є важливим засобом розуміння філософсько-методологічних передумов залучення деонтологічного підходу до вирішення екологічних проблем та розуміння сутності екодеонтології. Здійснене нами дослідження дає підстави стверджувати, що нині постмодернізм і його ідеї набули статусу загальнокультурного явища, що створює передумову оперувати відповідним філософським концептом в якості, свого роду, мірила актуальності залучення деонтологічного підходу в контексті обґрунтування екологічної деонтології.

Шляхом використання концептуально-понятійного й інтерпретуючого підходів показано, що мотиви постметафізичного мислення характерного постмодернізму, можуть виступати обґрунтуванням необхідності засвоєння в межах екологічної деонтології екологічних та етичних теорій, що детерміновано саме вимогою напрацювання дієвих ціннісних і моральних орієнтирів, які буде надалі відображено у формальних і неформальних вимогах і установках

практичного природокористування. Інша теза постмодернізму – про допустимість поліфонічності мислення дає змогу використати в межах екодеонтології пізнавальні здобутки й екологічного, й етичного знання, – і теоретизовані форми знання, і неформалізовані.

Постмодерністська теза про можливість вирішення проблеми об'єктивної реальності крізь призму суб'єктивності індивіда також важлива щодо пропонованого обґрунтування філософсько-методологічної доречності екологічної деонтології. Людина, і довкілля (природа) у світоглядному інтер'єрі Постмодерну набувають статусу автономних суб'єктів, а отже (1) самостійного ціннісного статусу, (2) актуалізується необхідність норм належного як основи комунікації (взаємодії) між цими суб'єктами.

Окремо показано, що в науці постмодернізм відзначився особливою увагою до досліджень людиномірних систем, що виражене увагою до фундаментальної антропологічної тріади – тіло, душа, дух. Оскільки фундаментальна потреба людини – це життя, стратегічною метою розвитку цивілізації є та залишатиметься забезпечення передумов життя. В науковому плані це зумовлює необхідність синтезу природничо-наукового та соціо-гуманітарного знання. Застосування означеного інтеграційного підходу покладено в основу обґрунтування екологічної деонтології.

Ще однією принциповою постмодерністською тезою є думка про те, що зміст уявлень особистості про світ і події безпосередньо детермінований її індивідуальними знанням, досвідом і цінностями. З огляду на це, для науки загалом та екологічної деонтології, зокрема, важливим є завдання стимуляції процесів особистісного осмислення тих чи тих проблем людського існування та соціальних відносин у екологічному ключі для самоперетворення та самовдосконалення. Останнє не втрачає своєї актуальності і контексті загальної постмодерністської тенденція етизації різних сфер життя. Отож на передній план практичної філософії виходять ідеї дискурсивної етики й етики відповідальності, а також

інтенсифіковано процес трансформування теоретичної етики шляхом посилення практичності останньої. Певним чином, це також виступає аргументом переходу від більш теоретичної екологічної етики до екологічної деонтології з її очевидно прикладним характером.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

У підсумку зауважимо, що накопичення наявних і потенційних проблем (зокрема екологічних), із якими зіштовхнулося людство впродовж останніх десятиліть, – це вияв кризи світогляду та способу мислення сучасної людини. У площині екологічного дискурсу такий кризовий стан детермінує вимогу переосмислення відношення «Людина – Природа», пошук нових цінностей і етичних регулятивів, для його гармонізації. З огляду на те, що взаємозв'язок людини та природи постає як глобальна екологічна проблема, то очевидно видається приреченість людина на постійний пошук способів мінімізації негативних наслідків свого втручання у природу. Послугуючись ресурсами сучасної екополітичної та еволюційної термінології, потрібно стверджувати про пошук шляхів коеволюції людини та суспільства зі світом природи та про реалізацію ідеї сталого розвитку.

Для створення програми виживання людства й ефективного вирішення екологічних проблем (поточних і майбутніх) визначає обґрунтованість звернення до деонтологічної проблематики: реалізація програми вимагає вироблення в кожній людині потреби відповідати за майбутнє цивілізації та долю людського роду. В сучасному екологічному дискурсі надзвичайно чітко викристалізовано ідеєю безумовної необхідності духовно-морального самовдосконалення людини на основі усвідомлення себе як частини соціоприродної цілісності. Із урахуванням колізій і проблем сучасності гранично чітко увиразнюється домінуюча

роль у створенні майбутньої світової соціально-політичної системи й утвердженні цінностей і принципів сталого розвитку моральних імперативів, а серед них екологічного.

На практиці гармонізація відношення «Людина – Природа» передбачає розроблення й упровадження нових його стандартів, що актуалізує звернення до деонтологічного підходу: деонтологія не лише недвозначно визначає систему вимог до поведінки людини у певній сфері життєдіяльності, але й виявляє специфіку їхньої реалізації. Нормам деонтологічної моралі притаманний потенціал щодо створення нових стратегій людського існування та поступу. Екологічну деонтологію (екодеонтологію) концептуально розглянуто як теоретико-практичну наукову та навчальну дисципліну, що постає як система спеціальних знань (екодеонтологічних) про специфіку і наслідки діяльності людини у природі та систему принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема, професійної) діяльності. Прикметна ознака екологічної деонтології – це завдання не просто фіксації розриву між належним (із екологічної точки зору) та реальним (сущим) у процесі життєдіяльності людини, але науково організованого пошуку ціннісних і моральних орієнтирів екологічного змісту, які зрештою буде відображено у формальних і неформальних вимогах і установках психологічного, етичного, правового, політичного й економічного характеру.

На підставі вище викладеного матеріалу в межах визначення передумов актуалізації деонтологічного підходу до вирішення екологічних проблем також дозволимо собі відзначити такі важливі моменти:

1. Осмислення наукових перспектив екологічної деонтології не можливе без її аналізу через призму основних сучасних філософських трендів та концепцій. Це зумовило дослідницьку увагу до філософського концепту постмодернізму в якості свого роду мірила актуальності та філософсько-методологічної доречності залучення деонтологічного

підходу у контексті обґрунтування екодеонтології. Такий аналіз вважаємо важливим засобом ґрунтовного розуміння авторського бачення сутності останньої, а також дослідження евристичного потенціалу та наукових перспектив запропонованої автором дисципліни.

2. Використавши концептуально-понятійний та інтерпретуючий методи дослідження зроблено висновок про: 1) доречність застосування інтеграційного підходу (звернення до екологічного та етичного знання) з метою філософсько-методологічного обґрунтування екологічної деонтології; 2) пріоритетом звернення до деонтологічного підходу є прагнення здобути ще один засіб стимуляції процесів особистісного осмислення проблем людського існування та соціальних відносин в гуманістичному та екологічному контексті; 3) специфічною ознакою екологічної деонтології є те, що вона спрямована не лише на осмислення поточних і потенційних екологічних криз на суто теоретичному рівні, а, передусім, має на меті напрацювання конкретних порад і рекомендацій, які у силу своєї екологічної та моральної обґрунтованості набули б статусу обов'язкових; 4) надзавданням екологічної деонтології є розвиток особистісного підходу до екологічної проблематики (як частини глобальної проблематики), що сприятиме подоланню байдужості до тих проблемних питань, які виходять за межі особистих інтересів сучасної людини.

3. Разом з тим, обґрунтування актуальності деонтологічного підходу до вирішення екологічних проблем буде неповним без звернення до історії деонтологічної традиції у європейській філософії та без аналізу теоретичного змісту і філософсько-методологічного потенціалу сучасних деонтологічних концепцій. Цьому і буде присвячений наступний розділ дисертації.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

З огляду на досвід останніх десятиліть постає очевидним відображення у фундаментальному філософському відношенні «Людина – Природа» сьогоденного болючого протистояння людини і природи – планетарного (за масштабами) характеру та катастрофічного (за можливими для обох сторін наслідками) змісту. Це зумовлює зростання екологічної стурбованості (і локальному, і на глобальному рівнях) та спонукає до активного пошуку відповіді на таке принципове запитання: як мінімізувати критичне протистояння людини і Природи та гармонізувати взаємозв'язки між його компонентами? Серед перспективних напрямів вирішення означеної проблеми – розроблення і упровадження нових стандартів співіснування людини і природи. Останнє актуалізує звернення до деонтологічного підходу: деонтологія не лише регламентує систему вимог до поведінки людини в окремій сфері життєдіяльності, але й виявляє специфіку їхньої реалізації, тобто пропонує форму оптимальної реалізації певного морального змісту. Для обґрунтування звернення до деонтологічного підходу в сучасній філософії вважаємо за необхідне окреслити особливості деонтологічної традиції у європейській філософії. Зауважимо, що не ставимо за мету детально відтворити й осмислити погляди на зміст деонтологічного підходу когорти мислителів – мету дослідницьких пошуків убачали в позначенні присутності та тягlosti деонтологічної традиції у філософії, попри те, що в різних мислителів різних часів опрацювання деонтологічної проблематики та залучення відповідного підходу мало відмінні форми та масштаби.

2.1. Проблема співвідношення суцього і належного та її осмислення у європейській філософії

У дослідженні передбачено розкриття змістовного наповнення поняття «деонтологічний підхід». Передусім засадничим є те, що у згаданому підході категорії належного, ідеального, універсального, нормативного виступають вихідними для аналізу суспільних реалій [549]. Центральна тема деонтологічного підходу – це проблема ідеалу та норми, їхньої природи й обґрунтованості як важливих чинників морального регулювання [550]. Для деонтології надзвичайну вагу має поняття «процедури»: дотримання певних процедур у деонтологічній теорії – це запорука гарного результату. У площині деонтологічного підходу також постає потрібним раціональне обґрунтування обмеження обсягу абсолютних прав і обов'язків індивідів, яке детерміноване родовим зв'язком деонтології та теорії моралі, яка завжди ставить перед людиною питання про співвідношення належного та суцього [129, с. 29]. Більше того, суперечливо-напружене співвідношення понять «суцього» і «належного» виступає свого роду внутрішнім стрижнем і структурою зміни моральної свідомості впродовж історії її розвитку [144, с. 269]. Микола Бердяєв наголошував, що етика починається із протиставлення суцього та належного, тільки внаслідок цього протиставлення вона можлива [37]. Відтак, логічний крок на шляху дослідження деонтологічної проблематики – це з'ясування змісту понять «належне» та «суще».

Максимально узагальнено належне потрактовуємо як онтологічний та етичний абсолют, натомість суще – як сукупність різноманітних виявів буття. Для нашого дослідження, тобто для обґрунтування концепту екологічної деонтології, присутнім є відображення в означених категоріях істотної для моралі протилежності між фактичним і морально цінним, позитивним станом. Погоджуємося із позицією російського філософа Абдусалама Гусейнова, який свого часу визначив, що належне тотожне

сутнісній основі світу, його можна зводити до кардинальних і загальних характеристик буття, зіставляти з пріоритетною тенденцією закономірного розвитку зовнішньої дійсності. До того ж, належне за своїм ціннісним статусом – це щось принципово більш високе, ніж суще. «Завдання моралі полягає в тому, щоб орієнтувати реальну свідомість і поведінку людей на здійснення ідеалу належного» [129, с. 42-43]. Інакше висловлюючись, «належне, пронизуючи всю структуру людської діяльності, є інтенціонально-процесуально-результативним порівнянням фактичної реальності та її ціннісно-орієнтованої модифікації, зорієнтованим на далеку перспективу, та таким, що зазнає переведення зусиллям людей із потенційної можливості в актуальну дійсність» [11, с. 81]. Відтак, належне потрактуємо як звернення до певного ідеалу (індивідуального чи суспільного), як особливий засіб спрямування людини в бік прогресивних змін (або спрямування до блага). Звісно, моральна теорія закономірно передбачає виникнення проблеми обґрунтування ідеалу (або блага). Утім, у ракурсі екологічної деонтології таким ідеалом (благом) є загалом, гармонія відношення «Людина – Природа» (або, максимально прагматично висловлюючись, питання виживання людського виду).

У контексті дослідження особливостей деонтологічної традиції та застосування деонтологічного підходу маємо відзначити їхній взаємозв'язок із історією становлення та розвитку етичного знання. Над теоретичним обґрунтуванням деонтології (осмислення проблеми належної поведінки, обов'язку, його природи та соціально-історичної специфіки) працювали представники багатьох філософських і етичних напрямів, що, однак, призвело до оформлення деонтології як цілісного вчення лише у ХІХ столітті. Напрацювання термінологічного та понятійного апарату деонтологічного знання на сучасному етапі триває. Попри визнання концептуальними щодо деонтології понять «обов'язку», «належного», «імперативу поведінки», «відповідальності», «самопожертвування», «практичного інтересу», питання про сутність багатьох із них і сьогодні

залишається дискусійним. Наприклад, питання про статус засадничого стосовно етичної теорії поняття «обов'язок» є на сьогодні відкритим, хоча його вирішення виглядає вельми актуальним з огляду на можливість вироблення адекватного бачення ролі цілісного та діяльного смислового поля культури у формуванні особи. З іншого боку, імперативній філософії (як ще називають деонтологію) закидають ідею «нав'язаного обов'язку», виправдання примусу, єзуїтську форму маніпулювання індивідом, споживче ставлення до нього, що передбачає «вилучення» його здібностей, вимогу його жертвності, служіння чужому корисливому інтересу. Мовляв, міркування про моральний обов'язок може слугувати прикриттям відносин примусу, віддзеркаленням моралі тиранії, що заперечує потреби та не зважає на схильності людини [145]. Сьогодні можна відшукати і такі доволі жорсткі визначення змісту деонтології, як: «усічена» етика поведінки, мораль жорсткого замкнутого суспільства, що диктує його членам чіткі правила поведінки у вигляді законів і інструкцій, а також прийнятих негласних дозвільних і заборонних дій. Фахівці з етики також звертають увагу на те, що уявлення про належне слугують підґрунтям формування етичних вимог, бачення того, які вчинки люди повинні здійснювати. Стосовно людини ці вимоги виступають як її обов'язки; останні в узагальненій формі загальних правил сформульовані у моральних приписах, нормах, заповідях [422; 423; 499; 549; 608]. Проте слід визнати, що нормативний підхід поширений не лише в деонтології – будь-яку етичну теорію може бути розглянуто як нормативну програму. Більше того, мова, ігри та закони наочно ілюструють спосіб регулювання дії за допомогою норм і правил. Із цього приводу американський філософ Герберт Харт зауважував, що значні групи загальних правила, стандартів та принципів є основним шляхом регулювання соціального життя [558, с. 121].

Термін «деонтологія» в активний науковий обіг увів англійський філософ і правознавець Джеремі Бентам, зокрема розтлумачив його зміст у

праці «Деонтологія або Наука про мораль», що вийшла друком 1834 р. [522]. Бентам використав термін «деонтологія» для позначення теорії моральності як науки про належну поведінку або про мораль поведінки індивіда для досягнення належної для нього мети, свого роду зведення правил поведінки. На сьогодні можемо констатувати про звуження змістовного поля терміна «деонтологія» до характеристики проблем людського обов'язку, що передбачає розгляд останнього як внутрішнього переживання примусу, заданого етичними цінностями. Деонтології притаманна зорієнтованість на наукове обґрунтування необхідності свідомого підпорядкування особистих інтересів потребам суспільства в гармонійному поєднанні особистого та суспільного. Деонтологія вивчає форми вираження належного, крізь призму якого моральність відображає вимоги соціальних законів, набуває різних форм індивідуальної поведінки, загальних норм і вимог. Деонтологія також визначає конкретні форми професійної моралі, виконання громадянського обов'язку в певній галузі суспільного життя і професійної діяльності.

На сучасному етапі терміном «деонтологія» переважно послуговуються для позначення професійної етики як системи етичних норм виконання відповідними працівниками своїх службових обов'язків. До того ж, тривалий час, здебільшого, йшлося про професійну етику медиків і юристів. Для радянської та пострадянської медичної деонтології знаковими вважають праці таких авторів, як: Микола Петров (1956) [351], Євген Вагнер (1974) [59], Микола Блохін (1977) [42], Олександр Грандо (1982) [117], Лев Лещинський (1989) [259], Іван Макшанов (1998) [283]. Для розвитку деонтології на юридичному ґрунті важливими були наукові доробки таких науковців як Сергій Алексєєв (1976) [10], Дмитро Котов (1979) [220], Олена Лукашева (1986) [272], Віктор Горшенєв та Іван Бенедик (1988) [115], Олексій Шмоткін (1995) [499], Петро Біленчук та Степан Сливка (1999) [41], Ольга Скакун та Ігор Овчаренко (1999) [419]. Утім у науковій літературі останнього десятиліття фігурують нові види

професійної етики: педагогічна деонтологія, управлінська деонтологія, економічна деонтологія, політична деонтологія тощо [64; 234; 285; 424]. Гадаємо, що зростання уваги дослідників з різних наукових галузей до деонтології зумовлене популяризацією на початку XXI сторіччя переконання щодо необхідності реального переходу від узагальнених міркувань на тему зміни світоглядних і ціннісних установок сучасної людини (які, очевидно, багато в чому спричинили сучасні глобальні кризи сьогодення) до напрацювання дієвих схем активізації умов сучасного світу активізувати механізми формування нової, більш гуманістичної (зокрема, екологічної) свідомості, а також відповідного стилю мислення та поведінки. Такі пошуки знову передбачають звернення до деонтологічної традиції як зорієнтованої на обґрунтування впродовж свого існування на основі різних філософських систем принципів і постулатів гідного виконання моральних вимог, суспільного обов'язку та норм. З іншого боку, варто підкреслити доцільність нового прочитання відомих етичних творів – так би мовити в руслі деонтологічного дискурсу.

Для нашого дослідження важливою є позиція розмежування у європейській етичній традиції двох вагомих періодів: 1) до XVIII століття – моральна теорія переважно ґрунтувалася на «етиці чеснот» Аристотеля; 2) від XVIII століття «етика належного» («етика обов'язку») Канта визнається у межах моральної теорії більш адекватною моральною концепцією. Як правило, етику Аристотеля й етику Канта розглядають як корельовано, взаємодоповнювальні і рідше – як альтернативні [448]. Варто наголосити, що у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі Канта однозначно називають – деонтологічною традицією [наприклад: 6; 473; 581; 564], а його етику подекуди – деонтологічною етикою (етикою прав та обов'язків), що визначила основні стратегіями розвитку етичного знання у XIX – XX століттях [609]. З огляду на вищевикладене дослідження філософської традиції вивчення проблематики співвідношення належного та сущого, а також застосування деонтологічного підходу передбачатиме

аналіз докантивського періоду філософії та, так би мовити, посткантивського.

Для осягнення сутності та змісту деонтологічного підходу, його місця в етичній методології й етичному знанні вбачаємо доречним розгляд робіт таких вітчизняних учених як: Т. Аболіна [1], А. Єрмоленко [160], М. Кисельов [200–202; 206], В. Малахов [284–287], Л. Рискельдієва [400; 401]. Під час дослідження скористалися доробками російських філософів: Р. Апресяна [22; 23], С. Амельченко [11], А. Гусейнова [123–126; 129], О. Дробницького [144], М. Мойсеєва [314–319], А. Сичьова [440]. Важко переоцінити значення для нашого дослідження досягнень філософсько-етичної думки, відбитих у наукових студіях Т. Адорно [6], К.-О. Апеля [20; 21], Ж. Бодрійєра [43; 44], М. Вебера [66–68], Ю. Габермаса [81; 472], Г. Йонаса [178], А. Макінтаєра [282], Ж.-П. Сартра [280], М. Фуко [468]. Прагнення сформуванню максимально глибоке уявлення про деонтологію в її історичному та сучасному вимірах зумовили звернення до розвідок сучасних зарубіжних науковців, що працюють у межах етичної та деонтологічної теорії, а саме: Л. Александера [514], Дж. Гауса [549], Б. Герта [550], П. Гуєра [556], Дж. Мура [325], Дж. Обер [580], Ф. Страттон-Лейка [608; 609], С. Шефлера [599], С. Фрімана [547].

Деонтологічною проблематикою пронизані міркування видатних мислителів ще античної епохи. Анаксимандр, Геракліт, піфагорійці практично першими визначили предмет моральності саме як відношення фактичної діяльності людей і загальної вимоги необхідності; відношення того, що люди роблять і того, що вони повинні робити [129, с. 16]. Так, представник мілетської школи Анаксимандр у своїх міркуваннях, оперуючи поняттями «справедливість», «правосуддя», «відплата» обстоював ідею панування у світі загального порядку, де речі та явища не переходять встановлену «міру». Глибину філософських міркувань мілетського мудреця, як правило, ілюструють фрагментом його праці «Про природу»: «А з чого виникають усі речі, у те ж саме вони й обертаються

відповідно до необхідності. Бо вони за свою нечистивість несуть покарання й отримують відплату один від одного у встановлений час» [цитата за книгою 127, с. 29]. Означена цитата у філософській літературі є доволі інтерпретованою [наприклад: 127, с. 29-30; 267, с. 14; 312, с. 61; 449, с. 112], але в контексті нашого зацікавлення деонтологічною традицією важливим видається переконання Анаксимандра в пануванні у світі універсальної справедливості, тобто визнання ним верховенства «належного» над «сущим», що детермінує передумови філософського обґрунтування належної поведінки.

Геракліт, який у своїх міркуваннях вихідними вважав поняття логосу та вогню, вказував на те, що багатоманітність життєвих цілей людей і порочність їхньої поведінки – це наслідок ігнорування правди логосу: саме логос є втіленням єдності природи, її всезагальним законом і розумом, якому належить підкоритися. Логос і вогонь мають безумовну нормативну силу щодо людей. Ігнорування ж логосу призводить до хаосу (чвар і конфліктів між людьми). «Хибне знання та порочна поведінка йдуть пліч-о-пліч» [460, с. 250]. Тому за Гераклітом, діяти розумно – це означає підкоритися логосу та керуватися філософсько-обґрунтованим знанням про найкраще. Очевидно, деонтологічна вимога такої поведінки може бути невідповідною особистим інтересам, натомість корельовано, по-перше, з вищою ідеєю логосу, а по-друге, відповідає суспільним інтересам – сприяє суспільній гармонії.

Філософські погляди Піфагора сповнені пафосом доброчесного життя, але деонтологічний підхід можна виявити й у нього. Так, запропоновану Піфагором вимогу міри й обмеження піфагорійці тлумачили не тільки як самодисципліну індивіда, стримування, приборкання ним своїх чуттєвих задоволень, але й як суспільну дисципліну, яка полягає у вимозі шанобливого ставлення до батьків, законів, богів. Означений філософсько-етичний підхід особливо виразний у піфагорійських «Золотих віршах» (фактично, перелік деонтологічних

вимог до членів піфагорійської школи), де наголошено, що смерть неминуча, і тому богам, які безслідно зникнуть, слід надати перевагу безгрішному помірному життю, що виводить на «слід більшої чесноти» [460, с. 504], або прямо вказано, що належить бути завжди справедливим і у словах, і у вчинках своїх, дотримуючись непохитно і велінь, і розуму, і закону [355]. До слова, у своїй школі Піфагор культивував систему заборон і приписів, що створювало впорядкований і ритуалізований ритм щоденного життя піфагорійців – так би мовити шляхом упорядкування тілесно-утилітарного відбувалося звільнення простору для духовних практик.

Деонтологічну проблематику чітко простежуємо й у творчому доробку такого видатного філософа античності, як Демокріт. Йдеться про міркування Демокріта щодо необхідності виховання людини. Концептуальною тезою для філософа є те, що розум і пристрасть – це обов'язкові складові людської душі: «... вона має розумну [частину], що міститься у грудях, і нерозумну [частину], розсіяну по всьому тілу» [485, с. 74-75.]. У реальному житті розум і живі почуття, пристрасті протистоять одне одному. Втім, це протистояння може бути усунуто саме завдяки вихованню [301, с. 172-173]. Принципово важливим для нас вважаємо те, що, з точки зору Демокріта, завдання виховання полягає у тому, щоб притаманну людині можливість самій творити власну природу використовувати для засвоєння прийнятих у суспільстві норм поміркованості та моралі. Демокріт акцентує на особистісному характері моральних механізмів, підкреслює величезну роль суб'єктивної мотивації. Тут звернення до деонтологічного підходу особливо очевидно, адже в якості важливого внутрішнього регулятора філософ використовує поняття «обов'язку» та «внутрішнього переконання»: «Не через страх, але з огляду на почуття обов'язку належить утримуватися від поганих вчинків» [301, с. 158] або «Той, хто виховує чесноти шляхом переконань і розумних доказів, виявиться кращим, ніж той, хто застосовує закон і примус... той, кого

спонукають діяти відповідно до його переконань, навряд чи стане робити що-небудь неналежне, байдуже таємно чи очевидно» [цитата за книгою 275, с. 361]. Зрозуміло, що для Демокріта деонтологічний підхід – це своєрідний засіб трансляції розуму (як носія суспільної волі) до інтимно-індивідуальної сфери людини з метою формування відповідних внутрішніх переконань як найпотужнішого мотиватора моральної поведінки.

Значний потенціал виховання визначали такі представники античної філософії, як софісти. Визнавши в людині потужне творче та діяльнісне начало, помістивши її у центр універсуму, софісти показали, що людське буття – це особлива самотійна реальність. Звідси переконаність у тому, що людина має право дивитися на навколишній світ крізь призму своїх людських цілей та інтересів (легендарне протагорівське «людина є мірою усіх речей» [485, с. 68]). Проте як відзначає російська дослідниця Наталія Голбан, те, що софісти наріжним каменем своєї філософії зробили діючу людину, змусило їх замислитися над тим, яким має бути буття, щоб була можливою діяльність людини, було можливим також буття полісу, світу людини взагалі. У такому разі реальність очевидно видається мінливою, причому такою, що може зазнавати змін від дій людини. Тобто існуюче у софістів постає як роздвоєне на сферу суцього та сферу належного [109]. Реалізацію належного покладено на людину, а тому вона відбувається передусім у сфері суспільній і є визначеною системою соціальних відносин, сформованих на певному історичному етапі. Тобто, суспільно-історична дійсність детермінує укладення певних вимог (формування належного) для людини. Щоправда, необхідно визнати, що софісти вказували на потребу критичного ставлення до прийнятих у суспільстві моральних зразків поведінки та їхнього співвіднесення з інтересами індивідів, що можна вважати ознакою етичного релятивізму. Та, попри цей релятивізм, у софістів (а саме старших – Протагор, Гіппій, Горгій) все ж таки простежуємо думку, що успішність життєвого руху залежить від того, наскільки людина глибоко засвоює ті знання й навички, які їй дає родина,

вчителі, держава; наскільки людина здатна первинно сприймати, а згодом творити закони об'єктивної дійсності. Загалом очевидно, що звернення до деонтологічного підходу та проблематики співвідношення належного та сущого у софізмі мають методологічний характер.

У ході дослідження античної філософії в контексті становлення деонтологічної закономірним є звернення до творчості Сократа, евдемоністична спрямованість якої відзначається тісним переплетенням із темою морального самовдосконалення особистості. Філософ відкидав можливість морального релятивізму й переконував в існуванні загальних визначень моралі, досягнення яких – це гарантія певних чеснот особистості. До того ж, усвідомлення істинності моральних переконань надає їм особливої сили (що своїм життям і смертю довів Сократ). Відтак, духовну активність особистості потрібно скерувати винятково на пошук адекватних етичних знань, інакше, з точки зору мислителя, на людину нестиме весь тягар відповідальності та провини за свою моральну недосконалість. Проте, Платон у діалозі «Критон» вкладає в уста Сократа низку тверджень, які можна розглядати як фундаментальні для обґрунтування необхідності виконувати власний обов'язок перед суспільством (навіть тоді, коли це загрожує смертю): 1) ми ніколи не повинні шкодити іншим; 2) ми повинні дотримуватися своїх обіцянок; 3) ми повинні поважати закони та звичаї своїх батьків і вчителів [359]. Певною мірою наведені тези суперечать принципу моральної суверенності особистості. Попри те, що у переказах про життя та філософські міркування Сократа не знайти безпосередніх відсилань до тлумачення змісту понять «суспільний обов'язок» або «індивідуальний інтерес», уважне вивчення біографії та філософської позиції мислителя дає підстави стверджувати, що той вважає обов'язком творити добро навколишнім зокрема доводити, що кожен може стати кращим, ніж він є. Для формування останнього переконання вирішальну роль відіграє визнання афінянином як істинного припису Дельфійського оракула «Пізнай себе!». Як вказує американський знавець античної

філософії Джошиа Обер, цей припис – це вектор етичної позиції Сократа: шляхом пізнання своєї сутності людство уникне зла та нещастя, оскільки таке знання сприяє прийняттю окремою людиною правильного рішення на шляху до істини [580]; тобто істинні знання, за Сократом, забезпечують моральний вибір і належну поведінку, позначаючи сферу свободи, тісно пов'язану із відповідальністю (цілком у дусі деонтологічної теорії).

Платон, наслідуючи свого духовного вчителя Сократа, розвиває його бачення проблеми морального самовдосконалення. Для вирішення останньої Платон не вважає сформованість лише індивідуальних переконань, які людина визнає найкращими та моральними, а проголошує вимогу, що ці переконання повинні бути об'єктивно найкращими, відповідними єдиному божественному зразку. Таким зразком мислиться ідея блага, яке через свій абсолютний статус надає єдності світові ідей і визначає початок і мету світу сущого (у Платона, буквально, надає всьому «і буття, й існування, хоча саме благо не є існування, воно – за межами існування, перевищуючи його гідністю та силою» [357, с. 317]). Ідея блага для Платона фундаментальна в плані вирішення питань етичного характеру – світ ідей, де безроздільно панує благо, постає метою людської діяльності. Але наближення до справжнього (фактично, духовного) світу передбачає відмову від індивідуального тілесно-утилітарного (в дусі піфагорійців, а згодом Сократа) та звернення до пізнання духовного (цю ідею Платон розвиває в діалозі «Федон» [360]). Вихід за межі приватного буття – не єдина умова моральності у Платона. У своїх фундаментальних працях «Держава» та «Закони» він послідовно проводить думку, що людина стає моральною істотою в міру того, як набуває вмінь поглянути на себе у світлі інтересів усього суспільства, наповнює власну індивідуальну життєдіяльність загальнозначущим громадським змістом. Для Платона пріоритет духовних устремлінь перед чуттєво-тілесними є синонімічним пріоритету громадського перед приватно-утилітарним. У руслі розміркувань про устрій ідеальної держави Платон досить ґрунтовно

розглядає проблему виховання та формування способу життя («Закони», Книги VI 790a – VIII 824 [358]). У міркуваннях філософ неодноразово піднімати тему належності й обов'язку: необхідність певних дій – чи то вивчення математики, чи то розвиток тіла шляхом гімнастичних вправ, чи то засвоєння знань про власну країну – зумовлена ідеєю забезпечення суспільного блага та гармонії. Платон також чітко усвідомлює важливість того, що в сучасній деонтологічній теорії називають формуванням внутрішнього імперативу. Це потрібно пояснювати тим, що, як зауважує мислитель, «неможливо встановити грізні закони для всього», тому не менш ефективним видається формування у громадян окремих моральних переконань як своєрідного дороговказу на шляху виконання суспільних обов'язків і дотримання традицій і звичаїв країни, у якій ті проживають: «... законодавцю, слід висловити своє схвалення або осуд працям і заняттям молоді ... з іншого боку, молодій людині слід вислухати його вказівки і коритися їм, чому не повинні перешкоджати ані задоволення, ані труднощі; особливо слід поважати і виконувати те, що схвалено і запропоновано законодавцем, – більше, ніж постанови, супроводжувані погрозами покарання» («Закони», Книга VI 823d [358]). Останнє дає підстави стверджувати, що Платон у своїх філософсько-етичних побудовах поєднав завдання самовдосконалення особистості з ідеєю обов'язку, і такий симбіоз постає як передумова досягнення блага (в індивідуальному вимірі – щастя, в соціальному – суспільної гармонії). Проте, концептуального визначення поняття «обов'язку» у творах мислителя ми не знайдемо – уявлення про платонівське бачення цього поняття формується шляхом вивчення його поглядів щодо належностей, яких необхідно дотримуватися людині та суспільству в ім'я ідеї блага. Показово, що концептуально оформив багато поглядів і ідей Платона його учень Аристотель, попри те, що філософські позиції цих мислителів часто несуголосні.

Так, Платон вважав (як і Сократ), що моральність має своїм джерелом знання та правильне розуміння – розуміння ідеальних сутностей, із якими душа (її розумна частина) стикалася у царстві ідей. Тобто Платон постулює шлях до блага (щастя) через пізнання (пригадування) ідей морального плану – «від ідеї до дійсності, від належного до суцього» [127, с. 97]. Благо, як і загалом світ ідей, – це є цільова установка земного буття. Навіть ідеальну державу Платона варто визнати лише спробою відтворити світ ідеального (у сенсі досконалості) задля майбутнього повернення душі людини до світу досконалого, мудрого, божественного. Натомість Аристотель у питанні досягнення щастя (або блага, що в античній традиції є синонімічними поняттями) відмовляється від платонівського концепту царства ідей та необхідності його пізнання (пригадування), а моральність пов'язує з активністю індивіда, його вмінням розрізняти добро та зло, його здатністю чинити як належить, що є запорукою морального самовдосконалення: ««щастя» потрібно потрактовувати як «діяльність досконалого життя у згоді із досконалою чеснотою» [24, с. 518]. Аристотель пропонує рухатися шляхом від суцього до належного, а для моральності принциповим вважає її практично-поведінкову орієнтованість. Відповідно, звернення до понять «обов'язку» та «належного» у мислителя набуває більш практичного сенсу.

У міркуваннях щодо призначення етики учень Платона наголошує, що його цікавить не взагалі благо, а досягне благо; що моральність, на відміну від науки, передбачає вказівку не на зміст предметів, а на те, чого людині слід домагатися й чого уникати. Специфіка етичного знання, зокрема знань про моральне та належне, за Аристотелем, полягає в тому, що вони є формою актуалізації практичних поведінкових завдань та покликані спрямовувати людську діяльність: «Хіба пізнання його [блага] не має великого впливу на спосіб життя? І, немов стрілки, які бачать мішень перед собою, хіба не точніше досягнемо ми належного?» [25, с. 55]. Апелюючи до належного, філософ повинен визначитися, що потрібно

називати належним і яка природа морального обов'язку людини? Для Аристотеля – це передусім формування чеснот, сутність яких – слугувати основою вміння людини обрати моральний шлях у різних життєвих колізіях. «Тому [чеснота означає знання середини], що й у пристрастях, і у вчинках [пороки] переступають належне або в бік надлишку, або у бік нестачі, чеснота уміє знаходити середину та її обирає» [25, с. 87]. На наш погляд, у вимірах деонтології Стагірит говорить про необхідність формування внутрішнього імперативу належної поведінки, що уможливить збереження в різних життєвих колізіях статусу моральної особистості. Категорією належного Аристотель активно послуговується як мірилом моральної, непорочної поведінки та для визначення сутності чеснот і пороків: «щедрість ... невичерпність у витратах на дещо належне», «несправедливість ... порок душі, за якого [люди] бувають корисним понад належне», «нестриманість ... знаючи, що належить чинити прекрасні та корисні справи, ухилятися від них заради задоволення» [24, с. 528-531].

Ще один моральний обов'язок людини – це на переконання Аристотеля, самовдосконалення. Своє бачення природи останнього філософ вибудовує на ґрунті вже згаданої ідеї блага, яка передбачає прагнення до щастя як найкращого із людських благ, спільного для багатьох, «адже завдяки свого роду навчанню та ретельності воно може належати всім, хто не закритий для чеснот» [25, с. 58]. Найвище щастя, з точки зору Аристотеля, тотожне інтелектуально-споглядальній, теоретичній та філософській діяльності. Тому науково-духовна творчість, як чеснота, постає як обов'язок, а пізнавальна діяльність як передумова духовного самовдосконалення особистості. Стагірит ув'язує обов'язок науково-духовної творчості із суспільними інтересами: «Треба, мабуть, визнати, що воно [вище благо] належить до компетенції і сфери найважливішої [науки, тобто науки], яка здебільшого керує. А такою видається наука про державу, [або політика]. Адже вона встановлює, які

науки потрібні у державі і які науки і в якому обсязі повинен вивчати кожен» [25, с. 55]. Аристотель вказує, що, оскільки наука про державу використовує інші науки як засоби і, крім того, законодавчо визначає, які вчинки слід здійснювати а від яких утриматися, то мета політики охоплює цілі інших наук, а отже, постає як вище благом для людей. Утім, Аристотель у праці «Політика» проголошує і державу об'єднанням заради досягнення щастя [26]. Мислитель філософськи обґрунтовує ідею, що самовдосконалення та прагнення людини до істини відповідає інтересам суспільства (держави) і лише об'єднання на основі державних інтересів співтовариство певним чином вихованих людей може забезпечити наближення людини до здійснення нескінченного ідеалу на землі – мовою Аристотеля, «досягнення вищого блага». Прикметно, що хоч етику Аристотеля традиційно тлумачать як етику чеснот і, як було відзначено вище, подекуди протиставляють етиці обов'язку (деонтології) Канта, Стагірит також не оминає деонтологічного дискурсу.

У добу еллінізму у пріоритети філософських, зокрема етичних, пошуків було внесено певні корективи: заміщення озвученої Платоном і концептуально оформленої Аристотелем ідеї можливості соціального джерела моральності ідеєю пошуку джерел справжніх чеснот і шляху до вічного блаженства у самій людині так чи так позначилося на філософських побудовах представників усіх найбільш помітних шкіл еллінізму – кініків, скептиків, епікурейців, стоїків, неоплатоніків. У контексті нашого дослідження специфіки вияву деонтологічної традиції у європейській філософії найбільш цікавою вважаємо філософсько-етичну творчість представників стоїцизму. Тема обов'язку у філософських роздумах останніх набула такої виразності, що етику стоїцизму навіть визначено як етику обов'язку, яка фактично, є першоджерелом етики обов'язку Канта [614]. Обов'язок людини в системі координат стоїцизму полягає: 1) у пізнанні необхідності та підпорядкуванні їй; 2) у розвитку своєї волі та формуванні внутрішнього світу; 3) у досягненні особливого

душевного стану – внутрішньої свободи, незворушності та спокою. Зрештою обов'язок (або в теорії належного деонтологічна вимога) співвідносний із тим щоб «бути людиною» в будь-яких ситуаціях. Міркування стоїків, сконденсовані у вищенаведених філософсько-етичних узагальненнях, очевидно, варті спеціальної уваги.

Загалом, як відзначав ще Діоген Лаертський, у етичній частині філософії стоїки виокремлюють «питання про спонуки, про благо і зло, про пристрасті, про чесноти, про мету, про першу цінність і вчинки, про належне, про сприяння і перешкоди» [142, с. 294]. Фундаментальним у ракурсі розбудови етичної системи стоїцизму є твердження про панування необхідності, якій підвладна і людина. Втім, прикметною особливістю людини є розум, який, з одного боку допомагає пізнати й усвідомити необхідність – а це забезпечує душевний спокій; з іншого боку, виступає основним засобом досконалої діяльності відповідно до пануючих у світі необхідності. «Розумним істотам у якості досконалого вождя надано розум, і для них жити за природою – означає жити за розумом, бо розум – це налагоджувач (technites) спонукання» [142, с. 295]. Втім, слід пам'ятати, що від природи розум існує як певна можливість, а тому жити розумно – це вимога, яка стосується кожної людини; а перетворення тварини на розумну істоту – це реалізація вищого морального сенсу людського життя [127, с. 167]. Лише виконання означеної вимоги сприяє формуванню людської досконалості та чеснот. Тобто розумне життя, «в якому ми утримуємося від усього, що заборонено загальним законом, а закон цей – вірний розум, усепроникаючий і тотожний із Зевсом, правителем і розпорядником усього суцього» [142, с. 295], обов'язково, на переконання стоїків, призведе до досконалості, наявності чеснот.

Чеснота – це узгодженість схильності [із природою], заслуговує прагнення до неї сама по собі, а не через страх, надії чи інші зовнішні причини: «У ній полягає щастя, бо вона влаштовує душу так, щоб все життя стало узгодженим» [142, с. 296]. Чесноти уможливають правильну

орієнтацію у сфері потягів, у тому, що відповідає і не відповідає природі людини як живої істоти. Серед стоїків немає одностайності щодо трактування сутності чеснот. Як зазначає Діоген Лаертський, різні представники стоїцизму класифікували їх у різний спосіб. Так, чеснота може бути єдиною – розуміння (Аполлофан); їх можна розмежувати на два типи – розумові та дієві (Панецій); можна класифікувати шляхом розрізнення трьох, чотирьох або навіть більше типів [142, с. 297]. Однак незалежно від запропонованих градацій стоїки завжди пов'язували чесноти з розумом і дією – також взаємопов'язаними. «Справді, хто добродішній, той і умоглядно, й у вчинках знає, що він повинен робити. А «що повинен робити» – це означає: що обирати, що терпіти, чого дотримуватися, що розподіляти; а коли він інше робить вибірково, інше терпляче, інше з розподілом, інше з витримкою, то він буде і розумним, і мужнім, і справедливим, і поміркованим...» [127, с. 306]. Чесноти співвідносні із розумними підставами дії, тобто мають дуалістичне значення: як засобу детермінації поведінки людини і як знання способу поведінки, для людини найбільш бажаної (мудрої, мужньої, поміркованої та справедливої). Як переконували стоїки, чесноти постають тими життєвими благами, які мають для людини безумовний характер, на відміну від життєвих (утилітарно-практичних) благ. Логіка морального вибору та належної поведінки мусить завжди передбачати звернення людини до розумної, добродішної поведінки, оскільки остання – це її обов'язок і, водночас, шанс звільнитися від зовнішнього світу. Щоправда, представники середнього та пізнього стоїцизму відкидали можливість абсолютної автономії від світу. Більше того, Панецій наголошував, що практичні охоплюють чеснот для інших (дотримання обов'язку, захист справедливості, готовність до всього заради справедливості) та чесноти щодо себе (внутрішня стійкість, поміркованість, порядність). Пізнання цих чеснот видається передумовою для їхнього дотримання, що загалом є моральним обов'язком людини [266, с. 169]. Означену формулу моральної належності, гадаємо, варто

використати й у контексті обґрунтування екологічної деонтології: життя в гармонії із природою уможливорює виконання певних екологічних обов'язків, що потребує ґрунтовних екологічних знань (про суще) та розуміння змісту екологічної етики (про належне). Крім того, знанням екологічних законів має бути надано прикладної спрямованості – забезпечення корелювання із практично-професійними завданнями людини.

Відтак, у скарбниці античної філософії особливу нішу відведено для осмислення проблематики співвідношення належного та суцього, а також змісту та підстав обов'язку – передусім у контексті проблеми соціалізації людини та її долучення до різних соціальних практик. Мислителі Греції та Риму обґрунтовували пріоритет суспільних інтересів порівняно з індивідуальними; розглядали виконання обов'язку як запоруку благополуччя всього суспільства (співтовариства) в площині саме деонтологічного підходу. Фактично, оперуючи поняттями деонтологічного дискурсу – «обов'язок», «належне», «належні вчинки», «моральна поведінка», філософи античності успішно поєднували вимогу індивідуального самовдосконалення та вимогу суспільно-належної активності шляхом надання їм морального статусу.

Відхід від інтелектуалізму, притаманного античності, відбувається у межах християнської моралі, утвердженої у Європі в період Середньовіччя. Мислителі тієї доби вибудовували філософські й етичні візії в контексті християнства. Християнська мораль як мораль релігійна передбачає пов'язування моральних надій із вірою в Бога – одночасно найвищою метою світу та його сенсом. Оскільки Бог мислиться моральним абсолютом, то сутність моральної поведінки полягає у служінні Богу шляхом дотримання його заповідей. Останні у формі свого роду деонтологічних приписів наведено й у Декалозі Мойсея, й у Нагірній проповіді Ісуса Христа, і в інших біблійних текстах. У згаданих текстах та, зрештою, в усій біблійній літературі вміщено різні форми нормативної

інформації – крім заповідей, подано приписи, заповіти, сентенції праведного життя, що, на нашу думку, також є прикладом активного звернення християнських авторів до деонтологічного підходу. Так, ранньохристиянський мислитель Оригена вважав заповіді достатніми дороговказами до праведного життя, а те, як діятиме людина, і те, наскільки вона у своїх діях дотримуватиметься божественних заповідей, згодом буде належно оцінено: «через жорстокість свою й непокаяння серця збираєш собі гнів на день гніву й одкровення справедливого суду від Бога, який віддасть кожному по ділах його: тим, хто наполегливістю у добрій справі шукає слави, честі та безсмертя, – життя вічне; а тим, які опираються та не схиляються перед правдою, але коряться неправді, – лють і гнів» [340].

Християнська мораль – це не лише засіб вирішення індивідуальної проблеми спасіння. У соціальному просторі для людини принципово важливо дотримуватися принципу любові до ближнього, бо така любов, за християнським віровченням, – це практичне вираження любові до Бога: «Блаженний хто любить Тебе, хто любить і ближнього в Тобі, і ворога заради Тебе» [3]. Лише та людина, яка послідовно сповідує цей принцип, а також решту християнських заповідей, приписів і норм, отримує шанс на спасіння. Проте християнські мислителі, напевно, усвідомлювали, що перехід від «сущого» (недосконалого та гріховного) до «належного» (божественного) – це проблемне ядро будь-якої моральної програми, а тому працювали над розробленням ефективних засобів стимуляції звернення до належного. Так або інакше останнє було пов'язане з фундаментальною для християнства ідеєю спасіння та (як відповідної обов'язкової умови) подоланням гріховності людини, що заперечує її справжню (від Бога) сутність. Ідею спасіння, очевидно, можна вважати основним мотивом і водночас метою належної поведінки людини. З огляду на це повернення до Бога – це повернення і до вищої моральності, і до своєї справжньої сутності. Здатність зробити вибір між гріховним

(аморальним) світом і божественним (моральним) визначає міру добра та моральності кожної людини. Щоправда, шлях до Бога різні представники християнства вбачають у відмінному: Тертуліан наголошував на необхідності повної відмови від плотських утіх в ім'я Бога; Оригена вказував на потребу самовідданої набожності; Августин говорив про вимогу відмови від людської гордині; Тома Аквінський доводив, що моральний спосіб дій гарантує людині спасіння та досягнення найвищого блага (але лише за умови божої благодаті). Утім, майже у всіх мислителів Середньовіччя зміст моральної поведінки сформовано на підставі божественних заповідей (інакше висловлюючись деонтологічних приписів), що набувають обов'язкового характеру для людської практики: «Праведно жити – наша справа, і Бог вимагає цього від нас – не так, як ніби це залежить від Нього або походить від когось іншого, або, як думають окремі, від долі, але (вимагає) саме як нашої справи» [340].

У Європі Нового часу парадигми мислення й інтелектуальної (зокрема, моральної) творчості зазнають змін у напрямі утвердження як фундаментальної проблеми новоевропейського духу питання самоцінності вільного індивіда. Серед іншого це зумовило «докорінну переорієнтацію цінностей – із трансцендентної моралі на людську, з етики одкровення на емпіричну етику» [127, с. 303]. Для мислителів Нового часу притаманне намагання відобразити у нових етичних концепціях, з одного боку, індивідуальну моральну проблематику, що визначається буттям людини, в усій його багатогранності; а з іншого – врахувати соціальні аспекти життя людини, її суспільні зобов'язання й обов'язки, її гідність та природні права, крім відповідальності та необхідності коритися вимогам соціуму та держави. Втім, варто визнати, що означена інтелектуальна переорієнтація в часі розтягнулася на майже триста років і відбувалася, на наш погляд, еволюційним шляхом. Так, перші зрушення можна виявити у «95 тезах» Мартіна Лютера (1517) [278], який говорив про спільну відповідальність християн щодо реалізації божих заповідей, а також у праці Джордано

Бруно «Про героїчний ентузіазм» (1585) [51], у якій стверджується, що шлях до Бога (а відтак і морального життя) – це постійне зусилля людини щодо духовного самозростання. Таке зростання для Мішеля Монтеня неможливе без досвіду мислення та саморефлексії, що доведено ним у «Пробах» (1580-1588) [322]. Раціоналістичні тенденції в етиці позначилися на розвитку у творчості Декарта, який у третій частині «Міркувань про метод» (1637) [134] обстоював думку, що розум учить усьому та водночас створює передумови формулювання обґрунтованих правил моральної поведінки. В аналогічному ключі свої міркування вибудував і Бенедикт Спіноза, у фундаментальній «Етиці» (1662-1675) [433] моральне самовдосконалення людини пов'язавши із розвитком її пізнавальних можливостей. Суспільний контекст моральної проблематики активно досліджував Томас Гоббс, який знаходився на позиції жорсткого раціоналізму, тобто послідовно захищав ідею встановлення суспільного ладу та забезпечення моральних чеснот шляхом державного регулювання – згадаймо хоча б його роботу «Про свободу та необхідність» (1654) [108]. Утім, представники жорсткого релятивізму мали опонентів. Девід Г'юм, який у своїх працях – зокрема, «Трактаті про людську природу» (1734-1737) [80] – висловлював скепсис щодо втручання держави у моральну сферу та проголошував базисом людської моральності чуттєву сферу людини та її природні нахили (як-от доброзичливість, симпатія до людей, справедливість). Жан Жак Руссо стрижнем моральності особистості вважав сумління, а основним мотивом її дії – чуттєвість. Тобто у площині розроблення власного етичного проекту філософ апелював до внутрішнього світу людини та її емоційного багатства, що прочитуємо й у «Сповіді» (1782-1789) [395], й у педагогічному творі «Еміль, або про виховання» (1762) [397]. Загалом етичні концепції Нового часу залежно від способу вирішення проблеми моральної цілісності суб'єкта традиційно розмежовують на раціоналістичні, натуралістичні та пантеїстичні [127]. Втім, предметом нашого дослідницького зацікавлення є передусім

особливості застосування в означений період деонтологічного підходу. Так, у мислителів Нового часу звернення до деонтологічного підходу та деонтологічної проблематики – це доволі поширене явище.

Зокрема, серед легендарних «95 тез» Мартін Лютер окремі подав у формі деонтологічних приписів (тези 42, 43, 45-51, 94) [278]. Очевидно, тут ідеться про вплив загальної традиції біблійної літератури, що полягає у використанні нормативного способу донесення інформації. До слова, Лютер у творі «Про рабство волі», пояснюючи заповіді й обітниці Священного Писання, наголошував, що останні – опора в пошуках шляху до справжньої віри. У душі деонтології Лютер розмірковує, що віра у Слово Боже та дотримання його настанов і є вираженням цілковитої довіри до Бога [276, с. 393-396]. Тобто на основі беззастережного дотримання заповідей, настанов і повчань Священного Писання людина виявляє свою християнську сутність та моральність, а в перспективі отримує шанс на спасіння. Деонтологічну проблематику простежуємо у міркуваннях Мартіна Лютера щодо вирішення питання належної поведінки справжнього християнина в суспільстві, в яких він акцентує на соціальному характері людського буття: «людина живе не тільки для себе одного і не тільки для свого смертного тіла, вона живе також для всіх людей на землі; швидше навіть, вона живе тільки для інших, а не для себе... Вона (людина – *автор*) не може в цьому житті не діяти щодо ближніх своїх, – бо вона неодмінно буде говорити з людьми, спілкуватися або обмінюватися з ними уявленнями...» [277, с. 100]. Принципом такої дії та спілкування має слугувати, на думку Лютера, безкорисливість, адже для справжнього християнина його віра мислиться заporукою власного блаженства.

Джордано Бруно звертався до проблематики належного в контексті роздумів про духовне самозростання людини. Останнє неможливе без самодисципліни, зміст якої полягає у підпорядкуванні духу завданням руху до світла. Обов'язком моральної особистості філософ проголошував

відмову від чуттєвого життя та звернення до життя інтелектуального [51, с. 143]. Схожі за змістом ідеї можна відшукати й у творчості Рене Декарта, який наполягав на необхідності брати до уваги досвід інших і визнавати обмеженість людських можливостей. Філософ сформулював кілька правил на ґрунті принципу поміркованості й обмеженості соціально-конструктивних можливостей людини. Так, одне із правил Декарта вибудоване на констатації вимоги «завжди прагнути перемагати швидше себе, ніж долю, змінювати свої бажання, а не порядок світу й узагалі звикнути до думки, що в абсолютній нашій владі знаходяться лише наші думки» [134, с. 264]. Фактично, приймаючи позицію стоїцизму, Декарт закликав сприймати як належне нормативні та традиційні вимоги суспільного життя: «коритися законам і звичаям моєї країни ... керуючись у всьому іншому найбільш поміркованими та несхильними до крайнощів думками, спільно виробленими найбільш розсудливими людьми, в колі яких мені треба було жити» [134, с. 262].

Томас Гоббс також звертався до проблеми належної поведінки, зокрема в пошуках соціального миру. Потреба переходу від «суцього» (природний стан) до «належного» (суспільна злагода) зумовлена, за Гоббсом, людським інстинктом самозбереження. Здійснення такого переходу вимагає дотримання низки приписів (природних законів) [107, с. 118-138], а їхнє дотримання, на думку мислителя, сприяє наближенню людей до суспільної злагоди та блага. Крім цього, Гоббс у міркуваннях щодо місця особи в суспільстві та її відносин із суспільними інститутами неодноразово згадує різні окремі обов'язки, але не дає їм спеціального визначення. Утім, із контексту його міркувань можна зробити висновок про бачення філософом обов'язку як повинності, що детермінована законом. Відповідно, які закони (наприклад, природний, цивільний, церковний) – такі й обов'язки. Очевидно, Гоббс розмірковує в руслі підходів до трактування змісту поняття «обов'язок», окреслених Цицероном у його трактаті «Про обов'язки» [483]. Ще у першому сторіччі

до нашої ери видатний римський мислитель запропонував визначення згаданого поняття та озвучив важливість обов'язку для життя людини: «жодна грань нашого життя – ані справи державні, ані приватні, ані судові, ані домашні, ані випадок, коли ти ставиш питання перед самим собою, ані випадок, коли ти укладаєш угоду з ближнім, – не може бути звільнена від обов'язку. І в служінні йому – уся моральна краса життя; у нехтуванні ним – ганьба» [483, с. 160].

Проблематику належної поведінки й обов'язку осмислює у своїх працях Жан Жак Руссо. У трактаті «Про суспільний договір» розкриває тему свідомого сприйняття суспільних інтересів, виконання суспільних обов'язків не через примус і страх (у дусі Гоббса), з огляду на внутрішні переконання, свідомий вибір на користь тих чи тих суспільних вимог: «перехід від стану природного до стану громадянського зумовлює вельми прикметну зміну в людині, замінюючи в її поведінці інстинкт справедливостю та надаючи їй діям того морального характеру, якого раніше їй було позбавлено. Тільки тоді, коли голос обов'язку замінює тілесні спонукання, а право – бажання, людина, яка до цього часу вважала, що вона сама по собі, стає вимушеною діяти згідно з іншими принципами і звертатися до розуму, перш ніж коритися своїм нахилам» [396, с. 151]. У вимірах раціо закономірним видається те, що забезпечення моральності та злагоди як передумов розвитку суспільства передбачає створення певних моральних кодексів і суспільно-політичних умов (у Руссо – республіканських). Втім, із особистості ніхто не знімає обов'язку не чинити іншим зла, що відкриває шлях до загального блага.

У площині осмислення проблеми загального блага та шляхів його досягнення згаданий вище англійський мислитель Джеремі Бентам запровадив термін «деонтологія» [523]. Логіка його міркувань полягає у проголошенні фундаментальності для людини у сфері моралі станів задоволення та страждання, з огляду на що досягнення задоволення й уникнення страждання – єдині справжні мотиви людської поведінки [383].

Водночас, за Бентамом, учення про мораль потрібно вибудовувати за принципом користі, оскільки за умови правильного трактування блага істотної різниці між задоволенням, користю, чеснотою та щастям немає. Такий підхід, на його думку, надає можливість бачити далі та більше поточного моменту, враховувати найвіддаленіші можливі наслідки тих дій, які нині, здавалось би, спрямовані на благополуччя [36].

Деонтології властивий потенціал щодо вирішення проблем, пов'язаних із розподілом, інтерференцією, конфліктом і неузгодженістю зобов'язань людини в суспільстві, шляхом застосування принципу користі [401, с. 109.]. Так постає англійський утилітаризм, мораль якого передбачає вказівку людині на необхідність діяти для досягнення особистого інтересу в такий спосіб, який забезпечує максимальне щастя за мінімальних страждань. Ідею корисності розвинули у своїх працях інші відомі англійські мислителі Джеймс Мілль і його син Джон Стюарт Мілль. Втім, треба визнати, що зв'язок між егоїзмом індивідів, особистим інтересом і суспільною користю був предметом філософських шукань ще римського філософа Цицерона, шотландського мислителя Френсіса Хатчесона, французького просвітника Клода Гельвеція. Відтак, англійський утилітаризм, напевно, цінний не своїм ідейним новаторством, а концептуальним і теоретичним оформленням означеного підходу.

Попри те, що Джеремі Бентам терміном «деонтологія» позначає науку про належну поведінку, деонтологія в нього не співвідноситься з моралізаторством у вигляді накладення на людство кайданів обов'язку. Відповідно до поглядів Бентама, робити добро необхідно у найбільш прийнятний спосіб для того, для кого це добро роблять, в іншому разі йдеться про тиранію. Загалом імперативи деонтології може розкрити той, хто шукає. Шукає за допомогою розуму, як зауважує Бентам, для якого основа чеснот – поміркованість, а панування над власним розумом, самоконтроль і управління думками – найважливіший шлях до чеснот, тобто до щастя [401, с. 111]. Метою деонтології є залучення людини в

практику чесності та благочинності шляхом демонстрування, узгодження вимог чесності та благочинності з егоїстичними вимогами поміркованості. Бентам згадує про деонтологічне мистецтво, зміст якого полягає у збільшенні загальної кількості щастя в тій частині сфери думки та дії, яка залишилася вільною від влади закону й уряду, тобто, напевно, у сфері людської свідомості, світогляду – цінностей та переконань, які людина сповідує, її культури.

Деонтологію, зважаючи на все вищесказане, можемо визначити, як науку про належне (і корисне), усвідомлення якого відбувається самостійно, а не внаслідок примусу. Деонтологія Бентама передбачає задання певних орієнтирів, до яких варто прагнути. Останні дві тези мають принципове значення для розбудови концепту екологічної деонтології, в межах якої завдання виживання людського виду та збереження (відновлення) гармонії із Природою має бути проголошено фундаментальними поведінковими орієнтирами людини. Проте, проблемі максимального блага для більшості та забезпечення справедливості в суспільстві, про що розмірковували філософи різних епох, притаманний, на нашу думку, екологічний аспект. На сучасному етапі постає як одна із пріоритетних проблема справедливого розподілу природних ресурсів і матеріальних благ між теперішнім і прийдешнім поколіннями та пошуку шляхів вирішення пов'язаних із цим суперечностей; тобто питання дотримання принципу екологічної справедливості між теперішнім і прийдешніми поколіннями. В епіцентрі активних дискусій учених-теоретиків і практиків знаходяться два підходи: *перший* (який можна витлумачити як утилітаристський) ґрунтується на переконанні, що певний егоїзм сучасної людини може слугувати детермінантом збереження природних ресурсів – підґрунтям такої заощадливої поведінки мислиться здебільшого стурбованість щодо власного добробуту та добробуту своїх найближчих нащадків; *другий* (альтруїстичний) заснований на тлумаченні рівності поколінь, відповідальності теперішніх поколінь перед майбутніми

[88, с. 132-136]. Гадаємо, що екологічна деонтологія може виступати засобом стимуляції й утилітаристських, і альтруїстичних мотивацій екологічно обґрунтованої поведінки людини. Цьому сприятиме залучення екодеонтологією всього масиву екологічного знання, апелювання до морально-ціннісної сфери людини, а також акцентування на нормативному характері екологічних цінностей як базису поведінки сучасної людини (з точки зору і її особистого екологічного блага, і суспільних інтересів). Мета екологічної деонтології – виховання в сучасної людини почуття екологічного обов'язку як потужного чинника її повсякденної поведінки та самовдосконалення. Зауважимо, що будь-який крок у бік змін на краще завжди й у всіх культурах вважали моральним. Цінність означеного вчинку посилює його здійснення добровільно, із подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод (так би мовити, всупереч природній необхідності). Міркування на цю тему є філософським підґрунтям етики обов'язку Імануїла Канта, без знання якої неможливо збагнути сутність сучасної деонтології та її окремих концепцій. Саме тому подальший виклад нашого матеріалу буде присвячено етичним і деонтологічним міркуванням Канта та його послідовників – у такий спосіб спробуємо виявити характер і основні напрями сучасних деонтологічних досліджень і довести філософську та методологічну обґрунтованість заявленої екологічної деонтології. Дозволимо собі також нагадати, що на початку пропонованого дослідження філософської традиції розгляду проблематики співвідношення належного та суцього, а також застосування деонтологічного підходу відзначили послідовність його виконання – шляхом аналізу докантивського періоду філософії (що зроблено) та посткантивського (що буде зроблено надалі).

На сам кінець дозволимо собі здійснити певні підсумки. Отож з метою соціально-філософського обґрунтування сутнісного взаємозв'язку концептуальних засад екологічної деонтології як напряму наукових досліджень, освітньої дисципліни та методології суспільних змін в роботі

було досліджено особливості осмислення у європейській філософії проблеми співвідношення суцього і належного.

Зокрема нами встановлено, що у межах деонтологічної теорії засадничим є категорії належного, ідеального, універсального, нормативного, які виступають вихідними для аналізу суспільних реалій. Водночас центральна тема деонтологічного підходу – це проблема ідеалу та норми, їхньої природи й обґрунтованості як важливих чинників морального регулювання. Співвідношення понять «суцього» і «належного» виступає свого роду внутрішнім стрижнем деонтологічної теорії. Для обґрунтування концепту екологічної деонтології, присутнім є відображення в означених категоріях істотної для моралі протилежності між фактичним і морально цінним, позитивним станом. Належне потрактуємо як звернення до певного ідеалу (індивідуального чи суспільного), як особливий засіб спрямування людини в бік прогресивних змін (або спрямування до блага). При цьому ракурсі екологічної деонтології таким ідеалом (благом) є загалом, гармонія відношення «Людина – Природа».

На сучасному етапі терміном «деонтологія» переважно послуговуються для позначення професійної етики як системи етичних норм виконання відповідними працівниками своїх службових обов'язків. Сфера застосування деонтологічного підходу має тенденцію до розширення, що вочевидь зумовлене зміцнення переконання щодо необхідності реального переходу від узагальнених міркувань на тему зміни світоглядних і ціннісних установок сучасної людини до напрацювання дієвих схем активізації умов сучасного світу активізувати механізми формування нової, більш гуманістичної (зокрема, екологічної) свідомості, а також відповідного стилю мислення та поведінки.

Здійснений нами аналіз вказує на те, що над теоретичним обґрунтуванням проблеми належної поведінки, обов'язку, його природи та соціально-історичної специфіки працювали представники багатьох філософських і етичних напрямів, що, однак, призвело до оформлення

деонтології як цілісного вчення лише у ХІХ столітті. Зокрема, мислителі античності обґрунтовували пріоритет суспільних інтересів порівняно з індивідуальними; розглядали виконання обов'язку як запоруку благополуччя всього суспільства (співтовариства) в площині саме деонтологічного підходу. Мислителі Середньовіччя вибудовували філософські й етичні візії в контексті християнства. При цьому в усій біблійній літературі вміщено різні форми нормативної інформації: подано приписи, заповіді, сентенції праведного життя, що є прикладом активного звернення християнських авторів до деонтологічного підходу. Для мислителів Нового часу притаманне намагання відобразити у нових етичних концепціях, з одного боку, індивідуальну моральну проблематику, що визначається буттям людини, в усій його багатогранності; а з іншого – врахувати соціальні аспекти життя людини, її суспільні зобов'язання й обов'язки, її гідність та природні права, крім відповідальності та необхідності коритися вимогам соціуму та держави. Зокрема, Джеремі Бентам авторським терміном «деонтологія» позначає науку про належну поведінку, залучення людини в практику чесності та благочинності шляхом демонстрування, узгодження вимог чесності та благочинності з егоїстичними вимогами поміркованості. Отже деонтологію Бентама можемо визначити, як науку про належне (і корисне), усвідомлення якого відбувається самостійно, а не внаслідок примусу. Фактично, ці міркування стали підґрунтям етики обов'язку Імануїла Канта, як очевидно може вважатися наріжним каменем сучасної деонтологічної теорії.

2.2. Теоретичний зміст і методологічний потенціал деонтологічних концепцій: від Канта до сьогодення

Проблема співвідношення суцього та належного, а також завдання реалізації суспільно належної поведінки всупереч індивідуальним

інтересам постають як особливо актуальні для практичної філософії. Як відзначає американський дослідник деонтологічної теорії Джеральд Гаус, типовою етичною проблемою є ситуація, коли людина змушена робити те, чого насправду чинити не бажає. Очевидно, це зумовлено наявністю розбіжностей між особистими (персональними) бажаннями та цінностями і пропонованими суспільною мораллю, елементарно – оточенням [549].

Осмислення означених тем має тривалу історію та продукувало різні концептуальні погляди на вирішення проблем, які сьогодні традиційно розглядають у предметному полі деонтологічної етики. Позачасова (або надісторична) актуальність деонтологічної проблематики детермінована належністю людини, за необхідністю, двом світам – суцього та належного, а відтак її перебуванням у стані перманентного вибору: або орієнтуватися на ефективність своїх дій у сфері суцього, що аж ніяк не передбачає згоду з тим, що вона усвідомлює як належне; або вибудовувати свою діяльність відповідно до прийнятих нею принципів належного, що жодним чином не зумовлює їхню результативність (зокрема з точки зору підвищення життєздатності людини) у сфері суцього [486, с. 196].

Переконані, що з потребою такого вибору наш сучасник стикається не лише у контексті відношень «Людина – Людина» або «Людина – Суспільство», але й у ракурсі відношення «Людина – Природа». Людина в принципі приречена постійно шукати способи мінімізації негативних наслідків свого втручання у Природу. Сьогодні ці пошуки стимульовані низкою екологічних проблем (і пов'язаних із ними економічних, політичних і соціальних проблем), що набули глобального масштабу. Ситуація ускладнена тим, що вирішення вказаних проблем вимагає від людини дій, що часто орієнтовані на перспективу, із результатом, яким зможуть скористатися покоління прийдешні, хоча поступитися певними приватними інтересами необхідно вже сьогодні. Для сучасної людини класичні деонтологічні проблеми реалізації належного та виконання

обов'язку із розряду теоретичних переходять у розряд цілком практичних, що, зрештою, і визначає наш дослідницький інтерес до деонтології.

На сьогодні науковцями напрацьовано широкий спектр відмінних тлумачень змістового наповнення поняття «деонтологія». Найбільш часто означеним терміном послуговуються для позначення напряму прикладної або галузі професійної етики (наприклад, деонтологічна етика і юридична деонтологія). Українська дослідниця Лора Рискельдієва поняття «деонтологія» пов'язує із предметом дослідження – відтак розмежовує деонтологічну логіку, прикладну деонтологію та соціально-політичну деонтологію (хоча останнє визначення дослідниця прямо не вживає, висновок про виокремлення такого можна зробити на основі наведених нею змістовних характеристик) [401, с. 3-4]. Американський учений Самуель Фріман вказує на застосування у сучасній моральній філософії поняття «деонтологія» здебільшого для називання моральних концепцій щодо вивчення проблем обов'язку (право), природи цінностей (благо), а також взаємозв'язку між етичними поняттями права і блага [547]. Фріман зауважує, що, крім позначення моральних концепцій, поняттям «деонтологія» також оперують для позначення моральних принципів, або моральних правил, на всіх рівнях узагальнення.

У своїй статті до Стенфордської філософської енциклопедії сучасні американські філософи Ларрі Александер і Майкл Мур стверджують, що в сучасній моральній філософії деонтологія належить до нормативних теорій дослідження природи вибору належної поведінки (дотримання обов'язку) [514]. Як специфічну ознаку деонтології американці виокремлюють тезу про детермінованість правильності тієї чи тієї дії її відповідністю до змісту моральної норми. Для деонтологів (так називають прихильників деонтологічної етики) Право (в сенсі правових процедур як гарантій справедливості – *A.M.*) має пріоритет над Добром: якщо дія неузгоджена з правом, реалізація її неможлива незалежно від того, чи буде отримано внаслідок такої дії гарний результат – добро. Уже згаданий Джеральд Гаус

сформулював одразу десять сучасних способів трактування змісту поняття «деонтологія» на сучасному етапі:

- 1) як етична теорія, в якій правильна дія не передбачає максимізування творення блага;
- 2) як етична теорія, присвячена міркуванням про справедливість;
- 3) як моральна теорія, яку вибудовано на обстоюванні морального абсолюту команд і заборон;
- 4) як етична теорія, в якій обов'язки та зобов'язання виправдані незалежно від поняття блага як прикінцевої мети дії;
- 5) як етична теорія, в якій концепцію права не визначено в термінах, що ґрунтуються на понятті блага;
- 6) як етична теорія, згідно з якою цінності й уявлення людини про благо можуть виступати в ролі моральних принципів;
- 7) як етична теорія, за якою людина має підстави дотримуватися правил як певної цінності;
- 8) як етична теорія, що заснована на або надає великого значення поняттю поваги до особи;
- 9) як етична теорія, в якій особливе місце відведено моральним правилам;
- 10) як імперативна етична теорія [549].

Наявність значного переліку визначень поняття «деонтологія», на нашу думку, дає підстави констатувати про те, що деонтологія як науковий феномен ще не отримав належного філософсько-методологічного осмислення, а це зумовлює свободу поводження з ним філософів і науковців. Л. Александер і М. Мур акцентують увагу на тому, що звернення до деонтологічного підходу та деонтологічної проблематики притаманне представникам різних філософських течій і напрямів. Останнє американці пояснюють тим, що на сучасному етапі особливістю деонтології є необов'язковість однозначних позицій з приводу моральної онтології або епістемології [514]. Не відкидаючи тези американських

дослідників, вважаємо, що звернення до теорії належного зумовлене необхідністю пошуку тих ефективних форм, які могли б сприяти переведенню різноманітних філософських ідей і концепцій у практичну площину. Таку тезу проілюструємо викладеним далі матеріалом.

Когорту найбільш знаних представників деонтологічної теорії утворюють німець Імануїл Кант, англійці Девід Росс і Гарольд Причард, американці Джон Роулз, Роберт Нозік та Томас Скенлон як обов'язково згадувані в американській та європейській літературі з деонтологічної проблематики [515; 547; 549; 599; 609]. Утім, очевидною є неоднотайність згаданих мислителів у своїх підходах до висвітлення деонтологічної проблематики, а також відмінність контекстів їхнього звернення до деонтологічної методології. Унаслідок аналізу розроблених деонтологічних теорій і концепцій Л. Александер та М. Мур поділяють їх на такі основні типи:

1. Теорії, орієнтовані на суб'єкта дії (Agent-Centered Deontological Theories). Прикметні констатацією наявності в будь-якої особи можливостей і обов'язків, які окреслюють причиний простір її дій. Ядро таких теорій – зосередженість на особі з огляду на визнання моралі як феномену глибоко особистісного в тому сенсі, що кожен розбудовує власну моральну систему. Загалом у теоріях, орієнтованих на суб'єкта дії, наголошено, що виконання зобов'язань є справою особистою, але спрямованість на належне постає засобом вбереження себе від аморальності.

2. Теорії, орієнтовані на права особи як об'єкта певної дії (Patient-Centered Deontological Theories). Специфіка теорій полягає в ґрунтуванні логіки морально-етичних побудов на повазі до будь-якої особи як носія природних прав та визнанні права особи не бути використаною для блага інших. На практиці йдеться про заборону використання тіла особи, її праці та таланту без її особистої на те згоди. З іншого боку, для таких теорій властиве регламентування фундаментальним обов'язком будь-якого

суб'єкта дії поваги до прав особи, що фактично, вказує на практичну реалізацію кантівської максими про людину як найвищу цінність. Утилітарний підхід до будь-якої особи очевидно видається сумнівним з моральної точки зору.

3. Договірні деонтологічні теорії (Contractarian Deontological Theories). У ракурсі названих теорій дії надано статусу моральної за умови її виконання в межах загальноприйнятих принципів, підтверджених формальним або неформальним договором. Щоправда, такого роду договори, як правило, мають партикулярний характер, що звужує їхні можливості для морального обґрунтування предметно-практичної діяльності людини [514].

Наведену типологію деонтологічних теорій називаємо важливою для нашого дослідження зважаючи на кілька моментів: *по-перше*, аналіз типології дає підстави стверджувати, що первинний сенс деонтології (а саме – детермінованість моральної належної дії передусім суб'єктом дії та його уявленнями про моральність) зазнає поступового трансформування до наповнення деонтології новим змістом і надання їй нових обрисів; *по-друге*, джерелом деонтологічних вимог рівною мірою може виступати і суб'єкт дії, й об'єкт дії – інша особа (тут ключове для нас поняття «інший», адже цим іншим може бути природа як сукупність різноманітних форм життя); *по-третьє*, принциповою для нас є загальнозорієнтованість деонтологічних концепцій на дію (тобто визначення дії обов'язковою та вагомою компонентою предметного поля деонтології з огляду на те, що реалізація прав чи здійснення обов'язку, дотримання вимог норм і правил чи досягнення моральних цілей – усе це певні дії), що надає деонтології потужного практичного характеру. Означені моменти – ще один аргумент на користь нашого зацікавлення деонтологією. Утім, зважаючи на основну тему нашого дослідження – обґрунтування екологічної деонтології, вбачаємо доцільним виконати змістовний огляд найважливіших деонтологічних концепцій сучасності для виокремлення ідей, принципів і

підходів, засадничих для обґрунтування наукової доречності й евристичного потенціалу екологічної деонтології як нової теоретичної та практичної дисципліни, що пріоритетним своїм предметом має проблеми реалізації екологічних обов'язків, моральних вимог і нормативів.

Зауважимо, що дослідники деонтологічної проблематики одноставні у визнанні того, що саме у філософії Імануїла Канта представлено найбільш повну експлікацію «належного» у вигляді етики обов'язку. Усі вчені після Канта так чи так використовують теоретичні напрацювання німецького класика, крім того основним об'єднавчим елементом більшості сучасних деонтологічних теорій є кантівська повага до людини та віра у її моральний потенціал [549]. Водночас на Заході моральну філософію Канта однозначно потрактовують як деонтологічну з огляду на зміст його категоричного імперативу, що передбачає: (1) потужну деонтологічну тезу, відповідно до якої обов'язок є очевидним безвідносно до мети, а швидше із посиленням на апріорні та незалежні принципи, які, за логікою Канта, притаманні практичному розуму; (2) фундаментальну тезу, що моральні міркування переважають усі інші та (3) неминучу тезу, що обов'язок поширений на всіх мислячих суб'єктів і визначає мотивацію останніх незалежно від їхніх конкретних цілей [547]. Підґрунтям загального уявлення про деонтологічну етику, зокрема кантівську етику обов'язку, мислиться те, що властиве деонтології оцінювання правильності чи неправильності поведінки відбувається винятково залежно від характеру поведінки, а не від її результатів. Тобто моральна правильність певної дії детермінована її властивістю бути відповідною до моральної норми чи принципу. З огляду на це, типовою характеристикою деонтології визначають зосередженість на моральних нормах і принципах як засобах управління поведінкою, а принципівим для деонтологічних досліджень – аналіз і філософське обґрунтування моральних правил [550]. Цікаво, що критики деонтологічної етики дорікають їй нібито притаманною регламентацією того, як діяти, однак без вказівок, що має статися.

Утім, уважне прочитання Канта дає підстави стверджувати, що його етика обов'язку не передбачає абсолютного ігнорування наслідків дії та неврахування ціннісного аспекту, хоча можна припустити, що проблематику цінностей німецький філософ не визнавав пріоритетною. Так, джерелом моральних належностей, за Кантом, постає належність людини до світу природної причинності, що, фактично мислиться зовнішньою підставою її дій, та її співвіднесеність як мислячої істоти зі світом, осягнення якого можливе за допомогою розуму та не залежить від чуттєвих вражень. У цьому ноуменальному світі людина отримує моральні закони, які у світ феноменальний може бути перенесено лише у формі належностей, примусу. При цьому «рушійною силою, деміургом моральності є вище начало (розум)», а «стрижнем обґрунтування імперативності моралі Канта – протиставлення розуму і почуттів» [129, с. 45]

У контексті трактування обов'язку як основного принципу морального життя Кант переконував, що для здійснення обов'язку, а отже для морального життя важлива добра воля людини. У своїй роботі «Основи метафізики моральності» (1785) мислитель надає добрій волі особливого значення, зокрема проголошує, що «ніде у світі, та поза ним, неможливо намислити нічого іншого, що можна б вважати добрим без обмеження, крім однієї лише *доброї волі* (виділено Кантом – *А.М.*)» [186, с. 228]. Мислитель, фактично, утверджує самоцінність доброї волі, яка в нього «добра не завдяки тому, що вона призводить до дії або виконує; вона добра не через свою придатність до досягнення певної поставленої мети, а лише завдяки волінню, тобто сама по собі» [186, с. 229].

У руслі осмислення поняття «обов'язок», яке, за Кантом, охоплює поняття доброї волі, кенігсберзький мислитель критикує представників евідемоністичної традиції за ув'язування щастя (блага) та виконання обов'язку [185, с. 310]. Натомість, за Кантом, моральність не може бути зумовлена ні розрахунком, ні вигодою, ні прагненням до щастя або

насолюди. Філософ переконував у опосередкованості й обмеженості морального почуття обов'язком. Обов'язок – це щось безумовне та самодостатнє, як і інші здібності людини, непізнане у своїх витоках. Моральний обов'язок має розумний характер і є виявом практичного розуму. Для того, щоб бути вільною, людина повинна керуватися у своїй поведінці саме моральним обов'язком, тобто дотримуватися необхідного, належного – навіть усупереч власним схильностям та інтересам. Індивід у Канта стає людиною саме тоді, коли починає керуватися обов'язком як особливим моральним законом [184]. Належне ж, що стосується світу інтелігібельних ідей, «може стати дійсним завдяки нашій поведінці» [186, с. 279].

Багато дослідників кантівської етики у вищенаведених міркуваннях прочитували дистанціювання через добру волю мети та її практичного втілення, а також протиставлення обов'язку чуттєвій природі людини та здійснення такого лише на підставі усвідомлення людиною його як моральної належності. Тобто до фундаментальних положень етики Канта належить звернення до обов'язку як визначальної основи моральних учинків і, водночас, відмова від будь-яких принципів, виведених з принципу щастя, як таких, що можуть виступати підґрунтям моральності (зауваження в такому ключі можемо, наприклад, виявити у А. Гулиги, А. Гусейнова та Г. Іррлітца). Проте вважаємо, що означені контроверсійні моменти вчення Канта можна спростувати за допомогою його ж постулатів. У своїй пізнішій праці «Метафізика нравов» (1797), німецький мислитель продовжує опрацювання поняття «обов'язку» в контексті вчення про чесноти, а відтак вказує, що в «етиці поняття обов'язку має зорієнтовувати на цілі, а максими щодо цілей, які необхідно ставити перед собою, повинні бути обґрунтовані відповідно до моральних основоположень» [185, с. 316].

У цій же студії Кант потрактовує зміст поняття «обов'язок чеснот», крізь призму самопримусу й одночасно відношення до певної мети

(матерії, об'єкту свавілля) й формального морального визначення волі: «Мету, яка є водночас обов'язком, може бути названа обов'язком чеснот» [185, с. 316]. Принагідно Кант розмежовує цілі на ті, які людина ставить перед собою під впливом чуттєвих спонукань (емпіричні), та ті, які людина повинна ставити перед собою з огляду на принципи, дані *a priori* у чистому практичному розумі [185, с. 319]. Філософ пропонує однозначну відповідь, які цілі мисляться водночас обов'язком: *власне самовдосконалення та чуже щастя*. Свою позицію обґрунтовує тим, що власне щастя не передбачає самопримусу, основної ознаки обов'язку, здійснення якого, постає як ознака моральності. З іншого боку, вдосконалення іншого межує із нав'язуванням йому своїх цілей (і власних уявлень про досконалість). А проте поняття морального обов'язку, за Кантом, не може містити жодного іншого примусу, крім самопримусу (шляхом лише одного уявлення про закон), коли приймають у міркування внутрішні визначення волі (мотиви) [185, с. 319-320].

З огляду на проаналізовані цілі Кант формулює приписи морально практичного розуму, як обов'язок людини шляхом докладання власних зусиль вийти зі [стану] первісної своєї природи, зі [стану] тваринного (*quoad actum*), і усе вище підніматися до людського [стану], лише завдяки якому, вона і здатна ставити перед собою цілі, поповнювати прогалини свого знання та виправляти власні помилки [185, с. 321]. Тезу про щастя іншого як моральний обов'язок Кант пояснює неможливістю відокремлення людського себелюбства від потреби бути любимим (а за необхідності – отримувати допомогу), тобто в разі сприйняття себе як мети для інших інші – їхнє щастя, – постає як наша мета [185, с. 328]. Філософ наголошує, що людина не може мати будь-яку мету, якщо не зробить її своєю. Ставити собі мету, яка одночасно є обов'язком – це вияв самопримусу і, водночас, ознака свободи [185, с. 315].

Шляхом розгортання таких міркувань Кант приходять до формулювання однієї із найбільш важливих моральних максим, сутність

якої полягає в тому, що людина може бути лише метою і ніколи засобом; тобто йдеться про проголошення людини найвищою цінністю та надання поняттю «цінності» статусу одного із концептуальних елементів кантівської філософії. Попри свій деонтологічний характер і орієнтованість на виконання обов'язку, належна поведінка, в Канта, має мету та ще й ціннісно забарвлену. Зрештою такі поняття аксіологічного ряду, як «гуманність», «гідність» та «автономія особистості», слугують підґрунтям розуміння деонтологічних принципів Канта та формулювання моральних взаємозобов'язань людей.

Вищенаведене особливо присутнє для обґрунтування концепту екологічної деонтології з огляду на можливість, крім дослідження проблем формування екологічного імперативу мислення та практичної реалізації екологічних обов'язків, увести у предметне поле екодеонтології ціннісний аспект. Значущість і цінність виконання екологічних обов'язків корельовано або стимульовано та посилено вагомою остаточною метою – відновлення (або встановлення) гармонії в межах відношення «Людина – Природа» як блага для людини, для природи, що стане предметом більш детального аналізу й осмислення у наступних розділах.

Прагненням увиразнити специфіку деонтологічної теорії детерміноване звернення до філософсько-етичних міркувань представників так званого деонтологічного інтуїтивізму – англійських філософів початку ХХ ст. Гарольда Причарда і Девіда Росса. В руслі деонтологічного інтуїтивізму обов'язок оголошено незалежним від блага: обов'язок необхідно виконувати заради самого обов'язку і саме в цьому полягає благо. Відповідно до деонтологічного інтуїтивізму моральні обов'язки не мають підстави у соціальних потребах, вони не залежать від будь-яких прагматичних цілей, зокрема від критерію зростання добра; моральні обов'язки – нібито очевидні самі по собі, вічні та незмінні.

Гарольд Причард вважав, що практику моральної філософії вибудовано на помилковій спробі узагальнено теоретично обґрунтувати

принципи моральних обов'язків. На переконання філософа, помилка полягає в тому, що моральні обов'язки (тобто те, як ми повинні діяти у певних ситуаціях), насправді самі собою зрозумілі. У своїй ранній праці «Чи моральна філософія заснована на помилці?» (1912) [585] Причард розвиває думку Г'юма, про неправомірність виведення з ненормативних тверджень нормативних висновків. Моральні обов'язки мають загальну природу, що для нас очевидно, а тому зрозуміло без доведень. Причард наполягав, що жодних раціональних або логічних аргументів виправдання моральних обов'язків не існує.

Водночас, Причард намагався самостійно з'ясувати зміст поняття моральний обов'язок, чому присвячує працю «Моральні обов'язки» (1937) [586]. Як вказує англійський дослідник Чарлі Брод, логіка міркувань Причарда визначена низкою взаємопов'язаних фундаментальних запитань:

- 1) Що означає бути морально зобов'язаним чинити у певний спосіб?
- 2) Чи буде людині краще внаслідок виконання своїх обов'язків? 3)

Чи потрібно людині виконувати свій обов'язок?

4) Чи існують певні характеристики для надання діям статусу обов'язку? Якщо так, то які це характеристики? [526].

Причард розрізняє обов'язки моральні та неморальні. Вираженням морального обов'язку є категорична форма «Ви повинні чинити так і так». Прикметно, що суб'єкт дії інтуїтивно відчуває моральний або неморальний характер тієї чи тієї дії.

Питання винагороди за виконання обов'язку Гарольд Причард вирішує із висновком, що здійснення сумлінних вчинків згідно з обов'язком приносить людині внутрішнє задоволення – о настільки велике, що переважає навіть неприємні наслідки; тобто людина має чинити відповідно до моральних обов'язків, а припустимі неприємні результати цих дій – це лише наслідок непередбачуваності розвитку специфічних сценаріїв реальності. Що ж до можливості характеристик для надання діям статусу обов'язку, то Причард вказує на неможливість їхнього

обґрунтувати, однак формулює три основні філософські позиції щодо того, що робить дію обов'язковою: 1) якщо і тільки якщо воно має кращий результат; 2) якщо і тільки якщо ця дія є кращою; 3) якщо і тільки якщо дія має кращий результат і є кращою серед усіх можливих у цій ситуації дій, які може виконати суб'єкт. Усі перераховані позиції зазнають жорсткої критики Причарда з подальшим однозначним висновком щодо неможливості сформулювати й обґрунтувати характеристики для надання діям статусу обов'язку. Щоправда, той таки Чарлі Брод із цим не погоджується, адже вважає, що трактування належного як позитивного будь-яку дію спрямовану на його досягнення, робить обов'язковою [526].

Деонтологічний інтуїтивізм Гарольда Причарда цікавий у контексті нашого дослідження тим, що інтуїтивне ми не розглядаємо як абсолютно позараціональне, а приймаємо, що інтуїція – це результат напруженої діяльності свідомості. У фаховій літературі зазначено, що інтуїція постає в результаті активної розумової діяльності, наполегливих пошуків, накопичення знань і умінь, творчих зусиль і волі, пристрасності й одержимості, високого усвідомлення необхідності досягнення певного результату у своїй практичній та інтелектуальній діяльності. Вагомими чинниками інтуїтивних процесів свідомості названо чуттєвий і ціннісний компоненти [наприклад: 263; 302; 350]. Загалом інтуїцію потрібно потрактовувати як особливе явище свідомості, безпосередньо залежне від системи знань і суб'єктивного світу особистості. З огляду на це видається можливим розвиток інтуїтивних здібностей, зокрема здібності відчувати зміст і характер морального обов'язку в контексті відношення «Людина – Природа». Методичний аспект вирішення цієї проблеми в межах екологічної деонтології буде розглянуто нами в наступних розділах.

Інший представник деонтологічного інтуїтивізму Девід Росс припускає, що навколишня щодо людини реальність настільки складна, що особа може діяти лише з урахуванням передбачуваної нею самою ситуації й у жодному разі не відповідає за наслідки своїх вчинків, бо прогнозувати

розвиток реальності неможливо. Росс вибудовує теорію самоочевидних обов'язків – *prima facie*. Один із визначних знавців творчості Росса англійський дослідник Філіп Страттон-Лейк вважає, що означена теорія розвиває ідеї Канта та водночас вигідно вирізняється тим, що уможливорює моральне обґрунтування різного роду дій на основі універсальних принципів [609, с. 78]. Девід Росс звертає увагу на такі обов'язки, які на перший погляд (через свою самоочевидність) визнано як морально належні та такі, що не потребують подальшої перевірки. Філософ розглядав ці обов'язки як абсолют (або майже абсолют), застосування якого можливе для всіх людей у будь-яких життєвих обставинах, – за винятком ситуацій конфлікту одного належного з іншим, у яких людина повинна обирати більш вагомий для неї [595, с. 19-20]. Росс переконував, що певні дії слід чинити або не чинити тому, що вони хороші або погані за своєю сутністю. Розглянемо запропонований Девідом Россом поділ зобов'язань на групи залежно від вектора звернення діяння – у минуле чи майбутнє:

1. Обов'язок дотримуватися обіцянки або угоди. Ґрунтується на попередніх діях особи; обов'язок вірності зобов'язує дотримуватися даного слова навіть якщо, порушивши його, особа зробила б більше добра більшій кількості людей.

2. Обов'язок відшкодування збитку. Також базований на попередніх діях; якщо особа заподіяла комусь шкоду або завдала збитку чиемусь майну, мусить, наскільки спроможна, відшкодувати завданий збиток.

3. Обов'язок вдячності. Заснований на попередніх учинках інших людей. Наприклад, батьки зробили особі добра більше, ніж сусіди, тому передусім їй належить допомагати батькам, навіть якщо в разі допомоги своїм сусідам ця особа зробила б більше добра.

Решта обов'язків, за Россом, стосуються майбутнього часу.

4. Обов'язок добродійності. Цей обов'язок передбачає поширення максимально можливого блага.

5. **Обов'язок відмови від помсти.** Росс вважав обов'язок не чинити зла більш сильним зобов'язанням, ніж обов'язок добродійності. Можливо, людина не зобов'язана допомагати незнайомцеві, втім, напевно, не повинна заподіювати йому зла.

6. **Обов'язок справедливості.** Від обов'язку добродійності він відрізняється тим, що пов'язаний із рівним розподілом добра, а не лише його кількості. Це означає, що особа повинна рівною мірою розподілити добро між А і Б, навіть якщо загального блага в результаті буде розподілено менше (щоправда, тут Росс вступає у суперечність із відомим ще з античних часів принципом: рівне не рівним породжує несправедливість – *A.M.*).

7. **Обов'язок самовдосконалення.** Якщо особа може поліпшити себе з точки зору чеснот, інтелекту, здоров'я або багатства, самоочевидним є обов'язок зробити це [595].

Унаслідок аналізу сформульованих Россом моральних обов'язків американській дослідник Лерой Геррет вказує на їхню узгодженість із вимогами та установками різних світових релігій, що зумовлює розуміння та схвалення таких обов'язків серед загалу. Тому, концепцію самоочевидних обов'язків – *prima facie*, на думку Геррета, можна розглядати як один із вагомих елементів для створення глобальної етики [96]. На наше ж переконання, лєвова частка сформульованих Дєвідом Россом обов'язків (звернених і в минуле, й у майбутнє) відповідає заданим так званою новою екологічною парадигмою (*New Environmental/Ecological Paradigm*) установкам, зокрема йдеться про заперечення людської винятковості в цьому світі, прагнення до самовдосконалення, зміщення пріоритетів у бік нематеріальних (постматеріальних) духовних цінностей. Визначаємо вагомим позитивом міркувань Росса не лише маніфестацію певних етичних ідей, а акцентування на їхній моральній належності для людини, що увиразнює справедливість тези Канта про те, що шлях до людськості пролягає через моральний обов'язок.

Ідеї Канта (зокрема етика обов'язку) набули оригінального розвитку у соціально-філософському доробку ідеологів американського лібералізму 70-х років ХХ сторіччя – передусім у працях Джона Ролза. Його книгу «Теорія справедливості» [588] присвячено фундаментальному міждисциплінарному дослідженню, спрямованому на вирішення цілком практичного завдання – забезпечення реалізації принципів справедливості у повсякденному політичному житті США. У межах цього дослідження Ролз осмислює проблематику належного, в руслі пошуку відповідей на запитання про те як і чому люди повинні перейматися тим, що зобов'язані робити; що є правильним і справедливим; в чому сутність обов'язку; зрештою, чи морально-етичні вимоги справедливості сумісні з людською природою і як остання сприяє задоволенню інтересів людини.

Пошук відповідей на перераховані запитання американський мислитель розгортає у площині договірних стосунків, а саме – оперує поняттям «суспільний договір», залученим у соціальну та політичну філософію мислителями Нового часу (згадаймо Гоббса, Локка та Руссо). «Суспільним договором» як добровільною угодою громадян (і правителів) послуговувалися для пояснення обов'язків громадян дотримуватися низки суспільних правил і законів, а також співвідношення прав і обов'язків як основи об'єднання людей у громадянському суспільстві. До переваг «суспільного договору» належать припустимість різних (політичних або релігійних) поглядів за умови добровільного визнання низки норм і правил, обов'язкове виконання яких постає запорукою стабільності у суспільстві. Йдеться про утворення деонтологічного простору, в межах якого взаємопов'язані, на переконання Ролза, ідеї справедливості та свободи набувають спочатку формального вираження (закони, норми, приписи), а згодом фактичного – правильна (правомірна) поведінка кожного члена суспільства відповідно до загальноприйнятих норм.

Варто відзначити, що у своїх міркуваннях про належне Джон Ролз не є прихильником радикальної деонтології, пріоритетна ознака якої –

проголошення моральної неприйнятності окремих дій передусім через їхню субстанційну неправильність. Тобто цінність вчинку людини здебільшого визначається з точки зору його відповідності щодо певних норм і правил, а не через узгодження з деякими результатами (або цілями), що властиво для різних типів телеологічної етики. Джон Ролз, між тим, зауважує, що будь-яка моральна концепція, яка передбачала б формулювання певних принципів та форм належної поведінки з ігноруванням наслідків їхньої реалізації або вимогу виконання окремих моральних правил незалежно від наслідків цих дій «була б просто ірраціональною та божевільною» [588, с. 30].

Натомість пріоритет правильності щодо блага Ролз називає специфічною ознакою деонтології. Американець стверджує про взаємозв'язок між принципами належного (із вказівкою абстрактних обов'язків, належностей, справедливого розподілу й інших моральних міркувань) і прагненням до благ, але у площині запропонованого ним підходу до їхньої пріоритетності. На його погляд у процесі практичного або соціального визначення того, що ми (як індивіди або представники певних соціальних груп) повинні робити, принципи належного виявляють пріоритет щодо ціннісних міркувань (наприклад, щастя або людська досконалість). Міркування належності (обов'язку) мають пріоритет щодо блага (задоволення) у двох напрямках. По-перше, принципи належності обмежують задоволення, які може бути досягнуто шляхом негідних дій (наприклад, заподіяння шкоди іншим для власного задоволення), що робить їх абсолютно неприпустимими. По-друге, принципи належності інструментально-регулятивні: визначають засоби, що за певних обставин можуть бути доречними (оптимальними) для досягнення допустимої чи обов'язкової мети [588, с. 30-32, 564-566]. Утім пріоритет належного не означає заперечення моральних міркувань, що пов'язані з логікою права, етикетом, професійною етикою, соціальними звичаями як певними

цінностями, тобто моральні міркування завжди пріоритетні порівняно з міркуваннями практичної доцільності.

Вагомим є внесок у розвиток сучасної деонтологічної теорії ще одного американського науковця – Роберта Нозіка. Його монографію «Анархія, Державність та Утопія» [579], вважають вагомим кроком на шляху розвитку ліберальної теорії справедливості та, водночас, утвердження нормативного підходу в межах сучасної соціальної філософії. Роберт Нозік, якого називають чи не найбільш послідовним прихильником деонтологічного підходу в сучасній соціальній філософії [515, с. 896], послідовно критикував концепцію справедливості Ролза та протиставляв їй концепцію радикального лібералізму. Зasadничими положеннями концепції Нозіка є думка про стимулювання становлення суспільства послідовністю так званих «вільних обмінів» між індивідами. Єдино можливим обмеженням прав людини Нозік вважав свободу інших людей. З огляду на це філософ стверджує про здатність нормативних рамок суспільного життя винятково природними індивідуальними правами, до яких передусім належить право індивіда на свободу та рівність.

Роберт Нозік сформулював ідею деонтологічних абсолютних прав особистості у такий спосіб: «Права не зумовлюють соціальний порядок, вони встановлюють примус, у межах якого має бути здійснено соціальний вибір шляхом усунення одних можливостей, створенням інших тощо» [579, с. 166]. Тобто кожен індивід має сукупність прав, які може реалізовувати до того часу, доки вони не суперечитимуть із правами іншого індивіда. Для нівелювання утвореної суперечності між індивідами має бути налагоджено діалог, покликаний з'ясувати позиції сторін і схилити одну із них добровільно поступитися своїми правами. Міркування Нозіка співзвучні, до певної міри, із ідеєю публічного діалогу Амітаї Етціоні, який розглядав останній як засіб легітимації суспільних зобов'язань.

Втім, до здійснення подібного діалогу індивід зобов'язаний дотримуватися правила жорсткого обмеження, сутність якого, за Нозіком, полягає у недоторканості іншої особи, що фактично, суголосно кантівському принципу: людина – це мета, а не просто засіб; людьми не можна жертвувати або використовувати для досягнення певних цілей без їхньої згоди. «Немає виправдань, що дозволяють пожертвувати однією людиною заради інших. Ця центральна ідея – а саме, що є різні люди, які живуть кожен своїм життям, і жодним не можна пожертвувати для інших – не лише слугує підґрунтям жорстких моральних обмежень, але й, на мою думку, породжує лібертаріанське обмеження, яке забороняє агресію проти інших» [579, с. 32]. Принципова важливість наведеного твердження детермінована перспективою шляхом поєднання з принципами етики благоговіння перед життям Альберта Швейцера виходу на засадничу для екологічної деонтології ідею неприпустимості агресивного або винятково утилітарного ставлення до живого (або ширше – до Природи).

До розгляду деонтологічного підходу в координатах сучасної політичної філософії вдається американський мислитель Томас Скенлон. У міркуваннях на тему побудови справедливого та комфортного для людини суспільства філософ зорієнтований на ідеї Джона Ролза та, водночас, у працях американця відчувається вплив Канта та Руссо. У площині «кантіанського лібералізму» Скенлон прагне обґрунтувати ліберальні права людини та необхідність виконання нею певних обов'язків перед іншими за допомогою гіпотетичного договору шляхом розроблення власного договірного концепту [93]. У своїх пошуках філософ відштовхується від «фундаментального запитання»: «Чому хтось узагалі повинен перейматися мораллю?». Скенлона на це запитання пропонує таку відповідь: людина – це істота розумна та має бажання бути здатною виправдовувати свої дії перед іншими на підставах, які ті не можуть розумно відхилити – розумно, тобто, беручи до уваги бажання знайти принципи, які інші, спонукувані схожими мотивами, не можуть розумно

відхилити [598, с. 189]. Тобто людина приймає певні твердження та пропозиції у тому разі, якщо їй це підказують власні переконання (значущі для її моральної ідентичності). Відтак, зрозуміло, що суспільство приречене на пошук і формування простору спільних моральних переконань. Моральні переконання Скенлон, слідом за Кантом, визнає основою обов'язків людини.

Формулу моральності (імператив) Скенлон озвучує таким чином: «дія є неправильною, якщо її продуктивність за означених обставин буде заблоковано за допомогою набору принципів загальної регуляції поведінки, яку ніхто не може розумно заперечити в якості основи для поінформованої та невимушеної загальної згоди» [598, с. 153]. Для обґрунтування своєї формули Скенлон оперує двома важливими ідеями про: 1) вмотивованість сторін договору загальним бажанням знайти певні загальні принципи поведінки; 2) визнання можливості універсальних загальних цінностей, на яких вибудовано правила та норми поведінки. До переліку таких цінностей належать справедливість, рівність, терпимість, права людини, свобода слова – визначені Скенлоном фундаментальними з точки зору моралі, а відтак доцільні для використання розумною людиною.

Американський дослідник Джеральд Гаус відзначає, що у творчості Ролза та Скенлона поняття «розумна людина» відрізняється від поняття «раціональна людина». Бачення філософами природи розумної людини полягає в констатації, що вона не висуває вимог, із якими інші не можуть змиритися, або зовсім нечесних вимог [93]. У Ролза цю думку сформульовано так: «Люди розумні ... якщо готові пропонувати в якості справедливих умов кооперації принципи та норми і добровільно дотримуватися їх, будучи переконаними, що й інші чинитимуть так само» [587, с. 48]. Цікаво, що у Скенлона факт кооперації, названої соціальною співпрацею, безвідносно до остаточного результату вже має моральний характер і цінність [598, с. 162].

Загалом Томас Скенлон пропонує вирішення проблеми мотивації до належної поведінки у площині звернення і до духовних (розуму, мудрості), і до душевних (моральність) якостей людини, а також регламентує можливість дотримання суспільних вимог і норм поведінки лише за умови моральної виправданості останніх перед кожним членом суспільства, що реально в обставини соціальної співпраці та діалогу. У контексті обґрунтування екологічної деонтології окремо маємо звернути увагу на тезу про важливість соціальної співпраці з огляду на те, що суспільна екологічна практика, безперечно, є дієвим засобом формування екофільних переконань її суб'єктів, а також сприятиме напрацюванню виваженої морально-етичної регламентації різних аспектів відношення «Людина – Природа».

Майже всі представники ліберальної ідеології у своїх візіях (незалежно від конкретики їхнього змісту) опрацьовують поняття «індивідуальне начало», виявляючи при цьому значний оптимізм стосовно інтелектуальних і моральних чеснот людини. Проте в сучасній соціальній філософії, як ми відзначали вище, доволі багато прихильників твердження про те, що кризи, які переживають сучасні суспільства, є наслідком надмірного індивідуалізму, десолідаризації, втрати ідентичності та руйнування загальних цінностей. Послідовно цю тезу обстоюють представники вже згаданої нами філософсько-політичної течії – комунітаризму. У пошуках шляхів відновлення позитивної та продуктивної міжособистісної комунікації, почуття солідарності, а також повернення до цінностей колективізму прихильники комунітаризму змушені звертатися і до деонтологічної проблематики, зважаючи на актуальність для них, як і для ліберальних мислителів, питання про джерела легітимації спільних цінностей, а також про мотиви виконання людиною суспільних обов'язків.

На прямій розвитку ідеї комунітаризму Аласдер Макінтайр висуває тезу, що не існує етики, яка б не була етикою певного специфічного

суспільства. Утім на відміну від звичайних людей, які послуговуються моральними системами, що сформовані традицією, філософи мають можливість виходити за межі цих традицій і, залучаючи власний теоретичний і практичний досвід, пояснювати наслідки прийняття людиною та суспільством тих чи тих принципів і ціннісних установок [282]. У межах вирішення сучасних морально-етичних проблем Макінтайр убачає своє завдання в обґрунтуванні повернення до традиції, започаткованої Аристотелем, сутність якої – утвердження зв'язку між моральністю та раціональністю, а також заклик до прозорості та зрозумілості моральних і соціальних чеснот людини [571, с. 1]. Зміст цієї філософської традиції, як вказано вище, окреслений тим, що між людиною, якою вона фактично є (сущє), та людиною, якою б вона могла бути, якби знала свою природу (належне), наявна принципова різниця, подолання якої, тобто шляху від сущого до належного за допомогою пізнання власної природи, забезпечує наближення людини до чеснот і морального життя.

Макінтайр також підкреслює, що в сучасній соціальній філософії настанови Аристотеля втрачено, що призводить до втрати розуміння культурно-історичної зумовленості суспільного життя як основи для визначення стратегем його розвитку [570, с. 14-15]. У міркуваннях американського філософа присутнім для нашого дослідження видається положення, що питання побудови суспільства з позитивними морально-етичними характеристиками пов'язане із розглядом його в ракурсі деонтологічного дискурсу з огляду на характерний для суспільного життя нормативний вимір, за Макінтайром, заданий суспільними цінностями [282, с. 156-157]. У світлі цієї тези можна припустити, що завдання формування позитивних екологічних морально-етичних якостей суспільства й окремої людини передбачає звернення належить входити ціннісний аспект.

У контексті дослідження контроверсійних моментів комунітаризму та лібералізму Майкл Волцер осмислював питання чинників інтеграції

сучасного ліберального суспільства, що унеможлиблює руйнацію внаслідок дії відцентрових сил, зумовлених надмірним індивідуалізмом сучасної людини. Відповідь на це запитання, на думку Майкла Волцера, необхідно шукати у площині побудови так званого «доброго суспільства», прикметного встановленням, підтриманням, певною мірою проголошенням обов'язковими соціально значущих цінностей і чеснот. Зрозуміло, що виникає запитання про природу цінностей і чеснот, яким притаманний високий (аж до нормативного) ступінь визнання.

Цю проблему Майкл Волцер вирішує шляхом упровадження понять «насиченої» та «розрідженої» моралі – «thick and thin moral» [617]: перша – це внутрішня мораль локальних співтовариств, а друга охоплює універсальні правила та норми, які забезпечують створення передумов для розуміння між різними соціальними групами й об'єднаннями. «Насичена мораль» мислиться первинною як така, що постала у межах певної культурної традиції, але вона обов'язково передбачає наявність елементів «розрідженої моралі» у формі мінімалістських моральних вимог, спільних для всіх культур. Ідеться про такі фундаментальні поняття, як свобода, справедливість, щастя. Водночас, як послідовний комунітарист, Волцер вказує на те, що лише «насичена мораль», яка існує як дієва та субстанційно вкорінена система регулятивів, варто визнати єдиною ефективною мораллю, адже «розріджену мораль», якій згадана вкоріненість непритаманна, потрібно вважати швидше результатом інтелектуального компромісу. Втім, для обґрунтування концепції екологічної деонтології видається важливою ідея можливості спільних для різних культурних традицій понять і ідей, як-от, на наше переконання, ідея гармонії з природою. Попри відмінність трактування представниками різних культурних традицій змістовного наповнення цього поняття та його практичного втілення, оперування названою ідеєю уможлиблює закладання простору для діалогу та пошуку спільних рішень.

Ще один представник комунітаризму – Амітаї Етціоні – саме публічну дискусію та діалог розглядав як засіб формування найбільш прийнятної суспільної поведінки. Розвиваючи свою ідею про «добре суспільство», він стверджував про необхідність розроблення нормативної канви поведінки членів суспільства, але винятково на підставі публічного діалогу за участі моральних авторитетів із середовища діячів культури та релігійних громад. На підставі такої дискусії суспільство має визначитися із формами поведінки, що набувають нормативного характеру та забезпечують максимальний комфорт усім членам такого «доброго суспільства» [543]. Етціоні наголошував на тому, що «добре суспільство» неможливе без розвиненої системи взаємних і добровільних зобов'язань, стимульованих ефективними соціальними інститутами, але передусім «моральним голосом», як провідником загальних цінностей [370].

Загалом зрозуміло, що відповідь на одвічне, концептуальне для всієї етики (та деонтології як її обов'язкової складової) запитання: «Що маємо робити?» необхідно шукати у сфері оптимально можливого взаєморозуміння (з обох боків певного комунікативного відношення). Подібні думки висловлює сучасний російський філософ Еріх Соловйов, який вважає, що сучасна деонтологія й етика замкнені на герменевтиці як мистецтві розуміння. Свою позицію філософ обґрунтовує неможливістю гармонійного синтезування суцього і належного: належне не може бути ні зредуковано до суцього, ні виведено з нього (і навпаки); однак можливістю об'єднання останніх за моделлю корелятивної (взаємодоповнюваності) за умови неодмінного пріоритету належного щодо суцього, заданого семіотичною будовою будь-якого осмисленого, зрозумілого (і, насамперед, – філософського) тексту. Усвідомлення недосконалості, негідності, гріховності – це те, що насправді тільки й може пов'язати належне та суще. Каяття, переживання *mea culpa* («моя провина»), практична готовність бачити те, що було і є, яке підлягає скасуванню в мені самому, такою постає єдино мислима, на переконання Соловйова, першооснова

справжньої «деонтологічної онтології» [430]. Остання думка увиразнює неможливість розроблення методології формування екологічного імперативу, обов'язку та відповідальності без, як висловився Мераб Мамардашвілі, індивідуального «метафізичного досвіду».

Крім того, вважаємо показовим те, що в межах соціальної філософії згаданих вище мислителів зараховують до різних напрямів: Ролз, Нозік – однозначно ідеологи сучасного лібералізму, натомість Макінтайр, Волцер, Етціоні сприймаються як засновники комунітаризму. Проте внаслідок виконання навіть оглядового аналізу основних соціально-філософських і етичних положень концепцій вищеперерахованих дослідників постає очевидною їхня одностайність щодо регламентації необхідності звернення й обґрунтування нормативних елементів у процесі створення теорії суспільства з огляду на визначення на практиці життєздатності соціуму наявністю набору нормативних уподобань (у їхній ролі можуть виступати, наприклад, окремі цінності або ціннісні орієнтири), спільні для всіх членів суспільства. Водночас для соціального простору завжди залишається актуальною проблематика обов'язку, при чому на різних рівнях (наприклад, людина – людина або людина – суспільство). Доречним виглядає твердження, що реальне й ефективне вирішення завдань певних соціальних перебудов, зокрема екологізації суспільного життя, передбачає звернення до понять і категорій деонтологічного дискурсу.

Відтак варто згадати концепцію регулятивного світу, яку свого часу запропонував російський філософ Анатолій Ракітов. На його переконання, сучасна людина живе не у природному, а фактично, у штучному світі, тобто світі створених нею речей, процесів, подій, знань і **правил** (виділено *А.М.*). На думку науковця, всі складові штучного довкілля можна розглядати як особливі взаємопов'язані, взаємозумовлені та взаємовпливаючі світи. Світ безлічі правил, що прописують побутову, виробничу, соціальну, політичну, ритуальну, гендерну, моральну (і так далі) поведінку людини, Ракітов називає регулятивним [382, с. 86]. У міру

розвитку людського суспільства відбувається неперервне зростання обсягу вербалізованих правил, норм, стандартів та еталонів, що регулюють практично всі напрями індивідуальної та суспільної діяльності. Тому світ правил, або регулятивний світ, надзвичайно складний, поліструктурний і фактично охоплює всі грані суспільного життя та людської діяльності. Очевидно, що в ситуації, коли людство стикнулося із системною планетарною кризою – у сферах економічній, політичній, соціально-культурній та екологічній – актуалізується завдання перегляду змісту регулятивного створеного людиною світу та визначення нових орієнтирів (передусім морально-ціннісних) для вирішення всього спектра глобальних проблем сучасності.

Ще одну важливу, на наш погляд, для обґрунтування екологічної деонтології думку висловила російська дослідниця Світлана Амельченко. Йдеться про те, що, як стверджує науковець, розрив між отриманим результатом і наявним уявленням про належне, а також переосмислення останнього детермінує процеси розвитку культури, зокрема дає імпульс до вдосконалення. Дослідниця переконана, що належне, пронизуючи всю структуру людської діяльності, є інтенціонально-процесуально-результативним порівнянням фактичної реальності та її ціннісно-орієнтованої модифікації, спрямованої в далеку перспективу, яка зазнає переведення шляхом вдосконалення зусиль людей із потенційної можливості в актуальну дійсність [11, с. 81-82]. З огляду на означену тезу Амельченко розглядає культуру людства як сукупність різних розгорнутих у часі та просторі процесів нормалізації суцього й онтологізації належного у їхній діалектичній взаємодії, що охоплює всі сфери людського існування. «Саме пронизуваність суцього належним і презентація належного у суцтому роблять їх синтез системо утворювальною матрицею культури, зумовлює процеси самоорганізації, саморуху та саморозвитку, що проходять у ній» [11, с. 82]. Продовженням останньої думки слугує твердження, що глибоке знання екологічних законів і принципів, а також усвідомлення характеру

кризових явищ поточної екологічної ситуації спонукатиме людину до усвідомлених перетворень екологічного плану власної предметно-практичної та соціальної діяльності. На наш погляд, саме в межах екологічної деонтології можлива інтеграція знань про екологічне суще й екологічне належне з подальшим визначенням і реалізацією практичних напрямів гармонізації відношення «Людина – Природа»

Російський дослідник Федір Тригубенко обстоює думку, що суспільство, кероване етикою сущого, не здатне подолати наявні глобальні (зокрема екологічні) проблеми. На його переконання, проблема сущого та належного особливо актуальна в контексті сучасних суперечок про політкультурний світ і нормативний аспект глобальних комунікацій. Росіянин вважає, що в умовах толерантності, що є основою глобальних комунікацій, люди повинні та можуть піднятися вище самої толерантності на підставі категоричності морального закону – належного. До того ж, толерантність припускає етику чеснот, натомість етика обов'язку вимагає піднесення над толерантністю, подолання толерантності в ім'я належного. Тому ціннісною установкою повинно бути проголошено етику «належного», що за необхідності спричинить її утвердження й у політиці, і в економіці, і в усіх сферах людської життєдіяльності [448]. При цьому, Тригубенко стверджує про виправданість політичного насильства над «сущим» у ім'я торжества «належного» як умови досягнення сталого розвитку та, водночас, забезпечення свободи і прав людини.

У цьому контексті доречно згадати концепти дисциплінарного суспільства та суспільства контролю, які свого часу сформулював французький філософ Мішель Фуко. Він розглядав владу як особливий феномен, що охоплює систему найрізноманітніших відносин: від державно-правових до сімейних. Влада керує через створену нею систему специфічних регулятивів, які задають певні принципи мислення та поведінки: влада виявляє себе не через право, а через певну техніку влади, за допомогою не закону, а норми, за допомогою не покарання, а контролю,

та здійснює себе на таких рівнях і у таких формах, які виходять за межі держави та його апарату» [546, с. 118]. Водночас у Фуко прочитуємо думку, що влада має суспільно-історичний характер. Підтвердженням цього слугує своєрідний перехід західних суспільств від дисциплінарної форми існування до суспільства контролю, розкритий французьким філософом [469]. У дисциплінарному суспільстві влада керує за допомогою сукупності суспільних інститутів, що сприяють структуруванню параметрів і меж мислення та практики, демонструючи тенденцію до тотального нагляду та контролю, а також до управління від імені норми, нав'язуваної всім підвладним індивідам як еталону та критерію їхнього оцінювання.

Натомість в умовах суспільства контролю, що типово для доби постмодерну, влада вже меншою мірою орієнтована на зовнішні інститути управління та більшою претендує, так би мовити, на уми громадян. Владу здійснюють за допомогою комунікаційних систем та інформаційних мереж, які кратно інтенсифікують процес нормотворення та, скажімо так, нормосприйняття. Інформація та знання в умовах суспільства контролю надають владі можливість вийти далеко за межі структурного простору соціальних інститутів. Російська дослідниця проблематики відношення влади та знання Зінаїда Сокулер акцентує увагу на тому, що Мішель Фуко, серед іншого, визначав владу суспільства контролю як «владу-знання», адже влада, прагнучи до утвердження загальнообов'язковості норми, шукає нові ефективні форми, що зумовлює звернення до знання – й у сенсі наукової діяльності, й у сенсі засобу входження у свідомість людини [428].

Наше звернення до концептів дисциплінарного суспільства та суспільства контролю Мішеля Фуко має подвійне пояснення. По-перше, вважаємо, що французький філософ на історичному матеріалі довів, що об'єктивно сприйняттю певних норм і обов'язків індивідом повинна передувати цілеспрямована робота щодо створення певних інститутів як провідників і популяризаторів цих форм належної поведінки. По-друге,

Фуко був одним із перших, хто на філософському рівні окреслив перспективи утвердження загальнообов'язковості норми й обґрунтування необхідності суспільних обов'язків і соціальних обмежень за допомогою комунікаційних систем та інформаційних мереж. Важливою для нашого дослідження вважаємо тезу про значущість знання (науки) як одного із засобів обґрунтування й утвердження загальнообов'язковості норми як особливої деонтологічної форми.

У контексті дослідження теми соціальних обмежень до деонтологічної проблематики звертався російський філософ Володимир Михайлов. На його переконання, феномен соціальних обмежень співвіднесений із феноменами соціальної свободи та необхідності, а поняття «соціальні обмеження» видається фундаментальним для розкриття проблеми співвідношення моралі та права, інтересів особистості та суспільства [311]. Соціальні обмеження Михайлов потрактує як вияв соціальної потреби у вигляді системної сукупності експліцитних (очевидних) та імпліцитних (прихованих) соціокультурних правил і норм, моделей поведінки, стереотипів мислення, засобів, способів, а також результатів самовираження людей, яким свідомо чи несвідомо підкоряються люди і за межі яких вони не можуть або не хочуть виходити навіть тоді, коли це потрібно для них самих або суспільства, в якому вони живуть [311, с. 20-21].

Для нашого дослідження скористаємося позицією Михайлова про те, що соціальні обмеження – це не набір хаотичних елементів, які руйнують один одного (в такому разі вони не могли б функціонувати), а своєрідна система, із властивими їй структурою, функціями, елементами й атрибутами. Сформованість ґрунтового уявлення про соціальні обмеження як специфічну систему (від себе додамо – специфічну деонтологічну систему) є, на думку російського дослідника, теоретичною передумовою реалізації ефективної соціально-економічної та культурної політики і, водночас, запорукою реалізації індивідом поведінки, що

максимально забезпечуватиме йому відчуття свободи та не створюватиме у радикальний дисонанс з інтересами суспільства. Розвиваючи означену думку, вважаємо, що важливим елементом предметного поля екологічної деонтології має бути спеціальне дослідження феномену екологічних обмежень в руслі системного підходу. Необхідність такого дослідження, на наше переконання, зумовлене тим, що без розуміння ціннісно-сміслового та цільового ядра таких обмежень неможливо коректно сформулювати комплекс екологічно визначених принципів, норм і правил, якими повинна керуватися людина у своїй предметно-практичній діяльності, соціальній сфері та власне процесі духовного самотворення, що розглядаємо як найважливіше завдання екологічної деонтології.

Деонтологічна теорія в умовах глобальних криз, що їх переживає людство, перспективна в руслі набуття статусу теоретичної бази нового концептуального осмислення етичного статусу індивіда у фундаментальному для нього відношенні «Людина – Природа». Напевно, зважаючи на складність глобальних проблем, що постали перед людством і їхній специфічний вияв на локальному рівні (з яким передусім стикається людина) встановлення системи деонтологічних вимог та обмежень щодо дій людині у природі та із природою було б цілком обґрунтованим і доцільним.

Підсумовуючи вищевикладене зауважимо, що актуальність деонтологічної проблематики детермінована належністю людини світам сущого та належного, а відтак її перебуванням у стані перманентного вибору між цими світами. Зокрема потреба такого вибору постає у ракурсі відношення «Людина – Природа», оскільки людина мусить шукати способи мінімізації негативних наслідків свого втручання у Природу – долати розрив між сущим та належним. Таким чином сучасної людини деонтологічна теорія набуває практичного значення.

Між тим, спеціальне дослідження показує, що на сьогодні науковцями напрацьовано широкий спектр відмінних тлумачень

змістового наповнення поняття «деонтологія», що дає підстави констатувати про те, що деонтологія як науковий феномен ще не отримав належного соціально-філософського осмислення. При цьому для нашого дослідження принципове значення має кілька моментів: 1) первинний сенс деонтології (а саме – детермінованість моральної належної дії передусім суб'єктом дії та його уявленнями про моральність) зазнає поступового трансформування до наповнення деонтології новим змістом і надання їй нових обрисів; 2) джерелом деонтологічних вимог рівною мірою може виступати і суб'єкт дії, й об'єкт дії – інша особа (наприклад, природа); 3) принциповою для нас є загалом зорієнтованість деонтологічних концепцій на дію, що надає деонтології потужного практичного характеру.

Зауважимо також, що Екологічна деонтологія історично проявила свою специфіку спочатку у практичній сфері – передусім на стику політики та економіки, а точніше у зіткненні їхніх інтересів під час прискореної індустріалізації сучасних суспільств. Завдяки цій актуалізації набули нової значущості достатньо традиційні екофільні тенденції у філософії та культурі загалом – крім того, вони почали все більше розглядатися під етичним кутом зору і врешті-решт призвели до появи екологічної етики. Нарешті виникає спеціальний напрям філософських досліджень – філософія екології. Таким чином формується предметне поле для спеціальної царини досліджень – екологічної деонтології, яка має найбільш очевидні перспективи свого розвитку у трьох напрямках: як царина філософсько-наукових досліджень, як спеціальний предмет викладання у середній та (особливо) вищій школі, та як особлива методологія практичних соціальних змін.

У зв'язку з вище позначеним, варто зауважити, що в межах соціальної філософії мислителі різних напрямів – сучасного лібералізму чи комунітаризму, поєднує їхня одностайність щодо регламентації необхідності звернення й обґрунтування нормативних елементів у процесі створення теорії суспільства з огляду на визначення на практиці

життєздатності соціуму наявністю набору нормативних уподобань (у їхній ролі можуть виступати, наприклад, окремі цінності або ціннісні орієнтири), спільні для всіх членів суспільства. Доречним виглядає твердження, що реальне й ефективне вирішення завдань певних соціальних перебудов, зокрема екологізації суспільного життя, передбачає звернення до понять і категорій деонтологічного дискурсу. Зокрема у планетарної екологічної кризи актуалізується завдання перегляду змісту регулятивного створеного людиною світу та визначення нових орієнтирів (передусім морально-ціннісних) для вирішення всього екологічних проблем сучасності. Отже, деонтологічна теорія в умовах глобальних криз, що їх переживає людство, перспективна в руслі набуття статусу теоретичної бази нового концептуального осмислення етичного статусу індивіда у фундаментальному для нього відношенні «Людина – Природа».

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Наведений вище матеріал дозволяє нам стверджувати, що для філософських доробків мислителів різних епох (від античності до Нового часу) властиве звернення до проблематики співвідношення суцього та належного, розкриття змістовного наповнення і трактування природи понять «обов'язок», «належне», «відповідальність», «суспільне та індивідуальне благо» (а також інших принципів для деонтології понять). Попри те, що теоретично обґрунтовували деонтологію (вивчали проблеми належної поведінки, обов'язку, його природи та соціально-історичної специфіки) представники багатьох філософських і етичних течій, спосіб і напрям звернення до деонтологічної проблематики позначений впливом світогляду певного мислителя, зумовлений його належністю або до наукової, або до релігійної філософської традиції.

Наскрізною для історії філософії видається думка про те, що буття людини суперечливе з огляду на діалектичне поєднання в ньому тілесного і духовного, емоційного та розумного, «суцього» і «належного». У ракурсі інтерпретації «належного» як ідеалу, до якого прагне людина і якого досягають шляхом підпорядкування однієї з граней її буття іншій (тіла – духу, емоцій – розуму), розбіжність «суцього» та «належного» тимчасово знівельовують внаслідок зведення «суцього» до «належного», реального життя – до ідеалу.

У межах античної філософії опрацювання проблематики співвідношення належного та суцього, а також змісту та підстав обов'язку відбувалося передусім у контексті проблеми соціалізації людини та її долучення до різного роду соціальних практик. На основі оперування поняттями деонтологічного дискурсу філософи античності успішно поєднували вимогу індивідуального самовдосконалення та вимогу суспільноналежної активності із наданням їм морального статусу. Період Середньовіччя позначений відходом від інтелектуалізму та реалізацією всіх філософських і етичних візій у площині християнства, зважаючи на те, що практично вся біблійна література містить різні форми нормативної інформації – крім заповідей, широко застосовуваними є приписи, заповіти, сентенції праведного життя, що, на нашу думку, також можна розцінювати як активне звернення християнських авторів до деонтологічного підходу. У Європі Нового часу парадигми мислення й інтелектуальної (зокрема моральної) творчості проходять етап трансформування в аспекті надання статусу фундаментальної проблеми новоєвропейського духу утвердженню самоцінності вільного індивіда. У мислителів Нового часу звернення до деонтологічного підходу та деонтологічної проблематики – це доволі поширене явище: з одного боку, спостережено застосування нормативного способу донесення інформації, а з іншого – простежено деонтологічну проблематику в контексті вирішення питання належної поведінки людини як члена суспільства.

Концептуально оформив деонтологію англієць Джеремі Бентам, який використав термін «деонтологія» для позначення теорії моральності як науки про належну поведінку. Мислитель переконував у можливості за допомогою деонтології сприяти вирішенню проблем, пов'язаних з конфліктом і неузгодженістю зобов'язань людини в суспільстві, на ґрунті принципу користі. У Бентама деонтологія – це наука про належне (і корисне), усвідомлення якого досягають самостійно, а не внаслідок примусу.

Попри тривалу історію деонтологічної проблематики, її теоретичне осмислення та дисциплінарне оформлення розпочато лише у ХІХ столітті з огляду на вплив етики обов'язку Імануїла Канта, що буде предметом подальшого розгляду.

На підставі проведеного дослідження можемо стверджувати, що на сучасному етапі розвитку практичної філософії деонтологія як обов'язкова складова етичного вчення постає у статусі практичного засобу реалізації певного набору ідей і ціннісних установок, сформульованих у межах того чи того філософського вчення. Перспективність використання як фундаменту для розвитку деонтології етики обов'язку Канта детермінована тим, що проголосивши обов'язок виявом вільного вибору індивіда сторони добра, німецький мислитель розкриває можливість забезпечення людиною на основі звернення до власного розуму свободи її морального вибору, а відтак моральної поведінки. Кант не відкидає ідеї високої мети, якою мислиться людина, а навпаки, визнає важливим усе, що сприяє її самовдосконаленню та досягненню стану щастя. Наукову та практичну спроможність етики Канта завдяки апелювання до загальнолюдських принципів міжлюдських стосунків. Означені принципи виступають свого роду основою та, водночас, мірилом морального змісту дій людини, а також підґрунтям легітимації обов'язків, які має виконувати людина, зокрема в суспільному житті.

Висока актуальність кантівської етики на сьогодні зумовлена невиправданням сподівань на нівелювання в руслі гуманізації суспільних відносин значення етики обов'язку. Можливість розгляду крізь призму відношень «Людина – Людина» та «Людина – Природа» глобальних проблем пояснює логіку залучення деонтологічної проблематики та методології до вирішення питання пошуку ефективних та універсальних регулятивів людської предметно-практичної та соціальної діяльності.

Звернення до деонтологічного підходу загалом відповідає тенденції, що властива сучасній етиці, – набуття останньою прикладного характеру та перетворення на регулятивно-правовий механізм. Такі трансформаційні перетворення пояснюємо: з одного боку, надмірним прагматизмом і утилітаризмом, притаманним нашому сучасникові (як-от щодо філософських знань); з іншого – потребою вирішення сучасною людиною, очевидно, шляхом глибокого філософського осмислення (зокрема в межах етичного знання) низки цілком конкретних проблем або мінімізації негативних наслідків таких. З огляду на такі міркування деонтологічну теорію та її напрацювання варто визнати актуальним інструментарієм вирішення вищеперерахованих проблем.

РОЗДІЛ 3.

АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ

Кризовий стан довкілля зумовлює актуальність, як мінімум два завдання: по-перше, з'ясування, яких принципових змін вимагатиме світогляд сучасної людини для здійснення цього давно назрілих змін; а по-друге, встановлення, який методичний арсенал (у філософському баченні) застосовуватиме людина для досягнення гармонії із зовнішнім світом Природи. Вирішення наведених завдань, гадаємо, варто розпочати із констатації про рівноцінну належність людини як істоти біосоціальної і до природного, й до соціального оточення, що очевидно, зумовлює вимогу врахування для врівноваження дисбалансу у відношенні «Людина – Природа» і природних (екологічні закони), і соціальних закономірностей. Людині необхідно пам'ятати, що її буття постає на потужному біосоціальному фундаменті, руйнація якого означає зрештою заперечення перспективи власного існування. З іншого боку, людина є істотою активною (діяльнісною): попри те, що її предметно-практична діяльність розгортається у різних сферах, практично завжди, більшою або меншою мірою, стосується природи (природних ресурсів). Останнє – як визначальний момент людської активності – є підставою замислитися над тим наскільки людська активність відповідає природним закономірностям, вписується у вимір існування природи.

Актуальність звернення до екологічного знання також детермінована сутністю екологічної проблематики, що полягає у неузгодженості між тим рівнем перетворення й охорони природи, який природно-історично необхідний для вирішення поставлених перед суспільством завдань соціально-економічного, науково-технічного та технологічного прогресу, і

відповідною глибиною врахування об'єктивних зв'язків і закономірностей природи, яку суспільство реально має у своєму розпорядженні на певному етапі свого розвитку [439]. З означеного вище можна зробити висновок, що людина приречена на осмислення відношення «Людина – Природа» та на пошук оптимальної форми і способу його реалізації. Людина зобов'язана вибудовувати власну життєву стратегію з урахуванням законів природи (фактично, екологічних законів), а рівень реального дотримання законів природи – належна екологічна поведінка – дає змогу сформувати уявлення про здатність людини виконувати свої екологічні обов'язки та дотримуватися екологічних імперативів у предметно-практичній діяльності. Як зауважив російський дослідник Андрій Сичов, початком і завершенням, умовою і результатом етико-екологічної діяльності постає індивідуальний вибір особистості, проте занурення у простір екологічного знання й ідей екологічної етики забезпечує більшу поінформованість, вищу теоретичну обґрунтованість такого вибору, «оскільки в етико-екологічних принципах, якими керується особистість, сконденсовано досвід її попередників, відрефлексований у етиці та науковому знанні» [441, с. 85].

3.1. Плюральність наявних екологічних парадигм як змістова та ціннісна основа екодеонтології

На наш погляд, вирішити завдання гармонізації відношення «Людина – Природа» наявними на сьогодні науковими та емпіричними засобами неможливо з огляду на те, що здобуті наукою екологічні знання (про небезпеки для природи та самої людини від форм і способів життєдіяльності) досі не трансформовано у стійкі переконання екологічного характеру та не втілено у відповідну (і масову) людську практику, попри зусилля науковців-екологів і зелених громадських

активістів та політиків. Саме тому послідовно обстоюємо думку, що засобом реальної екологізації предметно-практичної діяльності людини, зокрема матеріального виробництва й усієї суспільної практики, може бути обрано нову дисципліну, визначену як екологічна деонтологія, тобто наука про належне у поведінці людини (в тому числі професійній) з точки зору дотримання екологічних вимог [294; 295; 298]. Ця нова наукова галузь, з одного боку, уможливуватиме раціонально-критичне та морально-аксіологічне осягнення проблемних ситуацій, загрозливих щодо загалом людського існування; а з іншого – сприятиме позитивним зрушенням у світогляді сучасної людини, серед яких – оновлення ціннісного наповнення та розроблення нових загальноприйнятих і дієвих, екологічних за змістом стандартів поведінки людини з природою і в природі.

Логічним є виникнення запитання, чому не скористатися напрацьованими еколого-етичними концепціями, як моральним фундаментом для вирішення означених проблем? Що, зрештою, детермінує актуалізацію екологічної деонтології? Відповіді на такі запитання частково наведено в попередньому розділі, але концептуальне значення їх для роботи зумовлює звернення до них на кожному етапі дослідницького пошуку. Втім, потрібно наголосити, що, по-перше, евристично-методичні потенції екологічної деонтології детерміновані її генетичним взаємозв'язком із екологічним та етичним знанням, які в сучасній науці мають безперечно особливий статус; по-друге, екодеонтологію потрактуємо як специфічний науковий простір, що уможлиблює поєднання двох методичних підходів:

1) *субстанціонального*, (застосованого в екологічному знанні, що передбачає визначення на підставі знань про те, що має бути, та фіксації того, що є у навколишньому середовищі, сутності екологічних проблем);

2) *функціонального* (притаманного етичному знанню, як-от, різного роду екологічним етикам, у межах якого відбувається формування бачення

того, що необхідно робити, аби відновити гармонію у відношення «Людина – Природа»).

Інтегративна природа екологічної деонтології полягає у можливості об'єднання двох означених підходів, а відтак, переведення здебільшого теоретичних напрацювань щодо екологізації свідомості сучасника у практичну площину – передусім шляхом надання екологічним знанням і еколого-етичним міркуванням ціннісного й імперативного значення, що забезпечить реальне дотримання людиною її екологічного обов'язку.

Варто пам'ятати, що екологічне знання, як будь-яке природниче знання, не залишає простору для суб'єктивності: в окресленому контексті йдеться про потребу встановлення істини, тобто знання екологічних законів, а також гіпотетичних наслідків їхнього порушення. Натомість осмислення припустимості таких порушень або, глобальніше, можливість втручання людини у природу та її закономірності обов'язково спроектує наші міркування в етичний вимір, а побудови та висновки щодо останніх завжди матимуть суб'єктивний характер і будуть зумовлені, серед іншого, цінностями та морально-етичними переконаннями, які ми сповідуємо. З огляду на це постає об'єктивною вимога формування наукової дисципліни, що передбачатиме на ґрунті екологічного й етичного знання формулювання принципів, вимог і норм максимально позитивної предметно-практичної діяльності людини (вужче, представника певної професії). З іншого боку, екологічну деонтологію може бути витлумачено як практичну спробу мінімізації загроз і ризиків сучасної цивілізації, що пов'язані із її незалежною від ціннісно-нормативних структур динамікою розвитку [161]. У цьому підрозділі розглянемо екологічне знання, як один з найбільш принципових елементів теоретичної та методологічної основи екологічної деонтології.

Теоретичним базисом дослідження слугують доробки вітчизняних і зарубіжних філософів і науковців щодо осмислення феномену екологічного знання. Екологічна проблематика – це сфера дослідницьких

пошуків представників київської філософської школи, серед яких – Тетяна Гардашук [89; 90], Михайло Голубець [110; 111], Надія Депенчук [137], Федір Канак [203], Микола Кисельов [205–207], Валентин Крисаченко [226–229], Валентин Лук'янець [269; 270] тощо. Концептуальними для розуміння статусу сучасних екологічних досліджень, а також підставою для аналізу особливостей структурної організації екологічного знання, його методологічного та понятійно-термінологічного апарату є студії закордонних авторів. На наш погляд, доречно виокремити групу російських науковців, які активно працювали або працюють в означеному предметному полі, а саме: Ігор Бестужев-Лада [39], Олексій Гіляров [97; 98], Едуард Гірусов [100], Віктор Данілов-Данільян [132], Вадим Дьожкін [133], Микита Моїсєєв [314–319], Микола Реймерс [386], Іван Фролов [463–465]. Принциповим для осягнення природи екологічного знання вважаємо врахування розробок таких всесвітньо відомих учених, як: Едвард Вілсон [618; 619], Альберт Гор [114], Роже Дажо [131], Ендрю Кірк [565], Роберт Кіркман [566], Конрад Лоренц [265], Ольдо Леопольд [258], Клаус Міхаель Маєр-Абіх [281], Юджин Одум [335], Вітторіо Гьосле [477]. Опрацювання робіт вітчизняних і зарубіжних науковців сприяло формуванню глибокого розуміння феномену екологічного знання, детермінації принципів і специфіки його структурної організації, а також уможливило визначення його змістовних та функціональних особливостей, які, на наш погляд, постають засадничими та принциповими для розвитку екологічної деонтології.

Фундаментальною тезою пропонованого дослідження є бачення екологічного знання як результату пізнавальної діяльності людини (або просто життєдіяльності індивіда), що є реакцією суб'єкта пізнання на довкілля (природне навколишнє середовище). Екологічне знання постає як складна система різних структурованих сукупностей фактів, закономірностей, теоретичних побудов, відображень, що сприяють формуванню цілісного уявлення про навколишнє середовище та місце

людини у природі. Структуру екологічного знання утворюють ненаукова (неявне, передумовне, особистісне й емоційне екологічне знання) та наукова (екологічна наука як багатоярусна конструкція, кожний рівень якої базується на низці традиційних екологічних дисциплін) компоненти.

Екологічна наука передусім відзначається зорієнтованістю на продукування об'єктивного знання про довкілля, на адекватне відображення сутності реальних зв'язків і відношень та глибинних причинно-наслідкових залежностей об'єктів навколишнього світу. Природно, що для екологічної науки вагомою є реалізація пізнавальної активності на підставі точних методів установлення, відбору, узагальнення й організації фактичного матеріалу. Структурно сучасне екологічне наукове знання мислиться комплексом взаємопов'язаних наукових дисциплін і напрямів, диференціація яких визначається окремими феноменологічними, субстанційними, гносеологічними, прагматичними й іншими чинниками або їхнім комбінуванням. Традиційно екологічні дисципліни систематизують за такими критеріями:

- 1) за типами організмів;
- 2) за типами середовища (біомами);
- 3) за типами взаємодії між самими організмами, так і між організмами та факторами середовища;
- 4) за рівнями організації живого;
- 5) за видами впливу антропогенних факторів на природне середовище [198, с. 47-52].

Окремо розрізняють групу так званих загальних екологій, які відображають тенденції об'єднання в єдину концепцію всього розмаїття виявив фундаментального відношення «Людина – Природа», та синтезу всіх поодиноких екологічних аспектів (глобальна екологія, або мегаекологія, екологія людини, економічна екологія або еконологія, екологія суспільства, соціальна екологія). Не дивно, що український

філософ Валентин Крисаченко екологію визначив як науку полісимфонічну та мультиспрямовану [226, с. 17].

У наведеному переліку екологічних дисциплін вирізняється соціальна екологія, прикметна спрямованістю на вивчення та вирішення конкретних питань взаємозв'язків суспільства та природи. До завдань останньої належить пояснення, прогнозування й орієнтація відношення «Людина – Природа» на науково-теоретичному та соціально-практичному рівнях. Соціальна екологія виступає в якості проміжної ланки між філософією та спеціальними дослідженнями з екологічної проблематики, а її результати можна загалом вважати зразками загальнонаукового рівня знань. Соціальна екологія поступово набуває статусу одного із найважливіших системоутворювальних чинників у процесі взаємозв'язку природничих (біології, фізики, хімії) та гуманітарних (економіки, соціології, права) наук. Утім, напевно, найвищим рівнем осмислення сукупності широкого спектра аспектів існування сучасної екології є філософія екології, в системі координат якої можливе формування уявлення про реальний стан емпіричного і теоретичного розвитку екологічного знання, створення передумов для осмислення теоретичних, практичних і соціокультурних аспектів екологічної науки.

Водночас, упродовж останніх десятиліть спостерігаємо розширення сфери застосування поняття «екологія» – в науковій і науково-популярній літературі трапляються міркування на тему «екології культури», «екології душі», «екології мови». Українська дослідниця Тетяна Гардашук пояснює «створення найрізноманітніших «екологій» у сферах, далеких від проблемного поля власне екології, ... наслідком експансії ідеологем екологізму, даниною комунікативній та ідеологічній моді останніх декад ХХ ст.» [88, с. 47]. Проте, не можна не погодитися із тезою, що за сучасним значенням і за предметною сферою досліджень сучасна екологія набула статусу світогляду людства, яке стоїть на порозі екологічної катастрофи, а отже із дослідницької діяльності зазнала трансформування в

сукупність умонастроїв [202]. Специфічний статус екологічного знання, на наш погляд, варто пов'язувати із низкою притаманних йому особливостей:

1) екологічне знання – це складноутворена система, що на найвищому рівні узагальнення постає як сукупність різних родів знання, відмінних за рівнем концептуально-теоретичної та соціальної організації, а також широким предметним полем дослідження, що пояснює зростаючу роль екології щодо вирішення проблем у площині взаємозв'язків людини та природи;

2) об'єкти означеного типу знання відзначаються різноманітністю та значною складністю зовнішньої та внутрішньої будови, яка притаманна живим формам, що сприяє динамічному розвитку методологічної бази екологічного пізнання;

3) природним системам (комплексам), що знаходяться у предметному полі екологічного знання та характеризуються «людиномірністю» властива тенденція до формування нових рівнів своєї організації, причому виникнення кожного нового рівня впливає на попередні в часі шляхом змінюваності зв'язків і композиції їхніх елементів;

4) спрямованість досліджень екологічного знання на «людиномірні» системи зумовлює гуманізацію та соціологізацію природознавства, що в перспективі забезпечить істотні зрушення щодо принципів, на яких вибудовано відношення людини та Природи;

5) об'єкти екологічного пізнання – це, як правило, відкриті органічно цілісні системи, для яких типові складні взаємодії та взаємозалежності окремих структурних і функціональних компонентів, що зумовлює необхідність застосування нестандартних підходів до їхнього вивчення та водночас збагачує пізнавальний арсенал систем різного роду та рівня складності;

6) одним з вихідних принципів екологічного пізнання є принцип комплексності, вияви якого спостерігаємо і на рівні реалізації науково-дослідницьких програм у межах екологічного знання, і на рівні

структурної організації галузі, ґрунтованої на рівнозначності всіх напрямів, що утворюють такий дослідницький комплекс, – як результат, принцип комплексності активно залучають і в інші пізнавальні галузі;

7) екологічному знанню притаманна принципова спрямованість у майбутнє та наявність значущої «інтелектуальної» мети, що полягає у вивченні законів природи як однієї із передумов гармонізації відношення «Людина – Природа», що уможлиблює утримання багатовекторної та предметно неоднорідної структури екологічного знання у площині єдиної системи і, водночас, визначення потенціалу екознання щодо впливу на процес формування стилю мислення сучасної науки.

Для з'ясування основних характеристик такого феномену, як сучасне екологічне знання, слід урахувати, що виникненню науково-теоретичного знання передував великий за тривалістю етап поступового нагромадження у практичній діяльності людей досвіду, спостережень, виробничих навичок, загальних уявлень про світ. Зрозуміло, що ранні види екологічних знань, фіксовані на основі звичайного чуттєвого сприйняття, – це найпростіші види людського знання. Втім, і сьогодні ненаукова компонента екологічного знання, на наше переконання, належить до структури екологічних знань. Свого часу, нами було показано, що ненаукова компонента екологічного знання (або позанаукова, за термінологією Івана Чорноморденка) складається з певних родів, які відзначаються достатньо низьким рівнем концептуально-теоретичної організації, однак значною мірою зумовлені рівнем соціальної організації й особливостями суб'єкта екологічної практики [296, с. 20-24]. У структурі ненаукової компоненти екологічного знання нами було виділено неявне екологічне знання (вкорінене у практичний досвід, міфологічні уявлення та традицію); передумовне екологічне знання (засаднича, «самоочевидну» картина докільля у формі метафізичних образів); особистісне екологічне знання (результат індивідуального інтелектуального зусилля у процесі предметно-перетворювальної діяльності у природі); емоційне екологічне

знання (надбання індивідуальної психічної реальності у формі ірраціонально-романтичних настанов щодо довкілля). На жаль, ненаукова компонента екологічного знання залишається малодослідженою, що, власне, типово для позанаукових форм знання.

Джерелами ненаукової компоненти екологічного знання (та її окремих родів) є активне ставлення людини до світу та колективно-суспільне буття людини в світі. Як відзначав у своїй роботі вже згаданий українській дослідник Іван Чорноморденко, джерелом наукових знань мисляться спостереження, експеримент, моделювання, теоретичні дослідження; натомість джерелом позанаукових знань слугують особистісні якості їх творців: чи то одкровення (релігія), чи то фантазія й уявлення (міфологія), самовираження особистості в художньо-образній формі естетичних ідеалів (мистецтво), або те чи те поєднання зазначених якостей. Науковець акцентує увагу на тому, що позанаукове знання може поставати як знання міфологічні, релігійні, мистецькі, магія, пам'ять, досвід, майстерність тощо. Прикметно, що вони відкриті, адже їх постійно наповнюють модифікованими рефлексіями (значеннями та смислами). Позанауковим знанням притаманна багатокодовість смислів і значень. Водночас позанаукові знання завжди мають чітко простежувану гуманітарну природу та виступають своєрідним відображенням ідеалів, сенсів, норм людського буття [489].

Останню тезу вважаємо присутньою в ракурсі розгляду екологічного знання як фундамента екологічної деонтології, метою якої проголошуємо формування нової, більш гуманістичної й екологічної за змістом свідомості сучасної людини. Проте, оскільки свідомість людини, як специфічна форма відображення дійсності, пов'язана із психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, які апелюють до позанаукових форм знання, не можемо не брати їх до уваги у прагненні змінити свідомість сучасної людини. У цьому контексті показове твердження російського дослідника Володимира Борисенкова, що сучасна освіта (очевидно, один із

найбільш ефективних способів формування свідомості людини – *А.М.*) уже підійшла до межі у частині експлуатації раціональних можливостей людини. Натомість емоційно-вольова сфера людини (зміст якої, передусім, формують позанаукові знання – *А.М.*) залишається малозадіяною, але саме її потрібно вважати найвагомим резервом підвищення ефективності навчально-виховного процесу [50]. Український філософ Володимир Петрушов висловив продуктивну для нашого дослідження думку про те, що «теоретичні засади світоглядної системи дуже важливі у її визнанні, але не менш важливою є і її етично-аксіологічна сторона, яку культуру спілкування вона породжує» [352, с. 72]. Отож, як переконує науковець, в умовах лавини кризових проблем сьогодення відбувається якісна трансформація критично-адогматичних розмежувань між сферами філософії, релігії та науки у суцільно-континуальну сферу критично-поєднувального мислення, що робить розум рухливим, відкритим для об'єднання різних форм пізнання світу. Практичним втіленням означених тенденцій постає запропонована нами екологічна деонтологія, надзавдання якої полягає у реальному й ефективному сприянні подоланню дисгармонії у відношенні «Людина – Природа» шляхом артикуляції й утвердження екологічно вмотивованих ціннісних і моральних орієнтирів, яке буде відображено у формальних і неформальних вимогах до діяльності сучасної людини у різноманітних сферах: екоправовій, екополітичній та економічній.

Свого часу Майкл Полані обґрунтував тезу, що інформація, отримувана через органи відчуттів, значно багатша від одержуваної через свідомість, а комплекс неусвідомлюваних почуттів утворює емпіричний базис неявного знання й особистісного знання, які згодом становитимуть основу виникнення й існування високотеоретизованих форм знання [363, с. 18]. Розвиваючи цю думку, стверджуємо, що ступінь засвоєння наукових екологічних знань безпосередньо залежить від наявності неявних і передумовних екологічних знань, а також від глибини особистісного й

емоційного екологічного знання. З огляду на це видається раціональною необхідність створення передумов для заохочення та реалізації особистістю внутрішньої інтелектуальної та емоційної діяльності в руслі осмислення екологічного досвіду людства (шляхом ознайомлення з, так би мовити, екологічною складовою міфологічних і релігійних уявлень на ґрунті вивчення досвіду різних народів щодо вирішення тих або тих локальних екологічних проблем). Напевне, що самостійне емоційне осягнення та переживання різних аспектів сутності відношення «Людина – Природа» сприятиме формуванню внутрішніх екологічних імперативів (зокрема для професійної діяльності). Означений нами підхід, до слова суголосний позиції автора поняття «деонтологія» Джеремі Бентама, який визначив завдання деонтології в наданні соціальним мотивам усієї сили мотивів особистісних. Як підсумок усього вище вказаного зазначимо:

1) екологічне знання постає як складноутворена система, яка на найвищому рівні узагальнення є сукупністю відмінних родів знання, що відрізняються різним рівнем концептуально-теоретичної та соціальної організації, що пояснює зростаючу щодо вирішення проблем у взаємозв'язках людини та природи роль екознання;

2) об'єкти екологічного знання, що відзначаються особливою різноманітністю та значною складністю зовнішньої та внутрішньої будови, яка притаманна живим формам, як правило, є відкритими органічно цілісними системами із спостережуваними в них складними взаємодіями та взаємозалежностями окремих структурних і функціональних компонентів;

3) складна та широка методологічна база екологічного знання уможливорює розвиток нових напрямів наукового пошуку, наявність значущої інтелектуальної мети – всебічне пізнання відношення «Людина – Природа», а також утримування багатовекторної структури екознання в межах єдиної дисциплінарної системи;

4) спрямованість досліджень екологічного знання на людину передбачає досягнення такого результату як гуманізація та соціологізація природознавства, що у перспективі, очевидно, має забезпечити істотну трансформацію принципів, на яких вибудовані взаємозв'язки людини та природи.

Такі специфічні ознаки та статусні параметри екологічного знання сприяли продукуванню широкого спектра екологічно зорієнтованих філософських ідей і принципів, які нині об'єднані уже згаданим поняттям «екологізм». Останнє по трактовано як різновид світогляду й ідеології, що становить опозицію «модерністському» механістичному світогляду, мета якого редуція складних природних процесів до простих його складових. Як відзначає Тетяна Гардашук, в основі екологізму лежить органістичний світогляд, створенню якого сприяє екологія [88, с. 51]. Паралельно із уведенням поняття «екологізм» у західній і, віднедавна, у вітчизняній спеціальній літературі набуло поширення поняття «інвайронменталізм». Сутність останнього окреслено соціальним оптимізмом і переконанням про необхідність для вирішення сучасних екологічних удосконалення управлінських підходів у сфері природокористування, заохочування раціонального використання ресурсів і впровадження «зелених» технологій, що забезпечить балансування специфічного характеру цінностей сучасного суспільства споживання. На основі спеціального аналізу означених понять Тетяна Гардашук вказує на можливість згрупування науковців, які на сучасному етапі опікуються вирішенням проблем екологічного характеру – екологів, на два протилежні табори, тобто розмежувати: 1) антропоцентричних інвайронменталістів, фактично, технократів, «менеджерів ресурсів», але нового екологізованого характеру; 2) «не-антропоцентричних» радикальних інвайронменталістів, які апелюють до таких понять, як «повага до природи», «солідарність почуттів» і «солідарність інтересів» [88, с. 51-61].

Прикметними ознаками концепції «не-антропоцентричних» радикальних інвайронменталістів можна вважати: 1) загалом скептичне ставлення до досягнень у галузі науки та техніки як таких, що можуть виступати інструментами для підкорення природи; 2) розчарування у стані сучасної цивілізації (в її морально-аксіологічних основах), що, на думку представників означеного напрямку, є вагомою перешкодою на шляху до гармонізації відношення «Людина – Природа»; 3) підозріле, а іноді агресивне, ставлення до тих, хто не поділяє ідей радикального природоцентризму – передусім до представників антропоцентричних інвайронменталістів. Зрештою, попри претензії на справжній екоцентризм, позицію «не-антропоцентричних» радикальних інвайронменталістів вибудовують на ідеалізованому образі природи та зазвичай визначають як антитезу сучасній цивілізації й усьому, що її презентує [533]. Йдеться про свого роду екологічний романтизм, значення якого важко заперечувати (він бо явив ідеали дбайливого ставлення до світу Природи), але який, на жаль, із часом було перетворено на «світську релігію» [538].

Систему поглядів представників протилежного табору складають такі твердження: 1) повага та шанобливе ставлення до природи необов'язково передбачають її збереження у первозданному стані, адже людина може виступати активним суб'єктом природних процесів – для людини найважливіше це зрозуміти та дотримуватися законів природи у своїй діяльності; 2) людська цивілізація необов'язково є антитезою природі, бо між світом людини та світом природи можливий стан співпраці (у термінологічному визначенні Ольдо Леопольда – стан взаємного та взаємозалежного співробітництва); 3) гармонізація відношення «Людина – Природа» потребує складної роботи з напруженням усіх духовних і фізичних сил сучасної людини, яка не буде ефективною без активного діалогу між різними культурними традиціями (або вужче – між різними екофілософськими напрямками). Зрозуміло, що позиція антропоцентричних інвайронменталістів передбачає не лише беззастережну експлуатацію

природи та її ресурсів, але й прагнення отримувати та реалізувати наукові знання для більш продуктивного та менш марнотратного використання природних ресурсів, що постає як екологічний прагматизм. На наше переконання, в разі протиставлення двох означених вище підходів ідеться про певну методологічну помилку, що у практичній площині набуває масштабів вагової проблеми.

У такому ракурсі знову згадаємо результати Екологічної програми ООН «21 Issues for the 21st Century» [615], а саме – визначення в рейтингу найбільш вагомих проблем, пов'язаних із збереженням глобального навколишнього середовища, на третій позиції проблеми реформатування зв'язків та взаємодії науки і політики. Експерти ООН вказують на те, що вирішення глобальних проблем неможливе без ґрунтовних екологічних знань як базису розкриття сутності екологічних проблем. Важливо, щоб такі знання не залишалися надбанням лише науковців, але були доступними широкому загалу – передусім тим, хто безпосередньо ухвалюватиме принципові рішення щодо, наприклад, боротьби зі зміною клімату, припинення масштабного вирубування лісів, подолання дефіциту якісної води тощо. З огляду на особливу вагу згаданих рішень і перспективність щодо наслідків у майбутньому особи, які будуть їх ухвалювати, повинні мати високий рівень довіри, а це, серед іншого залежатиме від рівня їхніх екологічних знань і змісту їхніх екологічних переконань [615, с. 9]. Показово, що, на думку експертів Екологічної програми ООН, провина щодо не налагодження діалогу між носіями екологічних знань та ідей і тими, хто ухвалює політичні рішення, є обопільною. Більше того, науковцям дорікають дистанційованістю від широкої громадськості, тобто тим, що вчені переважно продовжують обговорювати, досліджувати питання, які неактуальні для громадськості та політиків, не пропонують власні сценарії вирішення екологічних проблем або взагалі забезпечують «науковий супровід» уже ухвалених рішень [615, с. 10]. Зрештою, окреслена вищенаведеними закидами ситуація означає

ускладнення надходження екологічної інформації до політиків і зацікавлених сторін у моменти, коли вирішення екологічних проблем вимагає, більше ніж коли-небудь, наукових результатів із високим рівнем прозорості, доступності, надійності та легітимності. Гадаємо, що сформованість означеного розриву між науковцями, широкою громадськістю та політиками можна також пояснити протиставленням різних інтелектуальних екологічних традицій: антропоцентричних інвайронменталістів і радикальних інвайронменталістів. Хоча насправду, на наше переконання, вдосконалити управлінські підходи у сфері природокористування та здійснити екологізацію економіки, чого прагнуть перші, неможливо без засвоєння екологічної ідеології та етики, що вимагають другі. Подолати цей розрив покликана екологічна деонтологія, серед завдань якої – розроблення комплексу особистих і професійних вимог до діяльності людини, основу яких становитимуть екологічні принципи та парадигми.

З іншого боку, погоджуємося з тезою про те, що завдання сучасної екології полягає у фіксації розриву «між природним і штучним», оскільки сукупність екологічних знань, за кількісно-якісними параметрами, дає підстави стверджувати про радикальні зміни у природі та довкіллі, спричинені техногенною діяльністю, і сигналізує про ті небезпеки, які вони породжують для біосфери та людини [88, с. 51]. Утім, вважаємо, що принципова змістовна відмінність запропонованої нами екологічної деонтології полягає не лише у фіксації розриву між належним (з екологічної точки зору) та фактичним у процесі предметно-практичної діяльності людини у природі та з природою, але передусім у пошуку та формалізації способів подолання цього розриву, або дисгармонії відношення «Людина – Природа». Для екологічної деонтології важливо те, що система чинників, які детермінують поведінку людини (під час предметно-практичної або соціальної діяльності), є доволі складною та відзначається наявністю філософського, етичного, соціологічного,

правового, політичного, культурологічного, естетичного, психологічного, педагогічного та інших аспектів, які необхідно аналізувати та враховувати в екодеонтологічних дослідженнях. Принципове для розвитку екологічної деонтології значення екологічного знання варто пояснювати тим, що предметом екознання виступають речі, явища та процеси (наприклад, екосистеми, екологічні зв'язки та закони), що відіграють для людини онтологічну роль. Останнє, на наш погляд, уможлиблює залучення принципів та парадигм екологічного знання (із певними застереженнями) у сферу гуманітарного знання, зокрема для обґрунтування належної поведінки людини у процесі її предметно-практичної діяльності. На ґрунті екологічного знання спробуємо сформулювати низку принципів, які, на наше переконання, матимуть фундаментальну для екологічної деонтології вагу (йдеться про обґрунтування системи норм і вимог екологічного плану).

Принагідно зауважимо, що особлива увага до вихідних положень екологічної деонтології продиктована цілком прагматичними міркуваннями. Адже традиційно категорією «принцип» (від лат. *principium* – начало, основа) позначають основне засадниче положення певної теорії, вчення, науки або світогляду. Вивчення та розроблення принципів діяльності є обов'язковим елементом будь-якої науки. Обґрунтоване, логічне та змістовне визначення засадничих положень постає як безсумнівна передумова розвитку певної теорії, а принципи – як фундамент практичної діяльності, зважаючи на положення цієї теорії. Фактично, принципи теорії виконують функцію парадигмальних орієнтирів практичної діяльності. Відтак, зміст принципів теорії (та діяльності) детермінують завдання, які ставимо, у такому контексті, перед екологічною деонтологією.

Принцип пріоритету живого

Екологічне знання сприяло виникненню й утвердженню загальної для сучасної науки тенденції ставити живе в центр світобудови.

Засадничим для означеної тенденції варто вважати міркування Альберта Швейцара та Володимира Вернадського. Сутність принципу пріоритету живого полягає у визнанні життя (в усіх його формах) найвищою цінністю, наскрізним виміром усіх без винятку природних і соціальних утворень, що зумовлює потребу співвідносити будь-яке рішення або дію з інтересами життя як особливого соціоприродного феномену. У своїх висновках зорієнтовані на те, що «оскільки життєдіяльність людини і суспільства загалом немислима поза живою природою (біосферою), то свідомі істоти, створюючи умови для свого розвитку, повинні перейматися збереженням необхідних біогенних констант. Створюючи умови для свого безмежного розвитку, суспільство створює тим самим умови і для безмежного існування біологічної форми руху матерії в просторі та часі» [337, с. 97-98]. З іншого боку, принцип пріоритету живого суголосний із ідеями, які американський еколог Баррі Коммонер артикулював у вигляді загальних екологічних законів, ґрунтованих на методологічному досвіді екологічного знання [212]. Наведемо їх із певними коментарями для увиразнення зв'язку законів Коммонера із принципом пріоритету живого:

1) *все пов'язане з усім*, що дає підстави стверджувати про неможливість нехтування одним життям заради іншого;

2) *все повинно кудись зникнути*, тобто визнання системи замкненого кругообігу речовин, що становить основу стабільного існування біосфери, є додатковим стимулом особливого ставлення до кожного елемента біосфери;

3) *природа знає краще*, що зумовлює належність дбайливого ставлення до екосистем і кожного її елемента;

4) *ніщо не дано задарма*, що змушує вкрай зважено підходити до будь-якої новації в межах існуючих екосистем.

Зважаючи на вищевказане, переконані, що принцип пріоритету живого визначається потенціалом набути статусу підґрунтя деонтологічних вимог до різних видів предметно-практичної діяльності,

що мають виконувати функцію «запобіжників» від непередбачених дій у повсякденному житті (наприклад, від надмірних генетичних маніпуляцій або руйнівних для екосистем інженерних проектів).

Принцип коєволюції

Означений принцип сформовано шляхом оперування поняттям, уведеним до загальнонаукового обігу саме з екологічного знання. Як підкреслює український знавець екологічної проблематики Микола Кисельов, поняття «коєволюція» здебільшого використовують для позначення механізму взаємопов'язаних змін фрагментів цілісної системи, що зазнає розвитку. Полісемантичний характер терміна «коєволюція» увиразнює його статус загальнонаукового поняття. Так, за Кисельовим, основні напрями застосування терміну: а) в біології, для осмислення механізму ускладнення організації та взаємозалежної еволюції живих систем на макро- та молекулярно-генетичному рівнях; б) для позначення процесу взаємозумовленого розвитку людини та біосфери; в) для уособлення синтезу й організації знання у філософії та методології науки; г) для називання механізму цілісної генно-культурної еволюції у теоретичних побудовах сучасної соціобіології [200, с. 128-129]. Окремо Микола Кисельов наголошує, що принцип коєволюції набув значного поширення у процесі дослідження системи «Природа – Людина – Суспільство» та глобально-еволюційної проблематики.

Своєю чергою, дозволимо собі додати, що екологічне знання наочно показує, що попри стрімко набутий людиною статус глобального чинника біосферних змін, залишається доволі значний простір для її «безболісного» співіснування з іншими формами живого. Кожна з таких форм (ураховуючи й людину) може займати особливу нішу, існувати у своєму життєвому просторі на власному біологічному субстраті та, водночас, співіснувати з іншими формами життя. Зрозуміло, що безперечна перевага людини полягає у можливості на певному етапі швидко та масштабно розширювати свій життєвий простір. Втім, на підставі практичного досвіду

тисячолітньої взаємодії людини та природи доцільно констатувати, що такі дії рано чи пізно призводять до конфлікту, а згодом до відчутних криз у відношенні «Людина – Природа». Натомість ті народи, які у предметно-практичній діяльності повсякденно та послідовно культивують принцип коеволюції (співіснування та співрозвитку) у взаємозв'язках із довкіллям (що, наприклад, характерно для східних народів [434]) досягають вищого рівня гармонії відношення «Людина – Природа». Безперечно, що принцип коеволюції має значення фундаментального для екологічної деонтології як науки, в царині якої відповідно до нього буде розроблено систему екодеонтологічних вимог особистого та професійного характеру.

Принцип екологічного оптимуму

Для розкриття сенсу цього принципу, нагадаємо про істотне погіршення екологічної ситуації в багатьох регіонах Землі під впливом антропогенних чинників. Сумна палітра екологічної кризи складається із нескінченної кількості регіональних екологічних проблем і катастроф. Утім, на сьогодні визнано справедливим твердження, що реальний рух на шляху вирішення глобальних проблем забезпечують систематичні дії щодо вирішення конкретних екологічних проблем, викристалізоване у всесвітньо відомому гаслі зелених «Думай глобально – дій локально!». Постає запитання про те, якою має бути вищезгадана діяльність? Переважно йдеться про раціональне використання ресурсів та охорону природи [наприклад, 338; 366; 429], рідше – про ресурсовідновлення та природовідновлення [зокрема, 133; 300; 426]. На наш погляд, досягнення оптимального, відповідно до екологічних законів (законів природи), характеру предметно-практичної діяльності людини потребує розвитку передусім саме ресурсовідновлювального підходу, який передбачає використання природних ресурсів із огляду на перспективи розвитку екосистем, із яких ті вилучають. Тобто екологічно вмотивоване природокористування вимагає звернення до принципу екологічного оптимуму, який формулюємо у такий спосіб: «Будь-яка дія є екологічно

виправданою й оптимальною, якщо переваги одного виду не зумовлюють небезпечної мінімізації природних умов іншого виду».

Принцип екологічного егоїзму

Оскільки будь-яку раціональну людину цікавить максимізація власного індексу соціальних благ, її предметно-практичну діяльність необхідно проводити з урахуванням того, що екологічна безпека та здорове довкілля належать саме до таких благ. Нехтування останнім зрештою призводить до мінімізації соціальних благ, погіршення душевного та фізичного самопочуття людини. Наведене міркування окреслюють першу важливу для розуміння принципу екологічного егоїзму тезу. Друга полягає в тому, що сьогодні людство досягнуло реальну загрозу критичної мінімізації екологічних благ, яку відчуває практично кожна людина (мало не щоденно стикаючись із забрудненими повітрям і водою, сумнівної якості продуктами харчування тощо). Відтак, життєдіяльність людини спрямована у майбутнє (те, що традиційно називають сталим розвитком), неможлива без належного, шанобливого ставлення до законів природи, що передбачає ґрунтовне знання останніх, набуття ними статусу життєвих переконань і послідовне їхнє дотримання у життєвій практиці, тобто використання в якості обов'язкових норм поведінки. З огляду на це, маємо підстави стверджувати, що норми екологічно належної поведінки (екодеонтологічні норми) обґрунтовані самою Природою, а необхідність їхнього дотримання, серед іншого, може бути вмотивована егоїстичними міркуваннями забезпечення екологічної безпеки та здорового довкілля як онтологічного фундаменту людського буття. Принагідно згадаємо твердження А. Шопенгауера про те, що «пріоритетною й основною пружиною у людині, як і тварині, є егоїзм, тобто потяг до буття і благополуччя» [500, с. 196], що увиразнює нашу думку про приречення людини дбати про Природу.

Для осмислення екологічного знання як теоретичного та методологічного фундаменту екологічної деонтології вважаємо

обов'язковим розглянути питання парадигмальних установок, детермінованих екознанням, його специфічними ознаками та статусними особливостями. Увага до екологічних парадигм зумовлена тим, що парадигма виступає свого роду моделлю постановки проблем та їхнього вирішення, задає форми осмислення та способи впорядкування предметності навколишнього світу [238, с. 11]. З іншого боку, Томас Кун потрактував парадигми як чинники перетворень і трансформації наукового знання. Однак у нашій роботі пропонуємо аналізувати наведені далі екологічні парадигми: (1) на теоретичному рівні як чинники переосмислення та зміни орієнтирів практичної діяльності сучасної людини, (2) на практичному рівні як основу для напрацювання комплексу екологічно визначених деонтологічних норм і вимог, якими повинна керуватися людина у своїй предметно-практичній діяльності.

Нова екологічна парадигма

Концептуальне значення для створення ідейного фундаменту екологічної деонтології, на наш погляд, має нова екологічна парадигма (*New Environmental/Ecological Paradigm*), запропонована на сьогодні в якості основи нової суспільної моделі та засадничого щодо гармонізації відношення «Людина – Природа» положення. Як відзначає українська дослідниця Тетяна Гардашук, нова екологічна парадигма, за своєю суттю, – це не стільки новий науковий конструкт, який дає змогу описувати та пояснювати «нову соціальну реальність», тобто реальність екологічних криз і потенційних меж екологічного зростання, зміни ціннісних орієнтацій суспільства тощо, а концепт, який акумулює, інтегрує нову систему цінностей і приписує відповідні взірці поведінки для політичної еліти і широких верств населення задля збереження природи та права людини на чисте, безпечне довкілля [88, с. 21]. Прикметними ознаками такої парадигми є заперечення тези людської винятковості, а також ґрунтованість на постматеріальних (нематеріальних) цінностях, тобто тих цінностях, що охоплюють особистісні, естетичні та інтелектуальні сторони

людського життя, передбачаючи співіснування колективізму з толерантністю щодо індивідуального вибору. Фактично, нова екологічна парадигма – це спрямованість на гармонію (між людиною та природою, між індивідуальними та колективними інтересами, між світом матеріальним та духовним); ідея балансу інтересів (або послуговуючись екологічною термінологією, екосистемної рівноваги). З огляду на це описана парадигма (та її гармонійний посил) принципово вагома для екологічної деонтології.

Парадигма сталого розвитку

Для екологічної деонтології фундаментально важливою мислиться парадигма сталого розвитку (*sustainable development*), який тлумачать як гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес усієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремих країн за науково обґрунтованими планами (методами системного підходу), що передбачає у процесі неухильного інноваційного й інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасне позитивне вирішення комплексу питань щодо захисту та охорони про довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації і кожної людини, і цілих народів чи груп населення, зокрема за етнічними, расовими чи статевими ознаками [148; 149].

Екологічний аспект парадигми сталого розвитку окреслений зорієнтованість теми розвитку на майбутнє та визначенням необхідності вирішувати завдання підвищення індивідуального та суспільного добробуту у поєднанні з турботою про забезпечення ресурсної бази цього добробуту у коротко- та довготерміновій перспективі. Парадигма сталого розвитку відображає безпосередню вказівку на обов'язок захисту та збереження біологічного розмаїття та підтримки найважливіших екологічних процесів і життєзабезпечення екосистем нашої планети, без чого годі сподіватися на гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес усієї земної цивілізації. Стратегічну мету сталого розвитку

вбачають у переході від структури економіки, заснованої на нестримній і нераціональній експлуатації природних ресурсів, до економіки інноваційного типу, ґрунтованій на знаннях (екологічних). Нагальним є вирішення крізь призму сталого розвитку таких проблем:

- 1) оцінювання природних ресурсів і природного капіталу;
- 2) створення інноваційного інструментарію для управління природокористуванням;
- 3) розроблення та запровадження системної (економічної та правової) мотивації до організації ефективного перероблення та утилізації різного роду відходів життєдіяльності людини;
- 4) забезпечення макроекономічного обліку в еколого-економічній системі;
- 5) проведення еколого-економічного моделювання на локальному, регіональному та глобальному рівнях для прийняття зважених управлінських та економічних рішень [532].

Зрештою, не буде перебільшення сказати, що в контексті парадигми сталого розвитку актуальним постає переосмислення наявних теоретичних і практичних підходів до розбудови соціальної, політичної й економічної сфер. Фактично, стратегія сталого розвитку поступово набуває масштабів і значення теоретичної і методологічної бази для планування та реалізації всіх галузевих стратегій у рамках глобальної стратегії соціального розвитку.

Парадокс нашої сучасності полягає в тому, що, навіть попри реальне передчуття глобальної катастрофи, людина не припиняє само- та довілляруйнівної діяльності: закони природи зазнають систематичного та системного порушення, а принципу виживання (індивідуального чи цивілізаційного самозбереження) не надано статусу фундаментального та засадничого для предметно-практичної діяльності людини. З огляду на окреслену ситуацію видається логічною необхідність спеціального звернення до морально-етичної й аксіологічної граней буття людини та

соціуму, зважаючи на можливість реалізації вимог екологічної деонтології лише в разі зміни ціннісних орієнтацій людини та розроблення нових екологічних за змістом принципів господарювання (екологічна економіка), формування нових правових норм (екологічне законодавство) та соціальних інститутів (громадянське суспільство, екологічні рухи). Перераховані питання вважаємо суттєвими для нашого подальшого дослідження.

Підсумовуючи вищевикладене зауважимо, що екологічна деонтологія, як наука про належне у поведінці людини (в тому числі професійній) з точки зору дотримання екологічних вимог, має значні евристично-методичні потенції, що, зокрема, детерміновано її генетичним взаємозв'язком із екологічним знанням, яке в сучасній науці має безперечно особливий статус. Зокрема, нині екологічне знання постає як складна система різних структурованих сукупностей фактів, закономірностей, теоретичних побудов, відображень, що сприяють формуванню цілісного уявлення про навколишнє середовище та місце людини у природі. Істотно важливими для нашого дослідження особливостями екологічного знання є:

- 1) зростаюча роль екології щодо вирішення проблем у площині взаємозв'язків людини та природи;
- 2) «людиномірність» предмету екологічного знання, що зумовлює перспективу гуманізації та соціологізації природознавства;
- 3) притаманний екологічному пізнанню принцип комплексності, що має значний евристичний потенціал для екологічної деонтології;
- 4) спрямованість у майбутнє та наявність значущої «інтелектуальної» мети, що полягає у вивченні законів природи як однієї із передумов гармонізації відношення «Людина – Природа».

Принципове для розвитку екологічної деонтології значення екознання варто пояснювати також тим, що предметом останнього виступають речі, явища та процеси (наприклад, екосистеми, екологічні

зв'язки та закони), що відіграють для людини онтологічну роль. Отож людина зобов'язана вибудовувати власну життєву стратегію з урахуванням законів природи (фактично, екологічних законів), а рівень реального дотримання законів природи – належна екологічна поведінка – дає змогу сформуванню уявлення про здатність людини виконувати свої екологічні обов'язки та дотримуватися екологічних імперативів у предметно-практичній діяльності. Вказане уможливорює залучення принципів та парадигм екологічного знання (із певними застереженнями) у сферу гуманітарного знання, зокрема для обґрунтування належної поведінки людини у процесі її предметно-практичної діяльності.

На ґрунті екологічного знання нами сформульовано низку принципів, які, матимуть фундаментальне для екодеонтології значення. Йдеться, по-перше, про обґрунтоване, логічне та змістовне визначення засадничих положень екологічної деонтології, як передумови її розвитку; по-друге, про обґрунтування системи норм і вимог екологічного плану як фундамент практичної діяльності у сфері природокористування та охорони навколишнього середовища. Сформульовані принципи – принцип пріоритету живого, принцип коеволюції, принцип екологічного оптимуму, принцип екологічного егоїзму – детермінують завдання, які ставимо перед екологічною деонтологією.

Водночас екологічне знання в силу своєї специфіки визначає певні парадигмальні установки, що мають концептуальне значення для створення ідейного фундаменту екологічної деонтології: нова екологічна парадигма (задає в екологічному контексті спрямованість на гармонію і визначає ідею балансу інтересів у межах відношення «Людина – Природа») та парадигма сталого розвитку (актуалізує переосмислення в екологічному ключі наявних теоретичних і практичних підходів до розбудови соціальної, політичної й економічної сфер).

3.2. Морально-етичний зміст екологічної деонтології

Наше звернення до етичної проблематики для визначення філософсько-теоретичного змісту екологічної деонтології зумовлене визнанням потреби на шляху пошуку й утвердження нових світоглядних орієнтирів цивілізаційного розвитку етичного врегулювання пізнавальної та технологічної діяльності людства, а в руслі останньої – технологій соціального управління у сфері природокористування. Так, у напрямі віднайдення нових засад реалізації відношення «Людина – Природа» постає очевидною вимога вирішення проблем не лише технологічного, але передусім морально-етичного характеру. Як відзначив український філософ Зореслав Самчук, по-справжньому раціональний шлях розвитку людства – це не лише чітко обрахований і збалансований, а ще й моральний шлях. «Тут знання не заперечує совісті, а альтруїзм, милосердя, обов'язок та інші «нераціональні» фактори не витісняються, а ефективно використовуються» [410, с. 23]. Український дослідник Георгій Філіпчук наголошує, що застосування винятково раціонально-технократичних підходів до Природи призводить до її деформації, руйнації екологічної ніші людини, а отже й підвалин суспільної безпеки [457, с. 80]. Логіку розроблення екологічної деонтології як прикладного складника екологічної етики (із перспективою професіоналізації екодеонтології) вбачаємо у стрімкому зростанні сфер людської предметно-практичної діяльності, що з моральної та аксіологічної точок зору видаються на сьогодні недостатньо нормативно врегульованими, але такої регуляції потребують, зважаючи на свій небезпечний потенціал для буття людини.

У такому контексті присутнім вважаємо твердження українського філософа Сергія Кримського про те, що людський розум має бути «настояним» на совісті. Науковець вбачає підстави для вичленування у процесі пізнання двох результатів: раціонального знання в дусі класичної епістемології та софійної мудрості, що визначається пафосом причетності

до вищих цінностей буття, закоханістю в істину, благочестивим доторком до предмета знань. «Це два рівні знання, що формують певну вертикаль, на вершині якої у людини, за словами Платона, відбувається поворот очей душі, поворот від споглядання зовнішнього світу до власного внутрішнього світу», – наголошував Сергій Кримський [484, с. 92]. Принциповим для нас видається врахування однієї із найважливіших характеристик моралі – прагнення останньої до універсальності та загальнообов'язковості. «Це означає, що моральні вимоги мають узагальнений, світоглядний характер, а моральна регуляція має всепроникливий та всеохоплюючий характер. Така універсальність моралі проявляється у безпристрасності, рівному відношенні до всіх людей, незалежності від часових та культурних чинників» [291, с. 597].

Український учений Анатолій Єрмоленко, в руслі міркувань на тему шляхів подолання екологічної кризи, звернув увагу на те, що сучасне суспільство переживає певний етичний бум, прикметний спрямованістю на «реморалізацію» дійсності та «реабілітацію практичної філософії». Прагнення до гармонізації відношення «Людина – Природа» фактично детермінує перетворення відомого кантівського запитання зі сфери практичної філософії «*що я повинен робити?*» на запитання «*що ми повинні робити?*» Відтак, як зауважує Єрмоленко, реалії сьогоденного дня змушують визнати, недостатність нині індивідуальної етики, в системі координат якої набуває актуальності питання про звичаєве поведження особистості та про її моральне переконання, на тлі необхідності соціальної етики [162]. Згодом цю ідею вчений розвинув у книзі «Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи». Серед концептуальних тез монографії Анатолія Єрмоленка – твердження про актуалізацію за умов екологічної кризи етики спільної відповідальності, а відтак – завдання обґрунтування та застосування моральних належностей, якими має керуватися суспільство у своїй практичній (зокрема, екологічній) діяльності [160].

З огляду на останню тезу увиразнюється потреба з'ясування змісту екологічної діяльності. Надалі екологічною діяльністю називатимемо систему дій і вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи соціальна група має намір залучити у свою предметно-практичної діяльності природні ресурси із завданням мінімальної шкоди навколишньому середовищу. Екологічній діяльності притаманні індивідуальний (екологічна мотивація суб'єкта дії) та соціальний (суспільне усвідомлення значущості екологічно зважених дій для соціуму нині й у майбутньому) аспекти. У цій побудові ми спираємося на позицію, що дія – це той структурний елемент людського буття, який сприяє людині бути. Такий підхід є виправданим, оскільки дія – це відносно закінчений елемент діяльності, в процесі якої досягається конкретна, усвідомлена мета, що не розкладається на більш прості. Дія має подібну діяльності психологічну структуру: мета – мотив – спосіб – результат. Відтак, очевидно, що не можна досягнути екологізації предметно-практичної діяльності без урахування спеціального осмислення мотивації людини та способів, досягнення нею необхідного результату.

Важливою для нас також є теза, що людина як істота соціальна, потребує перебування у складі певної соціальної групи, а тому намагання відповідати традиціям, вимогам і нормам такої детермінує зміст і характер її дій. Очевидно, що людина, її дії підпорядковані суспільній свідомості та суспільній культурі, а відтак, якщо остання просякнута екологічними ідеями, то і дії людини набуватимуть екологічного характеру. Зважаючи на те, що будь-яка діяльність людини щодо досягнення індивідуальних або суспільних цілей підлягає корегуванню крізь призму суб'єктивно прийнятих морально-етичних установок і цінностей, вважаємо за необхідне свого роду ідейну інвентаризацію сучасної екологічної етики, що уможливить установлення ідейного фундаменту запропонованої нами екологічної деонтології.

Шляхом аналізу сучасної наукової літератури встановлено достатню розробленість проблематики становлення та змісту етико-екологічних течій і концепцій. У спеціальних дослідженнях [74; 88; 506; 582] зазначено, що проблематика взаємозв'язку суспільства та природного середовища у морально-ціннісному вимірі має давню генеалогію. Втім лише на зламі XIX – XX ст.ст. зацікавлення означеною проблематикою було трансформовано у спеціальні та системні наукові студії. Зокрема, у працях Чарльза Дарвіна, Ернста Генріха Геккеля, Джорджа Марша, Томаса Гекслі, Альберта Швейцера розглянуто еволюційні підстави моральності та моралі. Статус вагомого складника загальнофілософського дискурсу XX ст. темі ставлення людини до природи надано у роботах видатних філософів сторіччя, а саме: Конрада Лоренца [265], Вітторіо Гьосле [561], Еріха Фромма [468], Теодора Адорно [6], Карла-Отто Апеля [20], Юргена Габермаса [81, 473]. Оформлення екологічної етики як філософського напрямку у середині XX століття пов'язане з такими іменами, як: Альберт Швейцер (*етика життя*); Володимир Вернадський (*вчення про ноосферу*); Ольдо Леопольд (*етика Землі*); Джеймс Левлок (*гіпотеза Геї*); Едвард Уілсон (*принцип біофілії*); Арне Наесс, Білл Деволл і Джордж Сешнс (*глибинна екологія*); Баррі Коммонера (*чотири екологічні закони*); Беярд Каллікотт, Холмс Ролстон III (*екогуманізм*); Микита Моїсеєв (*концепція ко-еволюції*); Теодор Роззак (*концепт «екологічного несвідомого»*); Ганс Йонас (*етика відповідальності*); Клаус Міхаель Маєр-Абіх (*концепція спільносвіту*); Пол Тейлор, Брайн Нортон і Вітторіо Гьосле (*екофілософія як практична філософія*). Очевидний вплив на формування екологічної етики як наукового та культурного феномену справили напрацювання представників «Римського клубу», серед яких передусім варто згадати Ауреліо Печчеї, Денніса Медоуза, Михайла Месаровича й Едуарда Пестеля.

Зрозуміло, що поява екологічної етики, з одного боку, – це наслідок усвідомлення західною філософією кризи новоевропейської морально-аксіологічної парадигми, а з іншого, вимога часу на тлі відчутного погіршення екологічної ситуації й у глобальних масштабах, і на локальному рівні. Останнє, прикметно, зумовило не лише виокремлення екологічного напрямку в межах етичного знання, але й появу інших, суміжних із екологічною проблематикою, форм досліджень (наприклад, екологічної психології, екологічної аксіології, екологічної акмеології, екополітології та екологічної економіки).

Вагомим є внесок у розвиток ідей екологічної етики й українського філософського та наукового співтовариства. Упродовж трьох останніх десятиріч морально-етичний аспект відношення «Людина – Природа» знайшов своє відображення у працях Володимира Борейка [47; 48], Ольги Висоцької [74], Тетяни Гардашук [88], Михайла Голубця [111], Надії Депенчук [137], Анатолія Єрмоленка [160], Федіра Канака [203], Миколи Кисельова [199; 202; 204], Валентина Крисаченка [227–229], Миколи Хилька [479], Людмили Юрченко [507] й інших. Наскрізним узагальненим вектором студій українських дослідників екологічної проблематики є гуманістичне трактування ставлення людини до природи (передусім ідеться про внутрішні зміни в людині, про трансформацію світоглядних орієнтацій людини та суспільства). Привертає увагу широта предметного поля екодосліджень українських науковців, що представлене політичним, правовим, соціологічним, психологічним і етнокультурним аспектами проблеми етико-ціннісної взаємодії людини та суспільства із природою. Зауважимо, що аналогічні підходи можна виявити й у розробках російських учених, присвячених ідеям екологічної етики. Доречно згадати таких авторів, як Іван Фролов [463; 464], Федір Гіренко [99], Едуард Гірусов [102], Віктор Данілов-Даніл'ян [132], Сергій Дерябо [140], Рубен Апресян [22], Регіна Карпінська [189], Володимир Кутерев [244], Акоп Назаретян [327],

Андрій Сичов [441], Вітольд Ясвін [511], у роботах яких порушено і загальні питання стратегії морально-ціннісного ставлення людини та суспільства до природи, так і питання пошуку конкретних шляхів вирішення екологічних проблем у світлі ідей екологічної етики.

Вищеозначеним багатим науковим матеріалом скористаємося для визначення фундаментальних етичних ідей та принципів, що становитимуть морально-етичну основу та зміст екологічної деонтології, відіграватимуть роль парадигмальних орієнтирів у розбудові запропонованої нами дисципліни. Відзначимо, що саме етичний складник екологічної деонтології задає особливий характер сприйняття відношення «Людина – Природа», а також визначає загальний екоцентричний за змістом спосіб вирішення людиною (і професіоналом у певній сфері) різного роду колізій, властивих для такого відношення. Відтак, екологічна деонтологія як прикладна галузь етичного знання передусім відзначається спрямованістю на реалізацію певних еколого-етичних ідей і концепцій, визнаних продуктивними та перспективними у плані гармонізації відношення «Людина – Природа». Елементи екологічної етики вагомі для екологічної деонтології, однак не належать до її проблемного поля: виступають свого роду специфічним матеріалом для вирішення в межах екодеонтології питання формування внутрішнього екологічного імперативу, почуття екологічного обов'язку та відповідальності сучасної людини.

Для початку згадаємо тезу української дослідниці Ольги Висоцької про те, що екологічній етиці дотепер не надано статусу самостійної філософської дисципліни, оскільки її або цілком інтегровано загальною теорією моралі, або надто «натуралізовано» природничими науками. При цьому, сама О. Висоцька називає екологічною етикою будь-який вид етики, звернений до екологічної проблематики, тобто пропонує досить узагальнене тлумачення означеного поняття. Такий підхід, на її думку, уможлиблює уникнення зайвого звуження сфери застосування

екологічної етики й, одночасно, її розгляд як антитези традиційної етики [73, с. 436-437]. Таке універсалістське бачення екологічної етики обстоюють і інші вчені. Анатолій Єрмоленко вказує на те, що «етичні проблеми екології не зводяться до екологічної етики, тому їх обговорення потребують обґрунтування етики загалом» [160, с. 37]. У категоріях універсальної етики визначає зміст екологічної етики відомий український еколог Володимир Борейко: у його версії екоетика постає як вчення про належне у зв'язках людини і природи, в якому людину потрібно сприймати як суб'єкт, котрий визнає моральний статус природи, високо поціновує її внутрішні та матеріальні цінності, поважає її права та обмежує свої права щодо неї [47, с. 7]. Натомість у ракурсі вирішення глобальних проблем український науковець Георгій Філіпчук формулює ідею створення національної та загальнопланетарної етики і моралі, тобто стверджує, що «в основу має бути покладена нова ідея ноосферного раціоналізму: гуманізму, коли будь-які технологічні рішення, економічні проекти міститимуть і нову якість – бережливе і гуманне ставлення до природи у всій її різноманітності» [458, с. 80].

Зауважимо, що звернення до ідей універсальної етики в контексті визначення феномену екологічної етики цілком узгоджене з одним із потужних філософських (і етичних) трендів сучасності – йдеться про розроблення універсальної (глобальної, планетарної, загальнолюдської) етики. Її основним завданням постулюють напрацювання сукупності таких етичних приписів і норм, які ефективні щодо регулювання поведінки усіх людей – незалежно від культурних та інших відмінностей. Найвідомішими у філософському світі прихильниками універсальної етики є представники так званої «етики дискурсу», до яких передусім належать сучасні німецькі філософи Карл-Отто Апель та Юрген Габермас. Етика дискурсу зорієнтована на потребу необхідності досягнення консенсусу у взаємодії людей, медіум якого – дискурс, який нормами аргументації вже охоплює всі необхідні засоби досягнення консенсусу. Втім, норми тільки тоді мають

значення, коли передбачають (чи можуть передбачити) згоду всіх зацікавлених учасників практичного дискурсу. Відповідно, «лише ті норми, практики, проекти можуть претендувати на легітимність (за умови знання їхніх наслідків та побічних наслідків), які без примусу визнаватимуться в процесі аргументації усіма можливими учасниками дискурсу» [159, с.78]. Для такого дискурсу властиве відкидання будь-якого примусу, крім, за Габермасом, примусу «кращого аргументу». З огляду на останнє припускаємо можливість розгляду екологічного дискурсу (як дискурсу виживання людини) в якості основи розроблення універсальної екологічної етики. Крім того, екологічна деонтологія, як прикладний складник такої етики, мислиться так би мовити «продовжувачем» традиції раціоналізації моралі: принципи, якими послуговується екодеонтологія, пов'язані із раціональними (екологічними знаннями), що було висвітлено у попередньому підрозділі.

Водночас, не можливо пройти повз того факту, що ідеї універсальної (або глобальної) етики зазнають певної критики. Йдеться про критичні висловлювання згаданих раніше представників комунітаризму (А. Макінтайр, Р. Рорті, М. Волтцер та інші), які переконують, що підґрунтям моральних принципів та приписів переважно слугує усталена система етичних цінностей певного конкретного соціокультурного середовища, а відтак, моральні приписи дійсні лише в межах локального кола суб'єктів. Зважаючи на наявність наведених контраргументів, ідея універсальної екологічної етики залишається лише ідеєю. Своєю чергою, представники «глибинної екології» (Арне Наес, Джон Сід, Джоанна Мейсі, Пет Флемінг та ін.), констатуючи про неефективність традиційного моралізаторства, також піддають сумніву традиційні сподівання на етику та мораль, а дотримуються теоретико-філософського, практично-орієнтовного підходу, що передбачає синтез різноманітних філософських учень для подолання антропоцентризму – найважливішої перешкоди для провадження людиною відповідальної екологічної політики. Пріоритетною метою такої політики

проголошено подолання фундаментального розколу між людиною та природою, припинення діяльності, що призводить до деградації довкілля. Як вказує український дослідник Петро Кравченко, розширюючи межі нашого «Я» до екологічної онтології, глибинні екологи замість принципів екологічної етики пропонують випрацювання екологічної мудрості [444, с. 121].

Закономірно, що в сучасній етичній теорії своєрідною альтернативою універсалістським тенденціям є утвердження прикладної етики як органічного синтезу теорії та практики, як особливої процедури морально-етичного мислення, що полягає у використанні знань теорії моралі на практиці. Відомий російський фахівець у галузі етичного знання Абдусалам Гусейнов визначив завдання прикладної етики як виявлення способів утілення норм моралі в конкретних ситуаціях людського буття, як перенесення моральних цінностей із ідеальної форми буття в практичну, «причому не тільки в індивідуальному досвіді, а й в організації суспільного життя, переформулюючи їх у термінах соціальної поведінки, повністю зберігаючи їхній початковий зміст» [128, с. 80]. Своєю чергою, українська дослідниця Тетяна Аболіна пояснює активне звернення впродовж останнього десятиліття до прикладної етики тим, що сучасна багатовимірна практика не може обійтись без теоретичного осмислення, обґрунтування, моделювання та прогнозування [1, с. 7]. Щодо феномену прикладної етики у системі сучасного етичного знання, то науковець змістовно пов'язує його із функціонуванням прикладної етики в конкретних формах людського буття – політиці, економіці, техніці, екології, вихованні, комунікації й інших. «Етика сучасного суспільства втрачає надмірну утаємниченість своїх принципів і не дотримується ілюзії завершеного духовного продукту. Саме такий новий аспект прикладної етики, котрий значною мірою пов'язаний з системною диференціацією суспільства і орієнтацією кожної системи на свої власні особливі нормативи, активізує розробку різних етик... Одночасно цьому

формування, на перший погляд, начебто вузько спеціалізованої етики, призводить до значного синергетичного ефекту, до віддзеркалення у всьому соціальному просторі її моральної енергії, що є проявом природи моральності з її внутрішньою всезагальністю, органічно властивим їй універсалізмом» [1, с. 8].

Російський дослідник Андрій Сичов указує на те, що екологічна етика як прикладна дисципліна є одночасно сферою теоретичних знань і сферою практичних дій. «Як сфера теорії вона аналізує ті цінності, переконання і знання, які можуть слугувати переконливим теоретичним обґрунтуванням природоохоронної діяльності. Як сфера практичних дій вона відзначається спрямованістю на реалізацію таких змін у діяльності людини, які в сукупності дали змогу уникнути екологічної катастрофи» [441, с. 68]. Справедливість наведених міркувань можна довести на прикладі екологічної етики, яка, за словами американського еколога Робіні Атфілда, історично започаткована етикою лісівництва, а на сьогодні охоплює різні сфери активності людини, зокрема сільськогосподарську етику, етику ставлення до тварин, етику розвитку. Згадані сфери спроектовані на біоетику, демографічну етику, етику бізнесу. Наприклад, у межах останньої визнано, що дотримання етико-екологічних норм не лише позитивно позначається на стані довкілля, але й вигідно бізнесу. Натомість ігнорування таких норм часто не лише не призводить до збільшення прибутку, але й може стати причиною відчутних фінансових проблем. Зрештою, підкреслює Атфілд, на сучасному етапі до сфери екологічної етики належать і вагомі політичні проблеми, пов'язані з розвитком держави, економіки, зокрема транспорту, індустрії відпочинку, туризму та розваг [518, с. 16].

Водночас маємо відзначити, що сучасній екологічній етиці здебільшого притаманний теоретичний характер (навіть її прикладному варіанті). Так, Тетяна Аболіна наголошує, що «виокремлення теоретичних ідей і положень у повністю теоретичну етику так і залишилось бажаним

проектом, який не завершився або через об'єктивну відсутність конкретно-наукового інструментарію для дослідження таких складних феноменів, якими є моральні вчинки, або через абсолютизацію конкретно-історичного відносного змісту моральних цінностей» [1, с. 7]. Російський учений Андрій Сичов констатує, що екологічна етика на сьогодні – це не набір загальнозначущих принципів, а сфера протистояння різних ідей і теорій: антропоцентризму й екоцентризму, радикальних і поміркованих напрямків. «Відсутність консенсусу з приводу того, хто або що має внутрішню цінність (а також із приводу існування внутрішньої цінності як такої), часто призводить до гальмування процесу вирішення проблеми на рівні суто теоретичних суперечок і його не виходу на етап практичних дій» [441, с. 69-70].

У такому руслі доречно згадати, що у дослідженні українського науковця Тетяни Гардашук простежено історію тривалих теоретичних дебатів у площині екологічної філософії на предмет з'ясування, в ракурсі якої саме система поглядів можливий більш ґрунтовний аналіз причин екологічної кризи і чи можливе поєднання різних філософських підходів задля досягнення гармонії у відношенні «Людина – Природа». Тетяна Гардашук переказує в необхідності розвивати екологічну етику (як чинник практичної філософії природи) як методологію екологічного прагматизму, який у свою чергу об'єднує в собі широкий спектр підходів та позицій. При цьому екологічний прагматизм (концептуально пов'язаний з американським прагматизмом) дослідниця розглядає як відкриту (не завершену) філософську розвідку у специфічні проблеми реального життя в сфері людських відносин з довкіллям [88, с. 66].

Критику надмірної затеоретизованості сучасної екологічної етики висловлює відомий американський еколог Вільям Кронон: незгоден із тезою про відповідальність лише людини за ті екологічні проблеми, з якими нині стикнулося людство; не поділяє радикальних закликів відмовитися від цивілізаційних здобутків під приводом відновлення

природи у її первозданному вигляді [533, с. 69-70]. На думку В. Крона, захоплюючись ідеями екоцентризму й екологічного радикалізму, їхні адепти зрештою ризикують залишити без вирішення низку актуальних проблем сучасності, наприклад, проблеми екологічної безпеки й охорони праці у промислових умовах; токсичного впливу відходів у містах і селах; забруднення повітря великих міст; перенаселення міст; справедливого розподілу ресурсів тощо. Учений вважає, що вирішення екологічних проблем сучасності передбачає творення нової екологічної етики, а відтак – нові приклади відповідальних взаємин із природою, але з урахуванням об'єктивної необхідності залучення її ресурсів у життєдіяльність людини. Важливими установками екоетичного проекту Крона є (1) теза про нерозривний зв'язок людини та природи (екологічних систем) та (2) теза про очевидну невідповідність інтересів людей та інших представників певних екосистем, що, зрештою, накладає на людину зобов'язання відповідальної поведінки у процесі природокористування [533, с. 89-90].

На думку ще одного американського дослідника Робіна Атфілда, на сучасному етапі екологічну етику як етику екологічної відповідальності доцільно розробляти на засадах єдності біологічної еволюції та соціального прогресу. Порушувати екологічний закон – означає, на переконання вченого, ігнорувати зв'язок з моральними вимогами [27, с. 232]. Своєю чергою американець Пол Тейлор, стверджував, що предметом уваги екологічної етики виступають зв'язки між людьми та світом природи як моральні зв'язки, які зумовлюють обов'язок і відповідальність людини перед природним середовищем Землі й усіма її мешканцями – тваринами і рослинами [610]. Тему обов'язку та відповідальності прочитуємо й у визначенні змісту екологічної етики, запропонованому Ольдо Леопольдом. Засновник етики Землі вважав, що етика в екологічному сенсі – це обмеження свободи дій у боротьбі за існування. Обмежень цих, передусім, має зазнати людина, оскільки очевидно виділяється серед інших видів своїм розумом і технічними можливостями щодо впливу на довкілля [258,

с. 200-202]. Означений підхід передбачає охоплення сферою моральної відповідальності людини не лише окремих видів, але й екосистем і біосфери загалом.

Ідеї етики відповідальності розробляв німецько-американський філософ Ганс Йонас. У своїй фундаментальній праці «Принцип відповідальності» [178] філософ обстоює в якості підґрунтя етики відповідальності принцип, сенс якого полягає у турботі щодо цілісності та збереження буття людства. Ганс Йонас прописує етики відповідальності цілком практичні завдання: він розглядає її як засіб творення нової моральності влади, що дає підстави сподіватися на нові результати діяльності такої влади, і, водночас, як засіб оптимізації суспільної діяльності у довіллі [178, с. 17]. Крім того етика відповідальності створює передумови для, так би мовити, контролю за можливостями та здібностями людини. Свого часу Альберт Швейцер формулюючи принципи особистісної морально-екологічної відповідальності говорив про потребу переходу від моделі домінування до моделі співіснування, а також про необхідність навчитися керувати «твариною», що перебуває всередині нас, тобто розвивати самообмеження, відповідальність, чесність, справедливість, зміцнювати віру в любов, альтруїзм, взаємодопомогу, права людини та права Живого [491, с. 302]. Зауважимо, що означені характеристики етики відповідальності та її залучення у сферу екологічної етики мають для нас принциповий характер, адже ідейно суголосні із завданнями пропонованої нами екологічної деонтології.

У наслідок виконання огляду сучасної екологічної етики й основних її змістовних особливостей з'ясовано актуальність для екоетики проблем (1) її обґрунтування та детермінації філософського та наукового статусу; (2) визначення змісту екологічної моральності особистості. У контексті обґрунтування екологічної етики варто звернутися до ідей одного із засновників екоетики Холмса Ролстона III, який виокремив дві групи

підходів до її обґрунтування залежно від особливостей трактування джерел моральності:

1. «Вторинно екологічна етика» – акцентування на опосередкованому зв'язку морального обов'язку та гомеостатичного стану середовища.

2. «Первинно екологічна етика» – вказівка на тісний внутрішній взаємозв'язок морального обов'язку та підтримки цілісності екосистем [393, с. 261].

Як бачимо, для вторинно екологічної етики цінність природних об'єктів завжди знаходиться в залежності від тих або тих людських цілей, у той час як первинно екологічній етиці властива орієнтація на інтереси екологічного співтовариства, в якому людська культура – частина природного цілого. Вторинно екологічна етика, таким чином, містить менш тоталітарні ідеї, а також має більш широке застосування. Основний посыл кожного із різновидів екологічної етики – загроза виживанню, проте у контексті першого йдеться про людське благополуччя, сприяння виживанню інших живих істот, продиктоване небезпекою людського благополуччя; другий прикметний проголошенням найважливішою цінністю збереження усталеності екосистем. Принагідно зауважимо, що «вторинно екологічна етика» змістовно узгоджена із вищеописаною позицією антропоцентричних інвайронменталістів (екологічний прагматизм), а «первинно екологічну етику», напевно, потрібно вважати ідейним базисом поглядів «неантропоцентричних» радикальних інвайронменталістів (екологічний романтизм). Водночас, нами вже висловлювалася думка, що відокремлення й означених Ролстоном III екологічних етик, і двох відповідних ним типів інвайронменталістів можливо і доцільне в плані класифікування ідей і позицій різних авторів, воно видається непродуктивним із точки зору вирішення проблем відношення «Людина – Природа»: екологічний романтизм виступає засобом актуалізації екологічної проблематики, проте неефективний щодо вирішення реальних екологічних проблем. Утім, незважаючи на

безперечну актуальність екологічного прагматизму, останній неможливий без духовного погляду на природу, без послідовної переконаності у необхідності практичного сповідування принципів екологічної етики, зрештою без високого рівня екологічної моральності.

Тут дозволимо собі згадати, що, як правило, про рівень моральності особистості можна робити висновок з огляду на ступінь засвоєння та прийняття нею загальнолюдської моралі, співвіднесення нею власних переконань і поведінки із чинними моральними нормами та принципами, а також на підставі сформованості низки важливих характеристик, що об'єднують такі якості і властивості, як доброта, порядність, щирість, чесність, справедливість, працелюбність, дисциплінованість, колективізм, що зрештою виступають регуляторами індивідуальної поведінки людини. Посутнім вважаємо підкреслити, що мораль – це не лише форма суспільної свідомості, а й форма індивідуальної моральної свідомості, оскільки людині притаманні свої особливості духовного порядку, самотні уявлення, почуття, переживання. Втім, такі вияви завжди забарвлені суспільною свідомістю, адже засвоєні та прийняті особистістю суспільні моральні ідеали, принципи, категорії та норми визначають свого роду моральну стратегію поведінки людини. Водночас безумовно індивідуальний характер має зміст і конкретна реалізація ставлення особи до себе, до свого оточення – до інших людей, до природи, що розкриває розгортання процесу формування моральної особистості передусім шляхом індивідуальної етичної творчості.

Фундаментального значення етичній творчості надавав Жан Поль Сартр. Мислитель стверджував, що не існує цінностей *a priori*, а загальну мораль не можна пристосувати до кожного окремого випадку. Тому наголошував на необхідності творення нової моралі, вибудованої на принципі життєвого самоконструювання, у ході якого людина сама себе творить. Тобто нова мораль постає як певний спосіб життя, як мистецтво бути автентичним [280, с. 114-115]. Сартр відзначав, що вектор його

міркувань спрямований від абстрактної, ідеалістичної першої етики до реалістичної, матеріалістичної другої. Основна відмінність між ними детермінована змінністю (певною мірою) мети етичної теорії. Якщо для першої етики пріоритетною метою постає свобода як підґрунтя самоперетворення, тобто відповідальність за це повністю покладено на індивіда, то для другої етики засадничою метою стає реалізація онтологічних потреб людини як особливого представника певного виду живих істот. На думку Сартра, онтологічні потреби становлять підставу існування моральних норм/цінностей [280, с. 115].

Принагідно зауважимо, що в руслі з логіки Сартра, запропонована нами екологічна деонтологія корелює із другою етикою (матеріалістичною) з огляду на спроби сформулювати етичні (моральні) нормативні вимоги щодо поведінки людини в ракурсі саме її онтологічних потреб – передусім фундаментальної: вижити. Щоправда Сартр розрізняв потреби первісні (істинні) та штучні (хибні). Окрім цього, людина має вищі потреби: любові, спілкування, знання, осмисленого життя тощо. Останні потреби мисляться як прагнення до самоздійснення, а тому остаточна мета другої етики – це інтегральна людяність, або повноцінність існування. Тобто йдеться про поступове самовдосконалення людини, а згодом і соціуму загалом.

Як відзначає у площині дослідження проекту нової етики Сартра український філософ Віталій Лях, французький мислитель у своїх етичних міркуваннях зреалізував перехід від індивідуалістичної позиції до колективістської. Оскільки, на думку Сартра, всі людські практики вкорінені у найважливішій потребі – в пошуку людського самоздійснення, то він радить людям об'єднуватися заради цієї спільної мети. Сартр проголошував визначальною особливістю його нової етики те, що основою моралі є «ми», а не «я» [280, с. 116]. Додамо, що «ми» можливе шляхом співіснування, комунікації – а вона своєю чергою завжди передбачає певні спільні моральні норми та правила, які поділяють суб'єкти взаємодії (те,

що, нагадаємо, М.Волтцер визначав як «тонку мораль», що для різних культурних традицій має універсальне значення та створює простір для діалогу між ними). Інакше «ми» розпадається.

Для запобігання моральній дезінтеграції суспільства очевидно необхідні дієві механізми налагодження позитивної комунікації. Литовські вчені Нійоле Васільєвне й Олександр Васільєв наголошують, що цьому очевидно сприяє перехід від абстрактно метафізичних міркувань і моралізування до формалізованих кроків, процедурно запроваджуваних методів, застосування соціальної інженерії в технології моральної – соціально відповідальної – поведінки [63, с. 168]. Дослідники відзначають, що оскільки досягнення такої поведінки та підтримання громадського порядку ефективно тільки за умови залучення спеціалізованих соціальних інститутів, то відповідна діяльність передбачає використання так званої інфраструктури ділової етики, що охоплює, зокрема, певні кодекси етики, етичні комісії, або комітети, «круглі столи» та дискусійні групи тощо. «Така інфраструктура уможливорює варіювання норм і правил, оперування методами їхнього обґрунтування (відповідно до моделі комунікативно-консенсуальної дискурсивної етики Габермаса), адаптування до індивідуальних або групових моральних цінностей і до різних особистісних потреб. Це нівелює небезпеку побудови інституціоналізації тільки на основі примусу» [63, с. 169-170]. Своєю чергою, український філософ Анатолій Єрмоленко подолання екологічної кризи також пов'язує з колективними зусиллями для підвищення індивідуального та колективного рівнів відповідальності щодо природи, зокрема стверджує про необхідність нової соціальної етики, або етика інституцій, що передбачає пошук відповіді на запитання про належне в побудові соціальних відносин. До запропонованого етичного концепту дослідник відносить і політичну етику, й економічну етику, й етику науки, і технічно-інженерну етику, і, нарешті, екологічну, що сукупно утворюватимуть ціннісно-нормативне поле, в межах якого можливе вирішення сучасних

нагальних проблем, передусім екологічних [160, с. 24]. Погоджуємося із тезою про актуальність творення такого ціннісно-нормативного поля, яке доречно визначити як екодеонтологічних простір. Натомість вважаємо, що його розбудова належить до завдань саме екологічної деонтології як спеціальної наукової дисципліни, яка постає на перетині екологічного знання й етики (екологічної) та покликана узагальнити систему екологічних та етичних знань шляхом надання їм імперативного значення, що стане передумовою реальної екологізації предметно-практичної діяльності, соціальної сфери та власне процесу духовного самотворення нашого сучасника.

Викладемо щодо змісту сучасної екологічної етики окремі власні міркування. Так у межах сучасної екологічної етики безумовною основою формування моральних переконань екологічного характеру мислиться усвідомлення людиною однакової приналежності до планетарного співтовариства та біосфери та, водночас, визнання обмеженості біофізичних ресурсів. Озвучені дві позиції і зумовлюють необхідність пошуку реальних шляхів гармонізації відношення «Суспільство – Людина – Природа». Крім того, глобальні та системні проблеми (екологічного характеру), з якими стикалося людство, спонукають до переосмислення моральних установок і ціннісних пріоритетів, що нині є основою людської життєдіяльності (у сфері природокористування). Для сучасної екологічної етики притаманні два філософські тренди: 1) прагнення створити універсальну (глобальну, планетарну, загальнолюдську) етику, утворену сукупністю етичних приписів і норм, ефективних щодо регулювання поведінки всіх людей – незалежно від культурних та інших відмінностей; 2) розбудова екологічної етики (як чинника практичної філософії природи) як методології екологічного прагматизму, який у свою чергу об'єднує широкий спектр підходів і позицій щодо розв'язання конкретних проблем реального життя у сфері взаємозв'язків людини і довкілля.

Істотною проблемою (якщо не сказати вадою) сучасної екологічної етики є її здебільшого теоретичний характер, зумовлений тривалими теоретичними дебатами у площині екологічної філософії щодо з'ясування причин екологічних проблем, шляхів їхнього подолання на тлі несформованості системи загальнозначущих екологічних принципів, а також конкретно-наукового інструментарію напрацювання дієвих механізмів трансляції ідей екологічної етики в екологічну практику, що, зрештою, залишає без вирішення низку актуальних на сьогодні екологічних проблем. Суперечливість ситуації вбачаємо у наявності значної кількості безперечно цікавих і змістовних екоетичних концепцій і вчень (від етики життя Швейцера до глибинної екології Наесса), а відтак – очевидно перспективних у екологічному плані моделей побудови відношення «Людина – Природа», проте ці моделі так і не були реалізовані. Не буде перебільшенням стверджувати, що за не розробленості засобів практичної інтерпретації ідей екологічної етики не знайдено системної, масштабної та дієвої політико-економічної відповіді на екологічні (й інші глобальні) виклики сьогодення. Переконані, зважаючи на сучасні науково-технічні можливості людства та, водночас, його моральну недосконалість, що норми регулювання технічної потуги людства, тобто по суті екодеонтологічні приписи, мають бути скрупульозно продуманими, екологічно обґрунтованими й обов'язковими до виконання, а також охоплювати систему взаємозв'язків людства та природного середовища, а не тільки зв'язків усередині людського виду. Творення таких екодеонтологічних приписів потребує спеціальної науково обґрунтованої діяльності з огляду на неможливість стихійного їх формування. Так, у ракурсі визначення специфіки прикладної етики російський філософ Рубен Апресян підкреслює, що до завдань прикладної етики не належить розроблення певної концепції моралі, проте у результаті етико-прикладного (наприклад, етико-екологічного) аналізу може

видаватися необхідною ревізія певних етико-філософських концепцій, а також трансформація наявних етичних понять [22, с. 14].

Українська дослідниця Ольга Висоцька стверджує, що проблему інтерпретації екологічної етики може бути вирішено лише за умови її інтеграції у традиційні етичні системи. Виступаючи у формі певних етичних імперативів, екологічна етика апелює до таких загальнолюдських цінностей, як виживання, життя, «якісне життя», а також до почуттів страху, благоговіння, відповідальності. Проте побудова екологічної етики на заборонах та обмеженнях не забезпечує її виведення на рівень загальнозначущої, а, навпаки, зумовлює значне послаблення її впливу на суспільну думку. Тому дуже важливо, щоб у принципи екологічної етики було, по-перше, закладені універсальні засади морального ставлення до природної дійсності, які б об'єднували представників різноманітних етико-ціннісних стратегій [74]. На наш погляд, створення такої собі загальнопланетарної моралі, яка б відповідала індивідуальним, груповим, національним, загальнолюдським інтересам, – це справа не зовсім реалістична, принаймні у найближчій перспективі. За сучасних умов більш реалістичним є підхід прихильників комунітаризму, що передбачає формування свого роду групових деонтологічних вимог до поведінки людини з обов'язковим урахуванням загальних принципів моралі. Наприклад, принцип благоговіння перед життям Швейцара можна вважати загальним принципом моралі, але його реалізація в умовах конкретних суспільств на конкретних територіях матиме свою специфіку (як, очевидно, різниться сприйняття значущості водних екосистем у мешканців африканської савани та російської тайги).

Інтегративний потенціал щодо різних підходів, напрацьованих у межах екологічної етики, має, на наше переконання, саме екологічна деонтологія. З огляду залучення деонтологічного підходу вона постає перспективною не лише щодо переосмислення змісту відношення «Людина – Природа», усвідомлення його ключових проблеми, але й такою,

що уможлиблює напрацювання дієвих механізмів трансляції ідей екологічної етики в екологічну практику. Розгортання екологічної деонтології як галузі прикладної етики, на нашу думку, відповідає тим процесам, що нині відбуваються в етичному знанні. Українська дослідниця Наталія Середюк вказує на посилення ролі прикладної етики, яка безпосередньо вписується у політику, бізнес, науку, медицину, відношення людини до природи. Причини виникнення різних прикладних етик необхідно шукати у стрімкому зростанні людських знань і технологічних можливостей, у багатьох глобальних проблемах (розподіл світових ресурсів, їжі та сировини, зростання народонаселення, реальність ризику глобальних катастроф). Тобто прикладна етика перетворюється на засіб цілеспрямованої організаційної підтримки та поширення концентрованих в етиці смислів і цінностей, що, своєю чергою засвідчує початок процесу інституціалізації моралі [412].

З іншого боку, багатоманітність етичних і соціальних концепцій і проектів зрештою детермінувала дискусії між членами світової спільноти щодо ідеалів і механізмів глобального розвитку. Відтак, окреслюється реальність небезпеки і прихованого, і все більш відкритого суперництва нових історичних проектів, міжнародних систем і соціальних мотивацій [169]. Натомість, на наш погляд, формування системи спеціальних екодеонтологічних знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та системи принципів, вимог і норм належної екологічно зорієнтованої предметно-практичної та соціальної діяльності створювало би простір для діалогу між адептами різних ідеологій та представниками різних культур. До важливих завдань екологічної деонтології зараховуємо формування своєрідного смислового (ідейного та нормативного) поля, в межах якого люди узгоджено діяли б в інтересах забезпечення гармонії відношення «Людина – Природа». Тобто, зважена екологічна діяльність у сфері природокористування чи охорони довкілля передбачає послідовні наукові та моральні інтерпретації відповідних управлінських і виробничих

рішень (у частині їхніх екологічних наслідків) на основі фундаментальних принципів і норм екодеонтології. Очевидно, що перераховане видається складним теоретичним і практичним завданням із прицілом на далеку в часі перспективу. Адже, як застерігає британський футуролог Пітер Рассел, навіть якщо ми всі раптом змінимося та станемо просвітленими істотами, світові кризи не зникнуть одномоментно: «Для того, щоб зупинити запуснені нами процеси – виснаження ресурсів, демографічний вибух, знищення лісів, парниковий ефект, нам знадобиться багато часу» [384, с. 46].

Крім того, потрібно визнати, що проблеми реалізації ідей екологічної етики, серед іншого, зумовлені ще й тим, що далеко не всі члени суспільства реально стурбовані моральним удосконаленням, а тим більше досягненням висот екологічної мудрості, як того, наприклад, прагне глибинна екологія. Проте, принциповою ознакою екологічної деонтології є її спрямованість на формування мотиваційних підстав для екологічної діяльності, підґрунтя якої – екологічні та екоетичні знання. Екологічна деонтологія на основі поєднання теорії (екологія й етика) та практики (екологічна діяльність) забезпечуватиме шлях від загального до одиничного (від теоретичних положень до конкретних екологічно зважених дій). Необхідно відзначити, що саме екологічна деонтологія уможливує вирішення так званого парадоксу Г'юма, зміст якого – в тому, що судження про «належне» в жодному разі не зумовлені судженнями про «сущє». У екологічному контексті сутність такого парадоксу можемо представити так: поточна екологічна ситуація («сущє») не відповідає екологічним законам, то для її поліпшення належить повернутися до екологічних законів, дотримання яких виступає необхідною й обов'язковою умовою забезпечення гармонії у відношенні «Людина – Природа», що розкриває моральну цінність та моральну належність екологічних вимог. Тобто екологічна деонтологія забезпечує діалектичну єдність сущого та належного, дескриптивних (описують реальність) і

прескриптивних (установлюють певний спосіб поведінки, мають зобов'язальний характер) суджень.

Істотним для деонтології (екологічної, зокрема) є звернення до особистості, до переживання й усвідомлення нею співвідношення суцього та належного, до проблематики формування моральних і ціннісних пріоритетів особистості, що зрештою реалізоване у процесі її морального вибору. Така увага до особистості, особливо в контексті вирішення глобальних проблем сучасності, надзвичайно доречна, адже саме людина, насправді будучи лише одним із суб'єктів земних екосистем, призвела до істотного порушення тих гармонійних зв'язків, що склалися в них упродовж тисячоліть. Як відзначає американський психолог Станіслав Гроф, панівний нині науковий світогляд певною мірою підтримує життєву стратегію людини, що ґрунтується на індивідуалізмі та змагальності, приймає досягнення егоїстичних цілей за чужий рахунок. «Це відображає нашу істину природу, засновану на примітивних інстинктах, і повністю узгоджується із дарвінівським принципом: «виживає найсильніший»» [384, с. 53]. Відтак, значної актуальності набуває завдання творення нової, екологічно визначеної свідомості сучасної людини: несформованість у такої екопринципів і екологічного імперативу (особливо у разі наявності в неї певних владних або управлінських повноважень) може мати трагічні наслідки. Проте, як зауважував російський дослідник Едуард Гірусов, «підвищення ролі людської суб'єктивності призводить до можливості впливу окремого суб'єкта на суспільний розвиток, змінюваності співвідношення суспільного й індивідуального, надання людській особистості ваги активного носія мінливості» [103, с. 78]. Екологічна деонтологія постає як філософська наука, що вивчає проблему формування екологічного обов'язку та відповідальності, які по трактовані як внутрішнє переживання примусу (моральної вимоги) та задані екологічними знаннями й еко-етичними цінностями. Йдеться про спрямованість, екологічної деонтології на дослідження передумов виникнення

екологічного обов'язку та відповідальності, шляхів і способів їхнього здійснення. Зовнішнім виявом сформованих моральних переконань екологічного характеру вважаємо:

1) перманентне та реальне (виражене у певних діях) прагнення особистості до осягнення навколишнього світу, зокрема світу природи, в усій його багатогранності;

2) усвідомлену та дієву згоду на дотримання екологічних принципів, норм і правил;

3) практичну участь у творенні співтовариства особистостей, що фундаментальним пріоритетом свого життя визнають необхідність гармонізації відношення «Людина – Природа».

З огляду на вищевикладене окреслюється значущість виховної діяльності як цілеспрямованого процесу формування людської особистості, зорієнтованої на забезпечення гармонії відношення «Людина – Природа» та, водночас, прикметної наявності властивостей, необхідних суспільству для його прогресивного розвитку. У такому ракурсі увиразнюємо актуальність формування деонтологічної доміанти екологічного плану, площина реалізації чого – глибоке розуміння людиною свого екологічного обов'язку, високої морально-етичної відповідальності за зміст своєї діяльності у навколишньому середовищі. На наше переконання, формування в людини моральних переконань екологічного характеру постає не стільки як наслідок ознайомлення із певними екологічними принципами, нормами і правилами, а передусім як результат специфічного й індивідуального досвіду чуттєвого переживання та критичного осмислення відношення «Людина – Природа», що ознаменовує внутрішню зміну людини та виведення її на рівень глибоко особистісного переконання у необхідності екологічно зваженої поведінки, системного та постійного докладання зусиль щодо гармонізації своїх зв'язків із природою як необхідної умови утвердження власного існування. Формування екологічної відповідальності та почуття екологічного

обов'язку як основних похідних моральних переконань екологічного характеру особистості відбувається й у процесі узагальнення ідей щодо шляхів гармонізації відношення «Людина – Природа», й у процесі практичного пошуку шляхів досягнення такої гармонії. У контексті останнього відзначаються фундаментальністю питання мотивації особистості і до такого пошуку, і до екологічної діяльності.

Отож у підсумку дозволимо собі відзначити, що пошук й утвердження нових світоглядних орієнтирів цивілізаційного розвитку передбачає звернення до теми етичного врегулювання пізнавальної та технологічної діяльності людства, а в руслі останньої – технологій соціального управління у сфері природокористування. У цьому контексті виникає потреба просування ідеї та реального впровадження екологічної за змістом діяльності, яку визначаємо як систему дій і вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи соціальна група має намір залучити у свою предметно-практичної діяльності природні ресурси із завданням мінімальної шкоди навколишньому середовищу

Між тим, нині практична діяльність людини далека від такої, що відповідає принципам екологічної етики. Проблеми реалізації ідей екологічної етики, серед іншого, зумовлені тим, що далеко не всі члени суспільства реально стурбовані моральним удосконаленням, а тим більше досягненням висот екологічної мудрості, як того, наприклад, прагне глибинна екологія. При цьому, необхідно визнати, що істотною проблемою сучасної екологічної етики є її здебільшого теоретичний характер на тлі несформованості системи загальнозначущих екологічних принципів, а також конкретно-наукового інструментарію напрацювання дієвих механізмів трансляції ідей екологічної етики в екологічну практику, що, зрештою, залишає без вирішення низку актуальних на сьогодні екологічних проблем

Натомість, екологічна деонтологія як прикладна галузь етичного знання передусім відзначається спрямованістю на реалізацію певних

еколого-етичних ідей і концепцій, визнаних продуктивними та перспективними у плані гармонізації відношення «Людина – Природа». При цьому, саме етичний складник екологічної деонтології задає особливий характер сприйняття відношення «Людина – Природа», а також визначає загальний екоцентричний за змістом спосіб вирішення людиною (і професіоналом у певній сфері) різного роду колізій, властивих для такого відношення.

З огляду на це констатуємо про можливість практичної реалізації ідей і концепцій еколого-етичного характеру лише в разі створення обґрунтованих і дієвих норм екологічної поведінки формального та неформального характеру (тобто зовнішніх і внутрішніх екологічних імперативів). Інтегративний потенціал щодо різних підходів, напрацьованих у межах екологічної етики, має, на наше переконання, саме екологічна деонтологія. Формування системи спеціальних екодеонтологічних знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та системи принципів, вимог і норм належної екологічно зорієнтованої предметно-практичної та соціальної діяльності створювало би простір для діалогу між адептами різних ідеологій та представниками різних культур. До важливих завдань екологічної деонтології зараховуємо формування своєрідного смислового (ідейного та нормативного) поля, в межах якого люди узгоджено діяли б в інтересах забезпечення гармонії відношення «Людина – Природа». Принциповою ознакою екодеонтології є її спрямованість на формування мотиваційних підстав для екологічної діяльності, підґрунтя якої – екологічні та екоетичні знання.

3.3. Аксіологічні виміри екологічної деонтології

Деонтологічне знання вирізняється спрямованістю на вирішення передусім проблем людського обов'язку шляхом розгляду останнього як

внутрішнього переживання примусу, заданого морально-етичними цінностями. Перспективність розвитку деонтологічної теорії (в екологічному контексті) вбачаємо у можливості в руслі останньої науково обґрунтувати необхідність свідомого підпорядкування особистих інтересів потребам суспільства крізь призму гармонійного поєднання особистого та суспільного. Для вирішення такого наукового завдання видається результативним звернення до ціннісної проблематики, оскільки формування почуття обов'язку (екологічного) безперечно зумовлене сприйняттям певної системи цінностей і визначенням відповідних життєвих ціннісних установок (орієнтирів).

Тут, дозволимо собі згадати думку російського дослідника Едуарда Гірусова, який стверджує про неможливість уникнення екологічних проблем за умови незмінюваності наявного типу людської діяльності та насамперед тих її видів, що історично сформовані як руйнівні для природного середовища. Такі зміни, на думку науковця, передбачають безпрецедентну за складністю та масштабами переорієнтацію всіх видів людської діяльності: «Зміна орієнтації діяльності пов'язана з докорінною перебудовою світогляду, передусім тієї шкали цінностей, яка засвоєна свідомістю людей під впливом протистояння людини природі» [102, с. 79-80]. Українській дослідник Юрій Федоров вказує на те, що духовно-інтелектуальні можливості забезпечили створення людиною штучного комфортного середовища проживання (у філософії останніх десятиліть згадана трансформація представлена такими характеристиками, як «одновимірна людина» (Г. Маркузе), «корпоративна людина» (Р. Міллс), «людина організації» (У. Х. Уайт), «економічна людина» (А. Печчеї), «телематична людина» (Ж. Бодрійяр, Дж. Мартін) тощо). З огляду на означену ситуацію, порушення рівноважного стану людини, яка живе із дефіцитом моральних якостей, Федоров переконує в тому, що доки людство не звернеться до вічних духовних цінностей, не усвідомить себе органічною частиною природи та частинкою Космосу, поки не сформує у

себе послідовно екологічної та космічної свідомості, воно ніколи не вийде з тупиків глобальних протиріч, моральної деградації та загрози самознищення [457, с. 243-244]. Прикметно, що схожі міркування на предмет з'ясування передумов і пошуку шляхів вирішення екологічних проблем сучасності можна відшукати у напрацюваннях інших учених. Відтак, очевидно, що як концептуальний постулат екологічного дискурсу постає твердження про неможливість реалізації екологічно спрямованих і внутрішніх (індивідуальних), і зовнішніх (суспільних) перетворень без глибинного усвідомлення та практичної орієнтації на цінності екологічного плану.

Перспективу практичного вирішення вищезначеного завдання вбачаємо у використанні потенціалу екологічної деонтології як науки, що покликана не просто зафіксувати розрив між належним (із екологічної точки зору) та реальним у процесі життєдіяльності людиною, але й передбачає пошук ціннісних і моральних орієнтирів, що знайдуть відображення у предметно-практичній або соціальній діяльності. Принциповим для екологічної деонтології моментом є звернення до особистості, до проблематики особистісного обґрунтування та здійснення належного, що безпосередньо дотичне до обґрунтування та формування моральних і ціннісних пріоритетів особистості. Тому оперування категорією «цінність» присутнє для більш адекватного розуміння змісту та сенсу поведінки людини, тобто так би мовити виходу за межі біологізму або фізіологізму, що пов'язані з поняттям «потреба» [425]. Крім того, логіку нашого звернення до аксіологічної проблематики вбачаємо в потребі осмислення характерного для сучасної практичної філософії усвідомлення особливої функції цінностей як засобу інтерпретації навколишньої дійсності: результати цієї складної інтелектуально-емоційної діяльності згодом очевидно набувають значення детермінантів практичних дій певного суб'єкта. Статус цінностей і ціннісного ставлення до світу як найважливіших параметрів життєдіяльності людини

зумовлений ціннісним виміром усіх аспектів людського буття – внутрішнього життя людини, різноманітних екзистенціальних аспектів буття, віри, релігії, політичного життя, матеріальних умов існування, економіки, соціального порядку, моралі, мистецтва, науки [421]. Утім цінності як стимули людської діяльності фактично належать до переліку фундаментальних чинників, які позначаються на розвитку суспільства. Так американський мислитель Талкотт Парсонс підкреслював, що цінності – це складники соціальної системи і, водночас, загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи [345, с. 368].

Необхідність спеціальної уваги до ціннісного контексту екологічної деонтології також продиктована загальною тенденцією аксіологізації сучасного пізнання. Прикметно, що сформованість означеної тенденції простежено достатньо давно. Про цінності як потужний мотиватор поведінки людини говорив ще Кант, що згодом спонукало європейських інтелектуалів до їхнього спеціального вивчення та призвело до виокремлення аксіології як самостійної філософської дисципліни [509]. Становлення аксіології прийнято пов'язувати з творами П. Лапі та Е. фон Гартмана початку ХХ ст., у яких терміном «аксіологія» позначено новий і самостійний розділ філософії, присвячений ціннісній проблематиці [257]. Зауважимо, що ХХ ст. узагалі часто визначають як століття експансії аксіологічного підходу в науках про людину, культуру та суспільство, що призвело до надання аксіології особливого статусу. Ще, на початку 70-х років ХХ ст. російський дослідник у сфері філософії науки Борис Кузнєцов відзначав, що для сучасного стилю наукового мислення (який він називав космічним) притаманне злиття гносеологічних та аксіологічних критеріїв [235]. Уже в наші дні інший російський філософ – В'ячеслав Стьопін – наголосив, що через поточні глобальні, зокрема екологічні кризи, необхідна альтернативна стратегія глобалізації, яка, своєю чергою, повинна бути пов'язана з пошуком нових ціннісних орієнтирів і відповідно нових шляхів цивілізаційного розвитку [434, с. 11]. Такий підхід видається

тим більше актуальним із огляду на зауваження українського мислителя Анатолія Єрмоленка, що тривалий час функцію етичних цінностей і норм розглядали передусім під кутом зору регуляції людських відносин, а не щодо відношення людини та довкілля [160, с. 134]. Відтак, зрозуміло, що вирішення завдання екологізації життєдіяльності людини неодмінно передбачає осмислення проблеми визначення й утвердження цінностей екологічного порядку. Як констатував американець Аласдер Макінтайр, цінності – це складники онтології, а отже повинні бути концептуалізовані [282, с. 156-157]. Зважаючи на вищевказане, предметом нашого дослідження у цьому підрозділі буде аксіологічний контекст екодеонтології, зокрема експлікація тих цінностей, що слугуватимуть її морально-аксіологічним підґрунтям.

Передусім потрібно відзначити, що аксіологічна проблематика у ХХ ст. належать до кола наукових інтересів багатьох знаних західних філософів і науковців, серед яких – Макс Вебер [68], Микола Гартман [92], Рональд Інглхарт [562], Аласдер Макінтайр [282], Абрахам Маслоу [572], Талкот Парсонс [346; 347], Ралф Пері [584], Генріх Ріккерт [387], Мілтон Рокич [592], Жан-Поль Сартр [280], Шалом Шварц [601], Макс Шелер [496]. На теренах колишнього СРСР аксіологічне знання активно розвивали ще із 60-х років ХХ ст. такі науковці, як Василь Тугаринов [450], Володимир Василенко [92], Анатолій Ручка [398; 399], а згодом Олег Дробницький [144], Мойсей Каган [180], Віталій Сластьонін [421], Людмила Мікешина [306]. Упродовж останніх десятиріч в українській філософській науці ціннісну проблематику розглядали Віктор Андрущенко [18], Сергій Кримський [225], Ярослав Любивий [444], Віктор Малахов [287], Мирослав Попович [367], Іван Чорноморденко [490]. Зокрема, світоглядно-ціннісні аспекти становлення й розвитку екологічної культури висвітлювали такі вітчизняні вчені як Володимир Борецько [47], Ольга Висоцька [74], Тетяна Гардашук [88], Анатолій Єрмоленко [160; 162], Микола Кисельов [198; 205], Валентин Крисаченко [229], Михайло Марчук

[289], Микола Хилько [479]. У ході дослідження скористалися напрацюваннями когорти сучасних російських філософів – Едуарда Гірусова [100; 103], Марини Зеленцової [170], Дмитра Леонтьєва [256; 257], Микити Моїсеєва [318], Миколи Розова [392], В'ячеслава Стьопіна [434], Михайла Яницького [509]. У роботах усіх вказаних вище авторів філософську категорію «цінність» представлено як загальнометодологічний орієнтир, що зрештою зумовило її широке застосування у науково-дослідній практиці. На сьогодні одна з істотних особливостей постнеокласичної науки – це проголошення посилення аксіологічного фактора в осмисленні такої складної системи, як «Природа – Людина – Суспільство», а також у вивченні проблем духовної кризи особистості в рамках існуючого соціуму та з'ясуванні ролі цінностей у цьому процесі [323].

Парадокс аксіологічної теорії полягає в тому, що попри масштабні дослідження її засадничих понять «цінність» і ««ціннісні орієнтації», їхнє змістовне визначення залишається і до сьогодні актуальним та дискусійним питанням. Так, американський соціолог Франс Адлер сформував чотири групи визначень поняття «цінності» на основі розгляду останніх:

- 1) як певних абсолютів, що існують у божественному розумі у вигляді вічних ідей, незалежних сутностей тощо;
- 2) як щось, утіленого у матеріальних або нематеріальних об'єктах;
- 3) як щось, що існує в людині, похідне від її потреб і розуму, на тлі представлення окремої людини або сукупного об'єкта (групи, класу, суспільства, держави, культури) як носіїв цінностей;
- 4) як цінностей, що прирівняні до дій. Адлер одразу зауважив про наявність у контексті визначення поняття «цінність» і змішаних груп [513, с. 272].

Один із перших українських дослідників ціннісної проблематики Анатолій Ручка виокремив також чотири групи визначень поняття «цінність»:

1) цінність як здатність речей, ідей (тощо) виступати в якості засобу задоволення потреб людей і соціальних груп;

2) цінність як значущість речей, ідей (тощо) для життєдіяльності суб'єктів;

3) цінність як специфічна форма відносин між суб'єктом із об'єктом з приводу задоволення потреб суб'єкта;

4) цінності як специфічні утворення в структурі індивідуальної або суспільної свідомості, що виступають як ідеали й орієнтири особистості та суспільства [399, с. 128-132]. Російський учений Григорій Кузьменко стверджує про сформованість різних методологічних підходів до тлумачення та диференціації цінностей, які відзначаються певною дихотомією: натуралізм/антинатуралізм, об'єктивізм/суб'єктивізм, реалізм/менталізм, когнітивізм/нонкогнітивізм, емпіризм/феноменологія, нормативізм/дескрипція [237].

Філософське обґрунтування екологічної деонтології передбачає звернення до таких методологічних підходів, як об'єктивізм і нормативізм, що уможливорює розкриття змісту цінностей і ціннісних тобто трактування так званої «проблеми цінностей», крізь призму таких категорій як благо, істина, ідеал, мета, зобов'язання. Осмислення цінностей із застосуванням означених категорій однозначно надає їм (цінностям) деонтологічного характеру, тобто цінності, на противагу фактам, – це не те, що є (або було, або буде), але те, що повинно бути, що важливе для людини. Ще Макс Вебер вказував на те, що цінності виступають не лише мотивом людського вчинку, але й виконують функцію фундаментальних норм будь-яких видів дій [67, с. 628-630]. Макс Шелер констатує про те, що моральний обов'язок – це така особлива дієва відповідь особистості на цінність добра [496], тому цінності постають засобом актуалізації морального обов'язку

особистості, адже значущість моральних цінностей завжди підтверджена моральною дією. Цінності тут очевидно набувають об'єктивного характеру, адже їхню спонукальну силу людина сприймає як щось зовнішнє та незалежне від неї, як свого роду об'єктивну силу, здатну накласти обмеження на інші бажання та дії особи. Прикметно, що німецький філософ Микола Гартман у фундаментальній праці «Етика», вибудовуючи власну теорію моралі, ув'язує її з теорією цінностей. Філософ доводить, що моральні цінності виражають належне і тому суб'єктивно мисляться для людини вимогою, яку належить виконувати [92, с. 221]. Оскільки належне визначається цінностями, то людина зобов'язана вирішити завдання пізнання цінностей і долучення до них. Долучення до цінностей, на думку Гартмана – це умова людськості та пріоритетне завдання для етики, до предметного поля якої належать норми, заповіді та, власне, цінності [92, с. 100-101]. Додамо, що, на наше переконання, адекватне розуміння генези та феномену цінностей (їхніх об'єктивних підстав і реальної сили) як одного із найважливіших чинників діяльності людини є необхідним базисом філософського обґрунтування екологічної деонтології. Без аксіологічного фундаменту навряд чи можливе напрацювання в межах рамок екодеонтології системи принципів, вимог і норм належної екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної діяльності.

У контексті пошуку аксіологічних основ екологічної деонтології до найбільш продуктивних визначень понять «цінності» належить сформульоване американським психологом Мілтоном Рокичем. На думку дослідника, цінність є стійкою перевагою, наданою особистістю або суспільством певному зразку поведінки або остаточному стану на противагу іншому типу поведінки або стану [592]. Рокич підкреслював, що «цінності – це стійка віра в те, що певні форми поведінки чи стану світу (state of existence) більш прийнятні для особистості та суспільства, ніж будь-які інші» [592, с. 5]. Цінності американський дослідник розмежовує

на два типи: 1) термінальні (або фінальні) – це переконання в тому, що певні прикінцеві цілі індивідуального існування з особистої та суспільної точок зору гідні того, аби до них прагнути; 2) інструментальні – це переконання в тому, що певний спосіб дії є з особистої та суспільної точок зору найбільш прийнятним у будь-яких ситуаціях. Мілтон Рокич практично повторює логіку Аристотеля, який, розмірковуючи про блага як основну цінність для людини, фактично поділяє їх на блага-засоби та блага-досконалості, що постають як цілі самі по собі, наприклад щастя [25, с. 62]. Витоки людських цінностей, на думку Рокича, варто шукати у суспільстві (суспільних відносинах) і самій людині (її біо-соціальної специфіці) [593]. На наше переконання, такий підхід уможливорює представлення об'єктивного характеру цінностей як результату суспільно-історичної практики людини. У такому контексті доречно згадати міркування російського філософа Миколи Розова про те, що навіть бачення цінностей крізь призму соціуму передбачає вихід за межі суб'єктивізму в їхньому трактуванні. Попри те, що останні мислитель називає необхідним елементом суспільного життя, наголошує на змінності змісту цінностей з огляду на те, що мінливість умов життя призводить до трансформації ціннісних пріоритетів і, водночас, духовна робота над цінностями має перетворювальний вплив на саме життя. Для філософа цінностям властивий загальний об'єктивний статус, щоправда не абсолютний (як у класичній аксіології Віндельбанта, Шелера та Гартмана), а об'єктивний щодо життя певного суспільства [393].

Міркування Миколи Розова суголосні із положеннями згаданих нами раніше представників комунітаризму (А. Макінтайр, Р. Рорті, М. Волтцер та інші) щодо дієвості моральних приписів і цінностей лише у межах локального кола суб'єктів. Відтак, зважаючи на складність творення універсальної етики та загальної ціннісної системи, перспективною видається за розбудова локальних співтовариств, моральних та ціннісних установок яких слугують елементи «розрідженої моралі» (за М.

Волтцером) у формі мінімалістських моральних вимог, спільних для усіх культур. Проектуючи означену тезу на етико-екологічний дискурс і послуговуючись термінологією Волтцера, можемо стверджувати, що ідеї екологічної етики та притаманну їй систему ціннісних орієнтирів на сьогодні можна асоціювати із «розрідженою мораллю», а екологічну деонтологію – із засобом формування екологічно «насиченої моралі» окремих соціальних утворень (передусім професійних). У такий спосіб екодеонтологія набуде значення передумови формування комплексу екологічно визначених принципів, норм і правил, якими реально керуватиметься людина у своїй предметно-практичній діяльності. Здатність керуватися певними деонтологічними нормами – це своєрідна ознака особистісної (і, напевно, корпоративної) зрілості, адже наочно демонструє сприйняття та прихильність людини до тих чи тих моральних принципів і ціннісних орієнтирів. Американський філософ Чарльз Моріс розподілив цінності на «усвідомлені цінності» та «цінності у дії». Перші люди визнають на словах, але не обов'язково реалізуються на практиці. Другі справді виступають як керівні у повсякденному житті [576]. Переконані, що завданням екологічної деонтології є формування саме «цінностей у дії» – екологічних за змістом ціннісних орієнтирів, які буде відображено у формальних і неформальних вимогах і установках психологічного, етичного, правового, політичного й економічного характеру.

Утім, слід пам'ятати, що цінність має джерелом зміст відчуттів, тобто несе у собі «матеріальну предметність», а існуючи у мисленні, де відбувається ідеальна обробка цього змісту, має «духовну» предметність. Тому цінність не може не мати подвійного змісту [52, с. 54]. Тобто цінностям людської свідомості завжди притаманне власне матеріальне інобуття, попри неможливість його чітко вловити та визначити (пригадуємо пісню «С чего начинается Родина?»). Утім, така невловимість предметного змісту цінностей може бути зумовлена ще й тим, що людина

впродовж усього життя знаходиться у ситуації оцінювання навколишньої дійсності та формування власної ціннісної ієрархії. Микола Бердяєв зауважив, що «... людина є істотою, яка оцінює, визначає якість. Визначення цінностей і побудова їхньої ієрархії – це трансцендентальна функція свідомості» [38, с. 318]. Крім того, людина не лише інтерналізує основні соціальні цінності, аби згодом керуватися ними у своїй поведінці цілком усвідомлено, але й на певному етапі починає активно виробляти власні цінності та брати участь у формуванні групових цінностей або ціннісних орієнтацій.

Зауважимо, що американські вчені Уільям Томас і Флоріан Знанецький, які ввели у науковий обіг поняття «ціннісні орієнтації» [86], характеризували цінності як правила поведінки, що уможливають збереження, регулювання та поширення відповідних типів дії через членів певної соціальної групи; проте послідовно обстоювали тезу, що будь-яка особистість належить суспільному середовищу, оскільки вибудовує поведінку за стандартами (нормами та цінностями), які створені в цьому суспільстві. Утім, і людина може створювати та змінювати ці стандарти у спосіб корегування психологічних і світоглядних основ внутрішніх механізмів динаміки суспільства. Тому очевидно, що шляхом трансформування ціннісних настанов і людини, і суспільства (за суспільної згоди, безперечно) видається можливим змінювати майбутнє. Такий підхід американських науковців виглядає, на нашу думку, доволі продуктивним для методологічної розбудови екологічної деонтології з огляду на гармонізацію понять «норма» та «цінність» як фундаментальних для морально обґрунтованої діяльності людини.

Сучасний російський дослідник Дмитро Леонт'єв поняття «цінність» також зіставляє із діяльністю спрямованою на досягнення ідеалу, проте діяльністю належною. Так, зарахування цінностей до трьох різних груп явищ дало змогу сформулювати уявлення про три форми їхнього існування: 1) суспільні ідеали – вироблені суспільною свідомістю та наявні в ній

узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя;
2) предметне втілення цих ідеалів у діяннях або творах конкретних людей;
3) мотиваційні структури особистості («моделі належного»), які спонукають її до предметного втілення у своїй поведінці та діяльності суспільних ціннісних ідеалів. Леонт'єв наголошує, що такі три форми переходять одна в іншу – схематично так: суспільні ідеали після засвоєння особистістю починають як «моделі належного» спонукати її до активності, у процесі якої відбувається предметне втілення цих моделей; предметно втілені цінності, своєю чергою, стають основою для формування суспільних ідеалів і т.д. за нескінченною спіраллю [257].

Американський філософ Ралф Пері визначав цінність крізь призму «інтересу». Інтерес в американського вченого мислиться і джерелом, і критерієм поділу цінностей: джерелом – для людини цінним, з точки зору Пері, є бажане; критерієм – за своїм характером цінності можуть бути екзистенціальними (ті, що переживає особистість) та ідеальними (ті, що постають для особистості метою). Окрім цього, Ралф Пері розподіляв цінності на повторні (статеві потреби, потреби їжі тощо) та прогресивні, змінюваність і розвиток яких залежать від їхнього задоволення (наприклад, слава). Основними показниками в градації цінностей Пері є правильність (correctness), інтенсивність (intensity), залученість (inclusiveness) [584].

Американський фахівець із соціальної психології Шалом Шварц у межах своєї теорії індивідуальних цінностей представляє останні як залежні від поведінкових особливостей людини. Зокрема, цінності він розглядає як пов'язані між собою емоцією віри бажані, транситуативні цілі або способи поведінки, які сприяють досягненню таких цілей. Цінності структуровані за їхньою важливістю як керівні принципи життя та функціонують як стандарти, що визначають вибір і оцінку поведінки людей і подій, тобто йдеться про базові культурно-універсальні типи людської мотивації [601]. Усі базові цінності Шварц об'єднує в чотири мотиваційні блоки: цінності Збереження (Безпека, Конформність,

Традиція), цінності Відкритості до змін (Самостійність, Стимуляція, Гедонізм), цінності самовизначення (Універсалізм, Доброзичливість) і цінності самозвеличення (Влада, Досягнення, Гедонізм). На думку Шварца, означені цінності є універсальними для різних типів культур із огляду на універсальність мотивацій, що зумовлюють поведінку людини.

Про «мотиваційно-мобілізаційну» функцію цінностей робить висновок і російський дослідник Петро Смирнов [425]. Учений вказує на те, що всесвітньо-історична практика заснована на життєдіяльності конкретних людей, несамодостатніх за природою. Такі люди мають потреби – матеріальні та духовні, які задовольняють за допомогою матеріальних і духовних засобів. Останні засоби мисляться первинним різновидом цінностей, які безпосередньо задовольняють потреби і забезпечують існування людей, тобто виконують важливу утилітарну функцію цінностей. Утім, як наголошує Смирнов, засоби задоволення потреб можуть далі, втрачаючи властиві їм утилітарні функції, набувати значення естетичних, тобто культурних цінностей. Крім того, люди потребують не лише забезпечення повсякденного існування, але й визначення сенсу існування. Оскільки шлях служіння цінностям постає надійним способом пошуку сенсу життя, самі цінності починають виконувати функцію «сенсоутворення» щодо існування людини. Із урахуванням змістотворних функцій видається можливим використання цінностей як засобів управління людською свідомістю, а надалі – масовою поведінкою. Означену функцію цінностей Петро Смирнов називає мотиваційно-мобілізаційною [425].

Загалом різні дослідники виявляють однаковість у баченні цінностей як особливих стандартів або норм, що детермінують вибір та оцінювання поведінки людей, тобто як специфічних культурно-універсальних мотивацій людської діяльності. Шляхом аналізу наведених вище трактувань феномену цінностей можемо виокремити такі їхні істотні характеристики:

1) цінності – це антитеза фактичному стану (сущє) та варіант більш прийнятнього або бажаного, а відтак такого, до чого варто або необхідно прагнути (належне);

2) цінності, у разі прийняття їх індивідом, складають собою весь його душевно-духовний світ, сповнюючи смыслом усе життя;

3) система цінностей постає теоретичною основою діяльності й особистості, і суспільства;

4) цінності зумовлюють процес предметно-практичної діяльності змістовно, йдеться про вплив останніх щодо мотивів (дія з поваги до певних цінностей) або вибору цілей (дія задля досягнення окремих цілей).

Сформульовані характеристики цінностей видаються узгодженими та таким, які можна доповнити узагальненими ознаками цінностей, запропонованими американськими науковцями Шаломом Шварцем і Вольфгангом Більські:

1) цінності як переконання можуть зазнавати емоційного впливу;

2) цінності як бажані людиною цілі та спосіб поведінки сприяють досягненню жаданих цілей;

3) цінності як трансцендентні феномени можуть належати до різного роду дій і життєвих ситуацій;

4) цінності спроможні виконувати функцію стандартів морально-етичного вибору або засобу оцінювання певних явищ;

5) цінності є елементами різноманітних систем ціннісних пріоритетів і ієрархій [600].

Маємо також відзначити, що в межах сучасної психології визнано роль цінностей як важливого компонента формування особистості людини. Щоправда, усвідомлення цього відбулося порівняно не так давно. Практично упродовж усього ХХ ст. щодо проблематики формування особистості панівними визнавали дві парадигми – асоціальну та пансоціальну [256]. Перша передбачає розгляд дослідниками (зокрема, Зигмунд Фрейд, Беррес Скиннер, Карл Роджерс) впливу різних факторів

соціальної природи на розвиток особистості, зокрема тиску різноманітних чинників, до якого людина з більшим або меншим успіхом пристосовується: підкоряється, адаптується, бореться, обходить тощо. Прихильники пансоціальної парадигми (переважно радянські послідовники марксизму) вбачали у соціальних матрицях основу формування особистості. Втім, асоціальна та пансоціальна парадигми – це крайні полюси трактування процесу формування особистості та її соціалізації. Відтак приймаємо позицію російського науковця Дмитра Леонтьєва, який стверджує про актуальність для сьогодення нової парадигми, відображеної у понятті «культурно-історична психологія». Сутність парадигми полягає в тому, що культура та суспільство – це не просто зовнішні умови, але й матеріал індивідуального розвитку, оскільки можливе їхнє «привласнення», перетворення на власне надбання, на елементи внутрішньої організації особистості. Такий процес складається з різноманітних трансформацій, які визначаються внутрішнім зусиллям особистості щодо сприйняття культурно-історичного матеріалу, зокрема цінностей суспільства [256]. Культурно-історична парадигма сучасної психологічної науки, має для нас принципове значення, адже є підставою стверджувати про можливість екологічної корекції ціннісних пріоритетів особи за умови її залучення у відповідний екоетичний та екоаксіологічний контексти, що мислиться завданням екологічної деонтології. З огляду на вищевикладене виникає надзвичайної ваги запитання – які цінності можуть стати визначальними для формування саме екологічної свідомості і культури сучасної людини та, водночас, виступатимуть стимулами такої діяльності суспільства, що спрямована на гармонізацію відношення «Людина – Природа».

Спроби визначення змісту екологічних цінностей простежуємо у фаховій літературі ще із 80-х років ХХ ст. Очевидно, що звернення до пошуку екологічних цінностей пов'язане зі зростаючим усвідомленням соціумом усіх небезпек глобальних екологічних проблем. Уведення

словосполучення «екологічні цінності» – це вказівка на те, що передумови вирішення екологічної проблематики спроектовані на духовну площину та передбачають світоглядні, зокрема ціннісні, переорієнтації свідомості людини початку нового тисячоліття. Як зауважив український дослідник Віктор Зінченко, «зміни у світогляді і суспільній психології не менш важливі, ніж зміни в матеріальному, подієвому житті суспільства, оскільки перші є основним чинником соціальних революцій, що породжує грандіозні трансформації економічного і політичного статусу світу» [169, с. 341]. Для практичного вирішення завдання експлікації цінностей, із яких доцільно сформувані морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології, дозволимо собі скористатися прийомом, застосовуваним у межах теоретичної соціології. Сутність цього прийому полягає у намаганні виявити основні цінності суспільства за допомогою певного засадничого принципу, певної неочевидної цінності, вияви якої можна спостерігати в цінностях, доступних повсякденній свідомості. Відтак, із урахуванням того, що цінності – це стимули діяльності, необхідно знайти таку цінність, яка була б найвагомим стимулом діяльності людей як соціальних істот. Розгляд такої цінності забезпечить виявлення конкретних цінностей, що є реальними стимулами діяльності людей [425].

Глобальною цінністю екологічного плану є Життя. Як зауважує австрійський психолог Альфрід Ленгле, така цінність мислиться найсуворішим мірилом щодо інших цінностей, якими сповнене людське існування [275, с. 5]. Показово, що філософська категорія життя постає фундаментальною і для екологічного знання, і для екологічної етики. Щоправда, зміст цієї категорії в обох контекстах дещо відмінний. Так, екознання сприяє формуванню в людини усвідомлення зв'язку свого життя із глобальним Життям, уможлиблює усвідомлення залежності людського життя та його якості від життя у всіх його формах. Прикметно, що загальний вектор розвитку екологічного знання зумовлений прагненням виробити оригінальні, адекватні й ефективні підходи до вирішення

комплексу соціально-екологічних проблем, які становлять реальну загрозу самому факту Життя. До того ж, оскільки квінтесенцією призначення екологічного знання є збереження Життя в усіх його формах, то людина приречена на ціннісне сприйняття екознання з огляду на те, що його постулати – це запорука життя людини в гармонійному світі. Вбачаємо узгодженість останнього твердження із тезою про посилення в сучасному світі ціннісної зорієнтованості пізнавальної діяльності людини, особливо якщо йдеться про дослідження соціоприродних систем. Важливо також відзначити, що вказана цінність абсолютно узгоджена та змістовно наповнює саме ті принципи та парадигми, визначені нами на підставі аналізу екологічного знання: принцип пріоритету живого, принцип коеволюції, принцип екологічного оптимуму, принцип екологічного егоїзму, парадигма сталого розвитку та нова екологічна парадигма [297].

З іншого боку, як було показано у процесі дослідження морально-етичного змісту екодеонтології, типовою ознакою сучасної екологічної етики є апелювання до таких загальнолюдських цінностей, як життя, виживання та якісне життя. Попри це, на сьогодні в екологічній етиці категорія життя постає як особлива реальність, пізнання якої вимагає мобілізації всіх духовних і душевних сил, наявності специфічних пізнавальних здібностей (наприклад, переживання (благоговіння) та співпереживання (розуміння), інтуїції, віри, любові). Відтак, видається закономірним розміщення в ієрархії цінностей екологічної етики на найвищому щаблі Життя та проголошення вказаної цінності практичним відображенням гармонійного і рівноправного співтовариства людей і інших живих і неживих компонентів природи. Раніше йшлося, що в контексті екоетики принципово визнано тезу про неправомірність для людини вирішувати із позицій користі та цілевідповідності питання про цінність і право на життя того або того біологічного виду: людина не повинна допускати втрату біорізноманіття, зобов'язана турбуватися про збереження всіх видів і об'єктів природи. Проблему моральних цінностей

у взаємозв'язках із Природою людині потрібно вирішувати з огляду на те, що екосистеми та співтовариства людей – це самостійні моральні суб'єкти, які мають неодмінну цінність. Як відзначає білоруська дослідниця Тетяна Мишаткіна, саме суб'єкт-суб'єктне та «морально-розуміюче» ставлення до Природи, що вияв чого – прагнення зрозуміти живе, аж до взаємопроникнення в його відчуття та переживання, – це підґрунтя орієнтації на необхідний, абсолютний, основний принцип моралі – благоговіння перед життям, що виступає безперечною концептуальною підставою екологічної етики [313, с. 249].

Загалом розглядаємо екологічні цінності із функціональної точки зору як індивідуальні та соціальні критерії вибору екологічно зважених моделей поведінки в умовах певної життєвої (професійної) ситуації. Фактично, вони детермінують напрями гармонізації відношення «Людина – Природа», а ступінь прийняття екологічних цінностей особистістю (суспільством) визначає рівень інтенсивності прагнень до такої гармонії. Відтак ознайомлення, усвідомлення та прийняття екологічних цінностей принципове для екологічної деонтології з огляду на те, що останні виступають підґрунтям формування екологічної відповідальності та аналогічних імперативів поведінки особистості. Водночас цінності, як складна ієрархічна система, у принципі відіграють роль потужних каталізаторів соціальних процесів: в якості неодмінного елемента суспільної свідомості панівна система цінностей безпосередньо детермінує напрям і характер розвитку соціуму. У реальному житті прийняття екологічних цінностей означає переорієнтацію соціальних цінностей на теоретико-етичному та практично-етичному рівнях. Попри те, що перший повинен логічно передувати другому, сумарно вони зумовлюють, так би мовити, імплементацію екологічних цінностей у повсякденну практику життєдіяльності суспільства.

У повсякденній практиці постає очевидним прийняття суспільством екологічних цінностей здебільшого на теоретико-етичному рівні. Сьогодні

ні принципи й установки екологічного знання, ні ідеали та моральні цінності екологічної етики не набули статусу загальноприйнятих та обов'язкових. Так, сукупність фундаментальних цінностей, що виступають базисом сучасної економічної сфери, утворюють соціальний прогрес, доцільність, корисність і пов'язані із ними зростання суспільного багатства та підвищення рівня споживання. Фактично, означені цінності задають пріоритети людської життєдіяльності, у площині рамках якої природу трактують однозначно як ресурс [249]. У такому контексті відомий угорський дослідник Ервін Ласло у своїй книзі «Макрозсув» стверджував, що сповідування принципу споживання, що слугує підґрунтям сучасної економіки, ставить людство на шлях до екологічної катастрофи. Саме виникнення глобальних криз, на думку вченого, доводить неоднозначність вищезгаданих пріоритетів, а нові стратегії розвитку цивілізації потрібно розробляти з відмовою від цього принципу [249]. Український науковець Юрій Федоров стверджує, що ціннісні установки володіння та споживацтва, притаманні сучасній людині, у граничному своєму втіленні несуть найсерйознішу глобальну загрозу – загрозу антропологічної катастрофи, тобто деградації людини, яка пов'язана із втратою смисложиттєвої змістовності людського буття у світі і відчуженням людини від творчого потенціалу своєї природи» [457, с. 467-468]. Втім, під загрозою знаходиться не лише природа сьогодення.

Свого часу німецький філософ Клаус Міхаель Маєр-Абіх наголошував, що на сучасному етапі індустріальні країни забезпечують свій добробут за рахунок життя у трьох його вимірах: життя третього світу, життя прийдешнього світу та життя прийдешнього спільносвіту [281, с. 84]. У системі цінностей і світоглядних образів техногенної (західної) культури вектор людської активності завжди відзначався спрямованістю назовні, на перетворення світу [434]. Як вказує російський дослідник Едуард Гірусов, упродовж історії боротьби з природою людей виховували в дусі протистояння природним умовам, які розглядали

здебільшого як перешкоду на шляху до досягнення практичних цілей. «Природно, що, відтак, на перший план завжди висували цінності соціального порядку. Тим самим упродовж історично тривалого періоду сформували переважно наступальне ставлення до природи, і воно в основному триває донині, хоча співвідношення сил у одвічній боротьбі людини з природою зазнало істотних змін, і тепер уже природа знаходиться у небезпеці від непомірно збільшеної сили людини» [102, с. 87].

Зрештою, є підстави говорити про розгляд цінності Природи у, так би мовити, «ресурсному контексті» не лише для виробничої сфери, але й для духовної. Як приклад, можна згадати позицію російського філософа Моїсея Кагана щодо набуття природою та природними явищами сенсу для людини лише за умови їхнього входження в її культуру, як-от ліс, який, зазнаючи трансформації у сад, парк, бульвар, набуває тим самим певної – духовної, меморіальної, естетичної – цінності для людини [180]. Моїсей Каган стоїть на тій методологічній позиції, що цінність – це відношення диспозиційного характеру, оскільки і «об'єкт», і «суб'єкт» у філософському трактуванні – це позиції «речей», вияв яких спостерігаємо у певних ситуаціях діяльності (активності) завдяки наявності у них окремих властивостей [180, с. 67]. Проте природа очевидно мислиться особливим об'єктом, залученим не лише у відношення «Людина – Природа». Зважаючи на останнє, маємо підстави розглядати природу як об'єкт, властивостям якого у різних типах відношень притаманний різний вияв, а тому йдеться про кратне зростання ціннісного потенціалу природи та вихід його винятково за межі ставлення людини до них. Так, однією з умов зміни ціннісного ставлення людини до довкілля потрібно визнати усвідомлення самоцінності явищ природи, зумовленої їхньою належністю до складних, але життєво важливих екологічних систем. Людина зобов'язана чітко усвідомити первинність таких систем щодо витвореного нею світу – штучного, а відтак вторинного. Тобто цінність природа та

природних явищ для людини не потрібно вбачати лише в їхній залученості в господарську діяльність: Природа *a priori* цінна поза утилітарним виміром. До слова, нині західні експерти, обговорюючи проблему еколого-економічного оцінювання діяльності людини, зокрема, використання природних ресурсів, обов'язково наголошують, що природні ресурси мають не лише економічну цінність [539, с. 55].

Ще одним наочним прикладом другорядного статусу ідеалів та цінностей сучасної екологічної етики можна вважати процес реалізації стратегії сталого розвитку. Традиційно феномен сталого розвитку визначають як такий, що задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. Сталий (або, за Віктором Андрущенко, стійкий) розвиток є керованим розвитком суспільства, що забезпечує виживання і безперервний розвиток цивілізації, не руйнуючи своєї природної основи [15, с. 10]. У теорії сталий розвиток постає як синтез соціальної та природної форм розвитку та передбачає врахування інтересів не лише людини, «а й середовища існування, містить механізм, що дозволяє виправити допущені помилки та уникати їх надалі, гармонійно поєднуючи економічні, соціальні й екологічні чинники розвитку з метою підвищення рівня життя, зміцнення соціального спокою, відновлення функцій природи» [15, с. 13]. Привабливість такої стратегії формально було підтверджено у підсумкових документах уже трьох так званих Самітів Землі (1992, 2002, 2012 роки), у яких взяли участь лідери майже всіх країн світу. Втім, практична реалізація ідей і ціннісних установок концепції сталого розвитку не набула глобальних масштабів, зважаючи на рейтинг ООН щодо найбільш важливих проблем, пов'язаних із збереженням довкілля та залученням до цього урядів країн світу, – «21 Issues for the 21st Century» [615]. Фактично, напрями розвитку цивілізації, проголошені на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 року так і залишилися привабливими ідеями, які очевидно сприяли становленню філософії

сталого розвитку, проте майже не змінили техногенний вектор цивілізаційного розвитку. Зрештою, і серед прихильників сталого розвитку немає одностайності у підходах щодо її реалізації. Як стверджує польський дослідник Анджей Папузінські, в межах філософії сталого розвитку сформульовані такі аксіологічні установки:

1) *прагматична* – найбільш важлива цінність – це життя в будь-якій формі, що детермінує необхідність шанування (поваги) всього живого та солідарність світу людини та світу природи;

2) *системна* – істотною для людського суспільства постає така цінність, як солідарність з іншими людьми (членами родини, друзями, колегами) та відчуття зв'язку із нинішнім і майбутніми поколіннями, що зумовлює потребу уникнення егоїстичного ставлення до природи;

3) *консервативна* – найбільш вагомою цінністю мислиться благо (свободи) особистості, із чим пов'язана вимога збереження природи, але, передусім, у контексті міркувань забезпечення певної якості життя сучасній людини [583, с. 14-16].

Втім, жодну з означених ціннісних установок реалізовано не було, причину чого слід вбачати, на думку польського вченого, у нерозробленості деталізованої концепції сталого розвитку, зокрема несформованості чіткого уявлення про практичні засоби її реалізації.

В руслі дослідження морально-аксіологічного підґрунтя екологічної деонтології для нас видається принциповою прагматична аксіологічна установка філософії сталого розвитку. По-перше, така установка відзначається високим рівнем корелювання із цінністю Життя як вихідною цінністю екологічного плану. Визнання Життя як найвищої цінності уможливорює вирішення питання пошуку морально-духовних підстав і спільних цінностей представниками різних політичних і культурних традицій, що, своєю чергою, є запорукою довготривалого сталого розвитку. По-друге, прагматична аксіологічна установка абсолютно узгоджена з обґрунтованими нами в контексті екознання принципами

пріоритету живого, коеволюції, екологічного оптимуму й екологічного егоїзму. В інтегральній єдності вони, напевно, можуть слугувати фундаментальними підставами екологічної деонтології як науки, в надрах якої буде сформовано систему екодеонтологічних вимог особистого та професійного характеру. По-третє, означена аксіологічна установка передбачає важливу ідею солідарності світу людини та світу природи. Цілісно-нерозчленоване ставлення людини до довкілля та до самої себе зрештою не може не призвести до реальної гармонізації відношення «Людина – Природа», що є надзавданням екологічної деонтології. Нарешті, прагматична аксіологічна установка філософії сталого розвитку пов'язана із вагомим антропологічним припущенням, що людина – це соціальна істота, яка спроможна реалізувати себе в межах конкретної історичної спільності, утвореної з іншими людьми у певній культурній системі [583, с. 14]. Тобто, процес культурації, соціалізації та самореалізації індивіда безпосередньо детермінований панівними ціннісними пріоритетами, що організовують, спрямовують та інтегрують діяльність особистісної, сімейно-побутової та державної систем суспільства, а з іншого боку, стимулюють утворення соціальних груп із однотипною аксіологічною системою. Відтак, зрозуміло, що прагматичну аксіологічну установку філософії сталого розвитку очевидно доцільно розглядати як базову для екологічної деонтології з огляду на її генетичний зв'язок із засадничою для всієї екологічної етики цінністю – Життям, а також те, що її виявом виступають цінності, які можуть слугувати засобом легітимації екодеонтологічних вимог до дій індивіда.

Остання наша теза ґрунтується на міркуваннях американського дослідника Талкота Парсонса, який визначав сучасне суспільство як соцістальне у сенсі співтовариства, що є «складною мережею взаємопроникних колективів і колективних лояльностей, системою, для якої властиві диференціація і сегментація» [346, с. 25]. Серед функцій, що їх виконує сучасне суспільство, Парсонс виокремлював найзагальнішу

функцію соціетального (громадянського) суспільства, яка полягає у зчленуванні системи норм із його (суспільства) колективною організацією [346, с. 23]. Саме відданість певним цінностям Парсонс вважав підставами культурної легітимації поведінки людини, які трансцендентні щодо конкретного та випадкового характеру інтересів, впливів і солідарності. Філософ указував на те, що відданість цінностям припускає обов'язок виконувати конкретні дії щодо їхньої реалізації. Водночас Парсонс інтегрує у своїх міркуваннях цінності та мораль, наголошуючи, що «на рівні культури в якості відповідного аспекту цінностей виступає те, що традиційно називають мораллю. Моральний вчинок – це реалізація культурної цінності до соціальної ситуації, що передбачає взаємодію з іншими суб'єктами. Якщо вже йдеться про взаємодію, необхідними постають стандарти, взаємно обов'язкові для його учасників» [346, с. 29].

Очевидно, що Талкот Парсонс робить доволі цікаву спробу знайти вагомий аргумент щодо регламентації певних зобов'язань індивіда перед суспільством. За логікою науковця, для сучасних суспільств легітимація деонтологічних вимог до дій індивіда знаходиться у ціннісній площині: прагнеш стати повноцінним членом суспільства – маєш визнати його цінності, а з ними й обов'язок виконувати конкретні дії щодо їхньої реалізації. Оскільки Парсонс вважав, що моральні цінності – не єдиний компонент ціннісного вмісту культурної системи, адже існують інші (наприклад, естетичні, пізнавальні або релігійні цінності), то фактично йдеться про, так би мовити, простір ціннісних альтернатив у площині ціннісної системи, що притаманна певному соціуму. Останнє збільшує можливості солідаризації суспільства, зокрема щодо вирішення окремих проблемних завдань. Із точки зору Парсонса, «генералізація ціннісних систем до такого ступеня, коли вони набувають здатності ефективно управляти соціальною дією без опори на детально розписані заборони, є одним із центральних чинників процесу модернізації» [335, с. 29].

З огляду на вищевказане очевидно, що для вирішення проблем екологічного характеру видається необхідною розбудова певних соціальних інститутів, що виконуватимуть функції генералізації екологічних за змістом ціннісних систем. На наше переконання, роль таких інститутів можуть відігравати (1) освітня галузь, зокрема екологічна й екодеонтологічна освіта; (2) екологічна політика (як система політико-правових відносин, суб'єктами яких є уповноважені органи державної влади та громадські організації). Завданням означених інститутів має бути створення передусім ціннісних і морально-етичних кордонів для забезпечення форми та внутрішньої структури процесу екологізації всіх сфер суспільного життя з метою одночасного самоствердження та самозбереження всього суспільства й окремих його членів. Несформованість дієвої системи цінностей, заснованої на духовності, соціальному гуманізмі, позитивному утилітаризмі, зумовлює утворення глобального антропологічного хаосу, що ми і спостерігаємо на сьогодні.

У такому ключі з точки зору побудови аксіологічного фундаменту екологічної деонтології надзвичайно цікавим виглядає трактування цінностей природи, запропоноване відомим українським екологом Володимиром Бореєм. Усі цінності природи він розподілив на два основні типи: цінності зовнішні (інструментальні), корисні для когось, крім самої природи (наприклад, для людини), і цінність внутрішню, для самої природи та некорисну для людини. Зовнішні цінності, своєю чергою, диференційовано на матеріальні (наприклад, господарська або рекреаційна цінність), тобто ті цінності, економічну вартість яких можна підрахувати, і нематеріальні (етичну, естетичну, релігійну, наукову), економічну вартість яких важко або взагалі неможливо підрахувати) [47, с. 28]. Важливість внутрішньої цінності природи, як наголошує Бореєм, слід вбачати у можливості відмови від винятково економічного оцінювання живих істот або екосистем. «Все, що має ознаки життя, а саме – здатність до харчування та росту, дихання та самозахисту, свідомих бажань і надій,

прагнень та імпульсів, волю до життя, властивості та нахили, подібні до цих – має свої інтереси, права та внутрішню цінність» [47, с. 29]. На переконання еколога, наявність тільки однієї внутрішньої цінності – це вже достатня підстава для охорони дикої й окультуреної природи. Крім того внутрішня цінність природи безпосередньо пов'язана із моральними (природними) правами природи – передусім правом на життя (існування).

Необхідно зауважити, що поняття «внутрішня цінність природи» активно розробляли в ході обґрунтування підстав екологічної етики такі всесвітньо відомі екологи, як Беярд Калликотт [182], Холмс Ролстон III [393], Пітер Сінгер [416], Пол Тейлор [611]. Перераховані мислителі одноставні у баченні Природи та природних феноменів як особливих моральних суб'єктів, які мають внутрішню неодмінну цінність, що постає підставою морального ставлення до них. Як зауважує білоруська дослідниця Тетяна Мишаткіна, «ціннісно-світоглядною основою такого ставлення виступає визнання *«одухотвореності»* будь-чого живого, вияв чого – прагнення зрозуміти живе, аж до взаємопроникнення в його відчуття та переживання» [313]. Така позиція, на нашу думку, є ще одним підтвердженням справедливості визначення Життя як засадничої цінності екологічного плану, принципово важливої для екодеонтології. Водночас визнання можливості суб'єкт-суб'єктних зв'язків між людиною та природою увиразнює необхідність напрацювання системи норм і приписів для регулювання змісту поведінки людини в природі та із природою. Йдеться, вочевидь, про логіку деонтологічних концепцій, ґрунтованих на повазі до будь-якого морального суб'єкта як носія природних прав, а також неможливості його беззастережного використання для блага інших [514]. У контексті екологічної деонтології обов'язок і відповідальність людини щодо природи, тобто винятково утилітарний підхід до суб'єкт-суб'єктних зв'язків між людиною та природою, видається сумнівним із моральної точки зору. Такий висновок, розвиваючи ідеї біоцентризму, зрештою зробив Пол Тейлор [612].

Сукупність цінностей, які становлять морально-аксіологічний фундамент екологічної деонтології, на нашу думку, можна розділити на три основні групи: соціальні екологічні цінності, групові (професійні) екологічні цінності й особистісно-екологічні цінності.

Соціальні екологічні цінності – такі цінності, які функціонують у різних соціальних системах і мають вияв у суспільній свідомості. Ця група цінностей залежить від еколого-історичного та суспільно-економічного досвіду того чи того суспільства та постає сукупністю ідей, образів, норм і традицій, які регламентують діяльність суспільства в навколишньому середовищі або визначають взаємини людини та природи (в усіх можливих варіаціях таких взаємин). Соціальні екологічні цінності конкретизовані у таких цінностях, як Життя та внутрішня цінність природи, з якими тісно пов'язані повага до всіх форм життя та цінності біорізноманіття. До означеної групи цінностей також належать цінності духовного плану: (1) етична цінність природи як джерела любові, добра та турботи; (2) естетична цінність природи як еталону гармонії та краси.

Групові (професійні) екологічні цінності – це сукупність ідей, концепцій, норм, що регулюють і спрямовують специфічні види діяльності людини у межах певних соціальних систем, як-от: економіка, політика, науково-технічна та соціальна діяльність. Групові (професійні) екологічні цінності, формування яких відбувається у процесі професійної діяльності та підготовки до неї, прикметні цілісністю, повторюваністю та відносною стабільністю. До вказаної групи цінностей ми, передусім, зараховуємо такі цінності, як екологічна справедливість, раціональне природокористування, екологічна рівновага, екологічний консенсус (у значенні погодження поточних і перспективних інтересів у сфері природокористування), екологічна відповідальність, екологічний імідж. Залежно від специфіки певного виду діяльності наведений перелік цінностей може бути доповнено та конкретизовано. Окрім цього, зауважимо, що групові (професійні) екологічні цінності інтегрують особистісний і професійний

досвід реалізації відношення «Людина – Природа» та безпосередньо пов'язані із соціальними екологічними цінностями.

Особистісно-екологічні цінності – це специфічні психологічні утворення, в яких відображено цілі, мотиви, ідеали, установки й інші світоглядні характеристики особистості людини, що складають систему її ціннісної орієнтації в контексті взаємин із природою. Такий тип цінностей має індивідуальний характер і постає у суб'єктивному екологічному досвіді людини, адже для особистості не існує того, чого вона не може пережити як цінність [275]. З іншого боку, як відзначає іспанський дослідник Хосе Марія Вегас, моральні цінності завжди особистісні, бо лише особистості можуть бути їхніми носіями, а справжня моральність – це винятково внутрішній вільний вибір [69, с. 102]. До особистісно-екологічних цінностей належать такі: життя (виживання), здоров'я, якість життя, екологічна виваженість та екологічна стабільність.

Прикметно, що для всіх цінностей, які становлять морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології, властивий певний рівень домінування, ступінь усвідомленості та мінливості (як, зрештою, і для будь-яких інших цінностей). Чим вищий рівень вказаних параметрів, тим вищим рівнем стабільності відзначаються екологічні переконання особистості та більшою екоспрямованістю за змістом її діяльність. Звісно, потрібно пам'ятати, що трансформація цінностей триває поступово та детермінована подіями, актуальними для людини та суспільства на певному історичному етапі. Основним критерієм відокремлення цінностей від того, що постає їхнім антиподом, завжди буде виступати суспільний інтерес [323, с. 384]. Гадаємо, що на сьогодні, в ситуації, коли людство стикнулося із системною планетарною кризою – у сферах економічній, політичній, соціально-культурній і екологічній, завдання перегляду змісту ціннісних орієнтирів як ніколи актуальне та належить до суспільних пріоритетів.

Парадокс полягає в тому, що погіршення екологічної ситуації та набуття екологічними проблемами особистісного виміру мислиться свого роду каталізатором інтеріоризації, тобто засвоєння екологічних цінностей усіх рівнів. Адже світ цінностей зумовлений, з одного боку, природою людини, з іншого – умовами існування [170, с. 77]. Сформульовані й артикульовані на теоретико-етичному рівні екоцінності об'єктивно зазнають давно назрілої імплементації у повсякденну практику – передусім у науково-технологічній сфері. Погоджуємося з думкою російського філософа В'ячеслава Стьопіна про те, що науково-технологічний розвиток – це серцевина техногенної цивілізації, основа її зміни та формування нових станів соціального життя. «Саме у науково-технологічному розвитку переплетені зв'язки фундаментальних цінностей техногенної культури – креативної діяльності, наукової раціональності, ставлення до природи як ресурсу для перетворювальної діяльності, розуміння влади як контролю природних і соціальних об'єктів» [434, с. 11]. Тому для інтенсифікації ціннісних перетворень у свідомості сучасної людини та суспільства принципово важливим видається вже сьогодні визначити, як висловився Стьопін, «точки зростання нових цінностей» у різних сферах техногенної культури, дієвим засобом виявлення та стимулювання чого, на наше переконання, може бути екологічна деонтологія.

Отже, осмислюючи ціннісно-світоглядні засади екологічної деонтології визначаємо фундаментальним для нашого дослідження концептуальний постулат екологічного дискурсу про неможливість реалізації екологічно спрямованих і внутрішніх (індивідуальних), і зовнішніх (суспільних) перетворень без глибинного усвідомлення та практичної орієнтації на цінності екологічного плану. Зважаючи на це принциповим для екологічної деонтології моментом є звернення до особистості, до проблематики особистісного обґрунтування та здійснення належного, що безпосередньо дотичне до обґрунтування та формування моральних і ціннісних пріоритетів особистості. Актуальність спеціальної

уваги до ціннісного контексту екологічної деонтології також продиктована загальною тенденцією аксіологізації сучасного пізнання.

Зауважимо, що попри активні дискусії щодо трактування феномену цінностей (їх природи, змісту та ієрархії) різні дослідники виявляють однакостайність у баченні цінностей як особливих стандартів або норм, що детермінують вибір та оцінювання поведінки людей, тобто як специфічних культурно-універсальних мотивацій людської діяльності. З огляду на це для нас надзвичайної ваги має запитання – які цінності можуть стати визначальними для формування саме екологічної свідомості і культури сучасної людини та, водночас, виступатимуть стимулами такої діяльності суспільства, що спрямована на гармонізацію відношення «Людина – Природа».

Вважаємо, що проблему визначення моральних цінностей у взаємозв'язках із Природою людині потрібно вирішувати з огляду на те, що екосистеми та співтовариства людей – це самостійні моральні суб'єкти, які мають неодмінну цінність. Загалом розглядаємо екологічні цінності із функціональної точки зору як індивідуальні та соціальні критерії вибору екологічно зважених моделей поведінки в умовах певної життєвої (професійної) ситуації. Фактично, вони детермінують напрями гармонізації відношення «Людина – Природа», а ступінь прийняття екологічних цінностей особистістю (суспільством) визначає рівень інтенсивності прагнень до такої гармонії.

Сукупність цінностей, які становлять морально-аксіологічний фундамент екологічної деонтології, на нашу думку, можна розділити на три основні групи: соціальні екологічні цінності, групові (професійні) екологічні цінності й особистісно-екологічні цінності. При цьому, для всіх цінностей, які становлять морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології властивий певний рівень домінування та ступінь усвідомленості. Очевидно максимальний рівень вказаних параметрів

забезпечує стабільність екологічних переконань особистості, а отже належну екоспрямованість її діяльності.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Викладений вище матеріал дає підстави стверджувати, що до концептуальних основ екологічної деонтології належить система екологічного знання та певні екологічні парадигми, які генетично визначені його специфікою. Вияви такої специфічності спостерігаємо й у предметному полі екознання, й у методологічному апараті, й в структурній його організації, що загалом детермінує інтенсивний розвиток екологічного знання, передусім стимульований наявністю значущої інтелектуальної мети, як-от – усебічне пізнання відношення «Людина – Природа». Наявність в екознанні специфічних ознак і статусних особливостей сприяла породженню значної кількості екологічно зорієнтованих філософських ідей і принципів, об'єднаних нині поняттям «екологізм», яким оперують для позначення сучасного різновиду екологічного за характером світогляду.

Унаслідок проведеного аналізу також встановлено виразність і масштабність на сьогодні процесів проникнення екологічних ідей, уявлень і концепцій у структуру сучасного наукового знання. Серед наслідків процесу екологізації – своєрідна інтеграція соціально-гуманітарних, природничих і технічних (технологічних) наук, до виявів якої належить залучення всього комплексу сучасного наукового знання та методології (від філософського рівня до конкретно наукового) до вивчення проблемних аспектів відношення «Людина – Природа». Водночас ми є свідками активного проникнення екологічних ідей і парадигм у різні сфери науки – природничі, технічні, соціально-гуманітарні.

У площині запропонованої екологічної деонтології зорієнтовані на узагальнення системи екологічних знань з метою надання таким ціннісного характеру й імперативного значення, що слугуватиме підґрунтям комплексу екологічно визначених принципів, норм і правил для регламентації предметно-практичної діяльності людини. Одним із важливих результатів опанування людиною (студентом, майбутнім фахівцем) екологічної деонтології має бути формування системи екодеонтологічних знань і екологічних компетенцій, змістовною передумовою яких є екологічне знання, зокрема ним визначені принципи та парадигми: принцип пріоритету живого, принцип коеволюції, принцип екологічного оптимуму, принцип екологічного егоїзму, парадигма сталого розвитку та нова екологічна парадигма.

На сьогодні набула вимірів загальноновизнаної думка про те, що реальна екологізація предметно-практичної діяльності сучасної людини, зокрема матеріального виробництва й усієї суспільної практики, неможлива без екологізації її свідомості та мислення, без формування її внутрішнього екологічного імперативу, а також екологічного обов'язку та відповідальності. Крім того, для нас є очевидним те, що здійснення реальної екологізації свідомості нашого сучасника та формування високого рівня екологічної культури передбачає звернення до динамічного екологічного знання у всій його багатогранності.

Вищевикладене дає також підстави вказати на те, що етизація відношення «Людина – Природа» як одна із передумов сталого розвитку заслуговує відображення у таких важливих сферах суспільного життя, як освіта (підготовка екологічно ангажованих професіоналів), економіка (підвищення ефективності шляхом упровадження ресурсо- та природоощадних технологій), політика (прийняття екологічно зважених рішень для забезпечення належної якості життя та безпеки людини і суспільства). Втім, на сьогодні в царині етики як практичної філософії запропоновано доволі різнобарвну палітру еколого-етичних ідей і

концепцій, що дає підстави стверджувати про активний пошук інтелектуалами всього світу шляхів реальної гармонізації відношення «Людина – Природа». Однак, як відзначає Анатолій Єрмоленко, виникнення різного роду світоглядних орієнтацій, пов'язаних із осмисленням екологічних проблем, – це доказ не тільки активних пошуків такого роду, але й одночасно зародження в лоні «технічної» та «раціональної» західної цивілізації нових ціннісних орієнтацій, що тяжіють вже до критики раціоналізму і, натомість, покликані забезпечити переорієнтацію людини (людства) на планетарні цінності: збереження ресурсів живої і неживої природи [163, с. 11-14].

Екологічна етика на сьогодні визнає самоцінність природи і водночас виводить останню у простір людських цінностей. Німецький філософ Карл Маєр-Абіх зокрема наголошував, що «людина... вже за своєю сутністю є істотою, яка має свою ідентичність не в самій собі, а за своїми межами. Її самобуття – у природі, опосередкованій історією, і в історії, опосередкованій природою» [281, с. 69], а відтак – убачаємо фундаментальне значення зв'язку із природою має для розбудови нової етики. Незаперечне благо для людства – це збереження здорового довкілля та біорізноманіття. З іншого боку, моральний спосіб життя, як одна із фундаментальних цінностей людства передбачає дбайливе та розумне ставлення людини до всіх форм життя, зрештою до природи. Апелювання екологічної етики до ціннісного аспекту відношення «Людина – Природа» очевидно зумовлює необхідність спеціальних аксіологічних досліджень для ґрунтовного опрацювання філософсько-теоретичного змісту екологічної деонтології як дисципліни, серед завдань якої – формування вимог моральної та належної (з точки зору екологічних законів) предметно-практичної діяльності людини. Щодо екологічної етики інтереси людини не абсолютні та потребують узгодження з «інтересом» природи, тобто йдеться про вимогу обмеження прав окремих осіб (чи спільнот) на природокористування в разі шкідливості останніх для

природних екосистем або суперечності із правом інших людей на здорове навколишнє середовище. Специфічною особливістю різних типів екологічної етики вважаємо функціональне навантаження етичних цінностей та норм і стосовно відношення «Людина – Природа», й у контексті міжлюдських взаємин – зокрема, щодо екологічної відповідальності нашого сучасника перед прийдешніми поколіннями.

Утім, попри визнання необхідності морального ставлення до природи, на практиці діяльність людини часто дуже далека від такої, що відповідає принципам екологічної етики. З огляду на це констатуємо про можливість практичної реалізації ідей і концепцій еколого-етичного характеру лише в разі створення обґрунтованих і дієвих норм екологічної поведінки формального та неформального характеру (тобто зовнішніх і внутрішніх екологічних імперативів). Наявність таких імперативів – передусім внутрішнього – виступає основою раціональної регуляції поведінки людини у процесі екологічної діяльності, яку потрактуємо як систему дій і вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа має намір залучити у свою предметно-практичну діяльність природні ресурси у спосіб із завданням мінімальної шкоди навколишньому середовищу. Формування внутрішнього екологічного імперативу, як внутрішнього регулятора екологічної діяльності особи, потрібно вважати фундаментальним завданням нової наукової дисципліни – екологічної деонтології. Предметне поле останньої утворюють завдання переосмислення та формулювання в сучасних філософсько-наукових категоріях усієї мудрості екологічної етики з метою репрезентації її для представників різних сфер діяльності як доступного та актуального морально-етичного інструментарію вирішення проблем відношення «Людина – Природа». На наше переконання, саме цій новій дисципліні притаманний потенціал щодо більш глибокого усвідомлення сутності такого відношення. Зважаючи на визнання безпосереднього королювання ефективності життєвих орієнтирів, підґрунтя яких – принципи

різноманітних еколого-етичних концепцій, із ціннісним статусом таких принципів для певної особи (або соціальної групи), стверджуємо, що насправді цінністю для людини постає те, що вона переживає та відчуває. «Відчуття цінностей – це внутрішнє схоплювання й одночасно захопленість, наповнення тим, що, без сумніву, стосуватиметься саме мене. Усе, що може викликати таку захопленість є персональною цінністю» [274, с. 5].

Окремо шляхом виконаного аналізу з'ясовано усталеність в екологічному дискурсі бачення залежності поведінки людини в природі та із природою від сформованості в неї ціннісних орієнтацій щодо довкілля, від сприйняття особистістю природи. З огляду на це постає очевидним, що для вирішення проблем екологічного характеру доцільна зміна орієнтації діяльності сучасної людини у напрямі перегляду шкали цінностей, укоріненій у свідомості нашого сучасника. Практичне вирішення означеного завдання пов'язуємо з екологічною деонтологією, яка покликана не просто зафіксувати розрив між належним (із екологічної точки зору) та реальним у процесі життєдіяльності людини, але й відзначається спрямованістю на пошук ціннісних і моральних орієнтирів, що знайдуть зрештою своє відображення у предметно-практичній або соціальній діяльності.

Наше звернення до теми екологічних цінностей зумовлене притаманним для сучасної практичної філософії усвідомленням особливої функції цінностей як засобу інтерпретації навколишньої дійсності: результати цієї складної інтелектуально-емоційної діяльності згодом очевидно детерминуватимуть необхідні та належні практичні дії певного суб'єкта. Зрештою світ цінностей постає як світ належного. «Цінності заохочують змінювати буття. Вони є джерелом активного ставлення до реальності; належне краще за наявне – такий зміст цінності» [498, с. 15]. На основі дослідження феномену «цінності» зроблено спробу експлікації тих цінностей, що можуть складати її морально-аксіологічне підґрунтя.

Принагідно відзначено, що в межах сучасної аксіологічної теорії залишається актуальним і дискусійним питання змістовного визначення понять «цінність» і «ціннісні орієнтації». У контексті філософського обґрунтування екологічної деонтології звернулися до таких методологічних підходів, як об'єктивізм і нормативізм. Розгляд цінностей і ціннісних орієнтацій у площині означених підходів надає їм деонтологічного характеру, з огляду на трактування цінностей як засобу актуалізації морального обов'язку особистості. Стосовно витоків людських цінностей солідарні з тими мислителями, які шукають їх у суспільстві (суспільних відносинах) і самій людині (її біосоціальної специфіці). Погоджуємося із представниками комунітаризму в тому, що цінності мають загальний об'єктивний статус, щоправда лише щодо життя певного суспільства. Відтак стверджуємо, що екологічна деонтологія може виступати засобом формування екологічних цінностей і моральних пріоритетів окремих соціальних утворень (передусім професійних), що знайдуть зрештою своє відображення у формальних і неформальних вимогах й установках психологічного, етичного, правового, політичного й економічного характеру.

У ході спеціального дослідження феномену екологічних цінностей простежено спроби окреслити їхній зміст ще із 80-х років ХХ ст. Втім, успішність таких спроб видається сумнівною: попри широке вживання словосполучення «екологічні цінності», трактуванні його змісту залишалося нечітким і неоднозначним. З огляду на це у дослідженні використано прийом, застосований у межах теоретичної соціології, що полягає у визначенні основних цінностей суспільства за допомогою певного вихідного принципу, неочевидної цінності, вияви якої простежуємо у цінностях, доступних повсякденній свідомості. Такою вихідною цінністю екологічного плану вважаємо Життя.

Філософська категорія життя фундаментальна і для екологічного знання, і для екологічної етики. Екознання сприяє усвідомленню людиною

співвіднесеності її життя із глобальним Життям, розумінню залежності людського життя та його якості від життя у всіх його формах. Для екоетики принциповою видається теза про потребу побудови зв'язків із природою на ґрунті визнання екосистеми та співтовариства людей самостійними моральними суб'єктами, які мають неодмінну цінність як різні форми життя. Життя як найвища цінність очевидно може претендувати на статус засадничого для екологічної деонтології.

Сукупність цінностей, що корелюють із вихідною цінністю та становлять морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології, доцільно розділити на три основні групи: соціальні екологічні цінності (життя, внутрішня цінність природи, цінності природи духовного плану), групові (професійні) екологічні цінності (справедливість, раціональне природокористування, екологічна рівновага, екологічний консенсус, екологічна відповідальність, екологічний імідж) та особистісно-екологічні цінності (виживання, здоров'я, якість життя, екологічна виваженість та екологічна стабільність). Оскільки вказані цінності мають динамічний характер (відзначаються певним рівнем домінування, ступенем усвідомленості та мінливості), то принципово важливим завданням екологічної деонтології постає стимулювання реальних ціннісних перетворень у свідомості сучасної людини та суспільства. Нові та дієві екологічні цінності виступатимуть запорукою побудови суспільства, в якому буде сформовано спосіб життєзабезпечення, що уможливить мінімізування загроз життю на Землі.

РОЗДІЛ 4.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ

Сукупність екологічних проблем, властивих сьогоденню зумовлює нагальність поєднання теоретичних напрацювань екології (у максимально узагальненому трактуванні цього наукового феномену) та реального природокористування. Нинішній етап розвитку екології як теорії раціональної та гармонійної поведінки людини в сучасному світі позначений, так би мовити, втратою нею її академічності (попри важливість останньої для збереження статусу екології як гаранта високого рівня теоретичних розробок) і зміщенням вектора функціонування – на вирішення реальних проблем навколишнього середовища, а в перспективі – на досягнення стратегічної мети максимальної гармонізації відношення «Людина – Природа». Відомо, що ефективне вирішення тих або тих питань або реальних практичних завдань безпосередньо пов'язане із правомірністю й обґрунтованістю залучення методів, а також понять і категорій, що мисляться підґрунтям таких методів. З огляду на це зміст понятійно-категоріального апарату науки та її окремих галузей викликає особливе наукове зацікавлення.

Зауважимо, що для розкриття теоретичного та методичного потенціалу екологічної деонтології як специфічної наукової галузі необхідно сформулювати чітке уявлення про її мету, завдання, предметний зміст і структурну організацію, а також функціональне навантаження. Орієнтиром на такому шляху слугують аксіома структурно-функціонального аналізу про взаємозв'язок структури та функції, а також постулат системного аналізу, відповідно до якого кожен елемент структури має певне функціональне призначення. Крім того, виявами зрілості та методологічного потенціалу певної наукової галузі є багатство

її понятійного ряду, глибина сенсо- та змістоутворювальних ознак належних до нього понять, а також взаємозв'язок і узгодженість останніх у межах предметної сфери науки, тобто рівень їхнього сприятливого впливу на побудову концептуальної системи, за допомогою якої досягають більш адекватного і цілісного відображення певної сфери дійсності та вирішення конкретних практичних завдань. Загалом на основі аналізу категорій і понять екологічної деонтології увиразнимо її бачення як теоретичного концепту екологізації предметно-практичної діяльності людини. У контексті філософсько-методологічного обґрунтування нової наукової галузі – екологічної деонтології – видаються вмотивованими потреба дослідження та систематизації понятійно-категоріального апарату екодеонтології, а відтак звернення до методологічного аналізу.

4.1. Концептуальні засади створення понятійно-категоріального апарату екологічної деонтології

Методологія – це вчення про структуру, логічну організацію, методи та способи діяльності, а тому необхідний компонент будь-якої діяльності, як предмет усвідомлення, навчання та раціоналізації [504, с. 31]. Дослідження методологічних проблем традиційно вважають важливим елементом інтенсифікації та підвищення ефективності наукового пошуку. Зацікавлення проблемами методології історики науки простежують ще у філософському спадку Сократа, Платона й Аристотеля. Особливо плідно опрацьовували пізнавальну проблематику мислителі Нового часу, зокрема Френсіс Бекон та Рене Декарт, які, хоч і з різних філософських позицій (емпіричної та раціоналістичної відповідно), але активно розробляли методологічні питання наукового пізнання. Незаперечним за значенням є внесок у розвиток методології просвітників Джона Локка, Готфріда Лейбніца, Джорджа Берклі. Принципові для класичної науки Нового часу

узагальнення належать Іммануїлу Канту та Георгу Гегелю, які фактично визначили дві провідні традиції в сучасній методології науки: метафізичну та діалектичну. Наступний етап розвитку методологічних знань доцільно пов'язати з таким філософським явищем, як позитивізм, обґрунтуванню якого присвячено роботи Огюста Конта, Герберта Спенсера, Макса Вебера, а осмисленню крізь призму аналітичної філософії – студії Бертрана Рассела, Моріца Шліка, Людвіга Вітгенштайна. На сьогодні в руслі методологічного аналізу видається обов'язковим звернення до напрацювань когорти представників історичного позитивізму, а саме – Томаса Куна [238], Карла Поппера [368], Стівена Тулміна [450]. Варто наголосити на важливому внеску у дослідження наукового знання загалом і у методологічний аналіз зокрема українських філософів Сергія Кримського [232], Володимира Кузнецова [236], Валентина Лук'янця [269; 270; 271], Людмили Озадовської [269; 336], Юрія Пономоренка [365], Мирослава Поповича [367], Івана Чорноморденка [489; 490]. Логіко-гносеологічні аспекти дослідження наукової теорії та практики – предмет наукового зацікавлення російських учених Віктора Ільїна [175], Іллі Касавіна [191], Петра Копніна [217; 218; 378], Василя Розанова [391], В'ячеслава Стьопіна [435; 436], Еріка Юдіна [504]. Філософською та науковою творчістю вищеперерахованих дослідників скористалися як фундаментом формулювання низки власних міркувань та ідей в ракурсі систематизації понятійно-категоріального апарату екологічної деонтології, необхідної для розроблення її структурної організації та понятійного арсеналу, що уможливить подальше теоретизування щодо предметного поля екодеонтології.

Передусім зауважимо, що кожна наука має власний специфічний арсенал логічних засобів осмислення властивостей і сутності її об'єктів вивчення, а тому притаманний кожній із них набір понять. У такому контексті наведено твердження відомого теоретика науки Петра Копніна про те, що знання, яке складає науку, виникає природно-історичним

шляхом і породжене потребами практики [217, с. 261]. Згаданий ученим шлях окреслений приблизно такою послідовністю: насамперед йдеться про детерміновану розвитком суспільства необхідність пізнання певного предмета, який має велике значення для життя людей (наприклад, проблема гармонізації відношення «Людина – Природа»); надалі об'єднання здобутих знань про цей предмет в одну науку, що призводить до утворення системи понять і категорій, у яких виражено відкриті цією наукою закономірності та подальший розвиток яких уможливорює до вирішення конкретних практичних завдань.

Принагідно згадаємо, що поняття – це форма думки, яка відображає окремий об'єкт або клас об'єктів у їхніх істотних властивостях і зв'язках. Втім, для поняття характерне не тільки виділення загального, але й розчленовування предметів, їхніх властивостей і зв'язків із класифікуванням відповідно до відмінностей останніх. Поняття постають на основі пізнання (чуттєвого та раціонального) явищ і предметів об'єктивного світу. Попри те, що кожна наука оперує поняттями різного ступеня узагальнення та значущості, фундамент кожної складають засадничі поняття – категорії. Категорія – це гранично загальне поняття у межах визначеної предметної галузі. Категорії виступають як результат абстрагуючої діяльності мислення. Сукупність або, радше сказати, система категорій деякої науки формує основу, смисловий стрижень усієї її понятійної системи. Категорії пов'язані між собою так, що кожен з них може бути осмислено лише як елемент усієї системи категорій.

Підґрунтям екологічної деонтології, як будь-якої науки, також слугує система понять і категорій, що, водночас, становлять концептуальний інструментарій процесу теоретизування. До категорій екологічної деонтології пропонуємо зарахувати такі основні її поняття, на які узагальнено спроектовано зміст, специфіку, найістотніші сутнісні аспекти науки про належне у поведінці людини (зокрема професійній) із точки зору дотримання екологічних вимог. Як взаємопов'язані категорії

екодеонтології утворюють цілісну понятійно-категоріальну систему, що відзначається постійним розвитком і змістовним збагаченням, як і категорії, що до неї належать. Поняття та категорії екологічної деонтології можна умовно розподілити за трьома основними групами (за рівнем і сферою застосування).

Першу групу становлять поняття та категорії, що використовувані для позначення змістовних характеристик екологічної деонтології як самостійної наукової галузі, як-от: «актуальність», «наукова проблема», «об'єкт і предмет дослідження», «мета та завдання дослідження», «принципи та парадигми екодеонтології», «методологічні основи та методи дослідження» «теоретична та практична значущість».

Другу групу складають поняття і категорії, що слугують для означення явищ і зв'язків у межах предметного поля екологічної деонтології, серед яких – «екологічне знання», «екодеонтологічні знання», «екологічні компетенції», «екодеонтологічні норми», «екологічні цінності», «екологічні переконання», «екологічні імперативи».

Третю групу утворюють поняття і категорії, що безпосередньо спроектовані на завдання, які вирішують у межах екологічної деонтології. Оскільки основним завданням екодеонтології мислиться перетворення екологічного імперативу на елемент особистої культури нашого сучасника на підставі сучасних екологічних і етичних знань сьогодення, що сприятиме ефективному формуванню екологічної свідомості людини, то до третьої групи зарахуємо такі поняття та категорії, як: «екологічна відповідальність», «екологічний обов'язок», «екологічна свідомість», «екологічна культура».

Знання та вільне оперування вказаними вище поняттями та категоріями дає змогу проводити наукове дослідження в межах екологічної деонтології, робити висновки та теоретичні узагальнення, зрештою вирішувати реальні практичні завдання. Саме тому надалі зосередимося на розкритті змістовного наповнення вказаних понять і категорій екологічної

деонтології. У контексті важливості такого дослідження доречно пригадати думку Петра Копніна, що «систему понять і категорій у науці використовують як знаряддя приросту знання» [217, с. 261].

Засадниче для будь-якої наукової дисципліни поняття «актуальність» у площині екологічної деонтології передбачає вказівку на наявність низки принципових суперечностей сучасної цивілізації, що полягають у нерівномірності економічного, технічного, політичного та культурного розвитку людства, виявами яких постає глобальна екологічна криза. Небезпеку для майбутнього людства становить масштабна та водночас нераціональна експлуатація людиною Природи, незбалансоване виробниче та невиробниче втручання у природні процеси, необґрунтований і нерозумний вплив на екосистемні процеси. Попри масштабну та ґрунтовну критику стратегії споживання, фактично вона є основною для всіх держав, що очевидно вказує на перспективи поглиблення планетарної екологічної кризи [200, с. 132-133]. Вирішення згаданих суперечностей і подолання екологічної кризи – це нагальне завдання сучасної людини та першочергова проблема науки сьогодення. Одним із засобів реалізації світоглядних трансформацій сучасної людини у напрямі гармонізації відношення «Людина – Природа» вважаємо саме екологічну деонтологію. Особливі сподівання на ефективність застосування деонтологічного підходу в екологічному дискурсі зумовлені, на нашу думку, його потенціалом щодо практичного вирішення питання гармонізації відношення «Людина – Природа», зокрема таких його аспектів, як співвідношення ідей і принципів екологічної етики та практичної (виробничої) доцільності; екоетика реального природокористування; моральні й екологічні межі втручання людини у природні екосистеми; практичне забезпечення екологічної справедливості з точки зору сьогоденішнього дня (справедливе використання природних ресурсів) і у проєкції на перспективу (відповідальне перед прийдешніми поколіннями природокористування). Як бачимо, екологічна деонтологія передусім

відзначається спрямованістю на вирішення екологічних та екоетичних питань із практики життєдіяльності людини. Концептуальною, відтак, визнаємо тезу німецького філософа Карла Маєр-Абіха, що проблеми довкілля – це проблеми сприйняття в його найбільш загальному значенні, і вони стосуються не тільки споглядання, а й уважного дієвого ставлення до природи. «Світ дегенерує або гине там, де бракує сприйняття, тобто зв'язку між помічанням і дією» [281, с. 24].

Об'єкт дослідження екологічної деонтології – це система, виражена відношенням «Людина – Природа», тобто практика та специфіка людської діяльності у природі, зміст якої полягає у задоволенні фундаментальних потреб людини та суспільства. З огляду на це для екодеонтології особливо важливими є питання такого ряду: яким змістом потрібно наповнити практику природокористування? які засоби, прийоми та способи останньої результативні щодо задоволення потреб людей із мінімальною шкодою для довкілля, а відтак і життя людини? яким чином створити ефективні й обґрунтовані умови такої практики? якою зобов'язана бути людина ХХІ ст., аби подолати кризові явища нашого часу? які особистісні риси характеру повинна мати така людина і якими нормами та правилами поведінки керуватися? Вказані питання вважаємо принциповими для визначення предмета екологічної деонтології.

Предмет екологічної деонтології передусім охоплює проблематику співвідношення належного та реального у життєдіяльності людини, а також вивчення можливості гармонізації відношення «Людина – Природа» шляхом створення системи екологічних вимог до поведінки людини у природі та з природою. Загалом предметне поле екодеонтології окреслене такими моментами:

- 1) опрацювання проблеми співвідношення належного та реального у практиці природокористування;
- 2) з'ясування змісту реальної екологічної свідомості сучасної людини;

3) дослідження широкого спектру екологічних зв'язків і реальної поведінки людини, характеру та методів її діяльності, а також розроблення рекомендацій щодо їхнього вдосконалення;

4) моніторинг екологічних очікувань різних соціальних груп і вимог, які вони висувають до результату практики життєдіяльності людини, а також пошук шляхів досягнення відповідності реальної діяльності та поведінки людини у Природі й означених екологічних очікувань;

5) розгляд і узагальнення досвіду діяльності екологічних організацій (урядових та неурядових) провідних країн світу щодо забезпечення передумов та організації екологічно вмотивованої поведінки людини;

6) осмислення можливості побудови універсальної системи екологічних вимог до поведінки людини, а також розроблення та формування системи мотивації та стимулювання людини до належної з екологічної точки зору поведінки у системі «Людина – Природа»;

7) створення обґрунтованої з екологічної та моральної точок зору системи вимог, норм та правил поведінки людини в сучасному світі (передусім світі Природи);

8) розроблення та кодифікування норм, вимог і стандартів екологічно належної поведінки людини у процесі природокористування.

Із урахуванням вищевикладеного мету (та супутні їй завдання) екодеонтологічних досліджень вбачаємо у пошуку способів надання екологічним знанням ціннісного, а тому імперативного значення, що стане передумовою формування комплексу екологічно визначених принципів, норм і правил, якими зобов'язана керуватися людина у своїй предметно-практичній діяльності, соціальній сфері та власне процесі духовного самотворення. Об'єктом застосування норм екологічної деонтології мислиться людина, суспільство або окремі професійні групи, причетні до практики реалізації відношення «Людина – Природа», що у підсумку сприятиме підвищенню рівня моральності й екологічної вмотивованості

діяльності людини. Досягнення означеної мети матиме очевидну теоретичну та практичну значущість.

Як було зазначено вище, для явищ і зв'язків у межах предметного поля екологічної деонтології послуговуємося системою понять і категорій, як-от: «екологічне знання», «екодеонтологічні знання», «екологічні компетенції», «екодеонтологічні норми», «екологічні цінності», «екологічні переконання» «екологічні імперативи (внутрішні та зовнішні)». Розглянемо їхній зміст.

Екологічне знання потрактуємо як результат пізнавальної діяльності людини (або просто життєдіяльності індивіда), що є реакцією суб'єкта пізнання на довкілля (природне навколишнє середовище). Екологічне знання можна тлумачити також як форму здатності до цілеспрямованої взаємодії людини із навколишнім середовищем і в сукупності цих двох аспектів – як певну модель поведінки у навколишньому світі. Тут доречно згадати, що російський дослідник Ілля Касавін визначив знання як форму соціальної й індивідуальної пам'яті, згорнуту схему діяльності та спілкування, результат позначення, структурування й осмислення об'єкта у процесі пізнання. Необхідно також відзначити, що екологічне знання утворене складною системою різних структурованих сукупностей фактів, закономірностей, теоретичних побудов, відображень, що уможливають формування цілісного уявлення про навколишнє середовище та місце людини у природі. У структурі екологічного знання виокремлюємо ненаукову (неявне, передумовне, особистісне та емоційне екологічне знання) та наукову (екологічна наука, що має багатоярусну конструкцію, підґрунтям кожного рівня якої слугує низка традиційних екологічних дисциплін) компоненти.

Утім, для формування екологічного мислення та відповідних переконань недостатньо лише засвоєння певних екологічних знань. Погоджуємося із російським ученим Едуардом Гірусовим, який переконаний у можливості виховання екологічного аспекту наукового

світогляду за умови трансформації знань про природу та про взаємодію людини із навколишнім середовищем в особисті переконання, а переконання, відтак, – у втіляться в дії. «Не будь-яке знання можна перетворити на переконання. Таким стає тільки знання, що стосується життєвих позицій людини. Переконання, як відомо, завжди мають особистісний характер їхні вияви простежуємо у практичній діяльності людини» [102, с. 90]. У такому контексті доречно згадати твердження сучасного німецького філософа Готтхарда Бехманна про те, що справжнє знання створює здатність дії (знання – передумова дії) [40, с. 108], а прийняття правильного рішення залежить від глибини знань [40, с. 78].

Очевидно, у площині відношення «Людина – Природа» критерієм правильності прийнятого рішення, а тому і глибина відповідних знань є збереження та забезпечення гармонії вказаного відношення. Утім, ми повинні усвідомлювати, що сучасному суспільству притаманний прагматичний підхід до знань, тобто очікування від науки не лише адекватної картини дійсності та знань про природу речей, але й практичних знань для вирішення конкретних проблем. Як зауважила російська дослідниця Тетяна Коваль, знання в його істинному трактуванні з ефективним фундаментом із природничих, математичних і суспільних наук, використанням міждисциплінарних підходів, комплексної системи оцінювання постає найважливішим стратегічним ресурсом і здатне надати нові можливості для соціального саморегулювання [209, с. 363]. Тобто йдеться про актуалізацію завдання напрацювання системи екологічних знань, у яких буде інтегровано когнітивний і соціальний підходи щодо пізнання проблемних аспектів відношення «Людина – Природа» для їхнього вирішення із позиції забезпечення раціонального та справедливого використання природних ресурсів сьогодні та на перспективу. Для вирішення означеного завдання, на наш погляд, необхідне звернення до екологічної деонтології як середовища формування системи

екодеонтологічних знань, диференційованих на *орієнтирні, дескриптивні та активні*.

Орієнтирними екодеонтологічними знаннями вважаємо знання найважливіших понять і законів екології, а також екологічних принципів використання природних ресурсів та охорони природи. До *дескриптивних* екодеонтологічних знань належать знання про вимоги екологічної етики; система знань про закони та категорії, які постають в екологічному контексті у певній професійній сфері; знання про основи екологічного права та професійної відповідальності. Зауважимо, що орієнтирні та дескриптивні екодеонтологічні знання розглядаємо як теоретичний базис уміння особи розрізняти суще та належне стосовно відношення «Людина – Природа», а також як передумову саморефлексії у межах такого відношення.

Активні екодеонтологічні знання передусім передбачають знання екологічних приписів і моделей поведінки в окремій професійній сфері, що спонукає до залучення у практику природокористування елементів екозахисної техніки та технологій. Такі знання – це фундамент здатності особи вирішувати обраний клас професійних завдань у ракурсі екологічно зваженого природокористування. Загалом здобуття екодеонтологічних знань визнаємо необхідною умовою реальної екологізації практичної діяльності сучасної людини шляхом екологізації мотиваційного підґрунтя такої діяльності. Тобто внаслідок залучення майбутніх професіоналів різних сфер до відповідних їхнім потребам екодеонтологічних знань забезпечуємо створення передумов для реальної екологізації нашого штучного світу – так би мовити, екологізації «другої природи». У такому руслі варто згадати думку австрійця Альфреда Шюца про те, що «нашим знанням про світ, і буденним, і науковим, притаманні конструкції, тобто набори абстракцій, ідеалізацій, особливих для кожного відповідного рівня організації думки... всі факти від початку відібрані зі спільного контексту за допомогою нашого мислення» [604, с. 5]. Тобто знання набувають

вимірів світоглядних установок діяльності людини, надалі реалізованих у соціально-інституціоналізованих формах останньої.

Засвоєння екологічних та екодеонтологічних знань – це передумова формування екологічних компетенцій (*соціально-екологічних і професійно-екологічних*). Соціально-екологічні компетенції передбачають формування здатності до самостійного осмислення екологічного досвіду людства, вироблення власних екологічних знань та принципів екологічної моралі, переживання та сприйняття екологічних знань та екологічної практики із подальшим творенням внутрішнього екологічного імперативу. Професійно-екологічні компетенції охоплюють з навички прийняття екологічно зважених рішень, уміння виконувати професійні завдання з урахуванням екологічних пріоритетів, здатність провадити професійну діяльність у руслі відповідності екодеонтологічним нормам у гармонійному поєднанні із професійними цінностями й етичними нормами.

Варто зауважити, що норми поведінки становлять ціннісно-смісловий і цільовий стрижень життєдіяльності й окремої особи, і суспільства загалом, а також мають статус свого роду системоутворювальних чинників певної культури поведінки. Підґрунтям екодеонтологічних норм очевидно слугують ідеї екологічної етики та сума екологічних знань, тобто такі норми мисляться їхньою квінтесенцією та функціонально практичними чинниками формування екологічної культури високого рівня. Сукупність екодеонтологічних норм доречно розмежувати на *гносеологічні, етичні, правові та техніко-технологічні*.

Так, гносеологічні норми, що засновані на екологічному знанні (закони та принципи, сформульовані екологами), задають параметри реалізації відношення «Людина – Природа». Етичні екодеонтологічні норми, що відображають мудрість екологічної етики (спроєктовані на такі феномени як гармонія відношення «Людина – Природа», екологічна справедливість і відповідальність), слугують моральними та ціннісними

орієнтирами зваженої екологічної поведінки. Правові екодеонтологічні норми, що мають форму чинної системи екологічного законодавства, похідні від гносеологічних та етичних екодеонтологічних норм, оскільки забезпечують формалізацію останніх і надають їм обов'язкового характеру, зокрема визначають правову відповідальність за їхнє невиконання. Екодеонтологічні техніко-технологічні норми, що встановлюють вимоги до використання сучасних здобутків науки та техніки у контексті реалізації відношення «Людина – Природа», передусім корелюють з гносеологічними екодеонтологічними нормами та відзначаються спрямованістю на реальну екологізацію практичної діяльності сучасної людини та суспільства.

Окрім цього, екодеонтологічні норми можна диференціювати за характером і призначення. Фактично, доцільно виокремити *концептуальні екодеонтологічні норми* (норми-ідеї) та *практичні норми* (норми-приписи). Екодеонтологічні норми-ідеї мисляться як загальні настанови, що є передумовою гармонізації відношення «Людина – Природа» (йдеться про гносеологічні й етичні норми). Екодеонтологічні норми-приписи постають як конкретні регулятиви поведінки особи у певній сфері життєдіяльності, що пов'язана з природокористуванням (правові та техніко-технологічні екодеонтологічні норми). Зважаючи на те, що норми-приписи, як було зазначено вище, є похідними від норм-ідей, недосконалість правових і техніко-технологічних регулятивів у сфері природокористування – вказівки на порушення або навіть ненаявність їхнього зв'язку з екологічними нормами-ідеями.

До особливостей екодеонтологічних норм також належить їхній суб'єктивний характер: особа самостійно встановлює собі правила співіснування із природою. Переконання в тому, що система екодеонтологічних норм варто вважати дієвим засобом гармонізації взаємозв'язків людини (суспільства) та природи (довкілля), ґрунтується на усвідомленні невідворотності у разі їхнього ігнорування деструктивних

наслідків – дисгармонії у названій взаємодії, серед яких, передусім руйнування буття людини, її тілесності та духовності. Зміст і практична реалізація екодеонтологічних норм детерміновані такими чинниками: 1) рівень екологічної культури й окремої людини, і суспільства загалом; 2) ступінь забезпечення виконання екологічного законодавства – передусім не шляхом примусу, а внаслідок формування екологічних переконань; 3) поінформованість суспільства про наслідки (екологічні та правові) недотримання екологічного законодавства.

Утім, для досягнення взаємного екологічного блага обов'язковою є наявність не лише системи екодеонтологічних норм і відповідних їм нормативних моделей поведінки, але й, що не менш важливо, спільних екологічних цінностей. Як зауважує український дослідник Олександр Поліщук, у товаристві (соціальній групі) принцип взаємного блага реалізується через розподіл матеріальних ресурсів відповідно до необхідності, через спільні цінності та ідеали, вимоги, згідно з якими діють індивіди [364, с. 314]. Як було вказано у попередньому розділі, сукупність цінностей, що становлять морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології, утворюють три основні групи: *соціальні екологічні цінності* (життя, внутрішня цінність природи, цінності природи духовного плану), *групові (професійні) екологічні цінності* (справедливість, раціональне природокористування, екологічна рівновага, екологічний консенсус, екологічна відповідальність, екологічний імідж) та *особистісно-екологічні цінності* (виживання, здоров'я, якість життя, екологічна виваженість та екологічна стабільність). Без усвідомлення змісту екологічних цінностей людина напевно, неспроможна обрати цілі та реально провадити зважену екологічну діяльність, тобто без ціннісної орієнтації екологічного плану обов'язковою буде неекологічна, руйнівна її діяльність у природі та із природою. Доказом свого роду «конвертації» (за висловом Дмитра Лихачова) натуральних благ у моральні особисті цінності є готовність суб'єкта не лише користуватися благами довкілля зі своєю утилітарною

метою, але й переконаність і відповідні вчинки щодо забезпечення (збереження) таких благ для інших (сучасників і прийдешніх поколінь). Розглянемо ще одне важливе поняття, що належить до предметного поля екологічної деонтології, – «екологічні переконання».

На загал поняття «переконання» можна потрактувати як усвідомлену потребу діяти у певний спосіб відповідно до своїх знань, поглядів і ціннісних орієнтацій; а також як систему уявлень про належне, сформовану під впливом особистісного емоційного досвіду щодо набутих знань. Переконання постають на ґрунті життєвого досвіду та спостережень. Джерелом переконань можуть також слугувати соціальні стереотипи й авторитети. Утім, помилковим видається пов'язувати переконання лише з ідеями та знаннями, достатньо апробованими життєвою та суспільно-історичною практикою. Базисом переконань можуть мислитись певні ідеали, тому, наприклад, ідеї гармонії відношення «Людина – Природа» або шанобливого ставлення до життя, – цілком імовірна основа життєвих переконань. Екологічні переконання тлумачимо як фундаментальний елемент світогляду людини, що визначає її поведінку та вольові дії у межах відношення «Людина – Природа». Екологічні переконання є наслідком особистісного осмислення системи екологічних знань та інтелектуальних і практичних здобутків екологічної етики.

Зауважимо, що у площині екологічної деонтології важливою гранню феномену «екологічні переконання» є не лише властиве їм усвідомлення вагомості й істинності установок екологічної етики та цінності екологічних знань, а передусім готовність діяти відповідно до таких цих установок і знань. У такому контексті присутнім вважаємо твердження відомого українського педагога Василя Сухомлинського про те, що справжню переконаність доводять реальною поведінкою, яка вмотивована світоглядом: «істинність того чи іншого поняття не тільки не викликає в людині сумнівів, а й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини» [440, с. 18]. З огляду на вищевикладене екологічні переконання

визначаємо як усвідомлену особою потребу діяти відповідно до своїх екологічних знань і ціннісних орієнтацій.

Особливо ґрунтовно слід осмислити одне із найбільш принципових для екологічної деонтології понять – «екологічний імператив». На сьогодні у філософії відомо про значну кількість спроб сформулювати зміст екологічного імперативу. Так, російський мислитель Микита Мойсеєв, який увів означене поняття до активного наукового обігу, вбачав сутність екологічного імперативу в дотриманні людиною та суспільством обмежень, накладених на них Природою, в реалізації людством нового способу свого існування та розвитку, що полягає в узгодженні людиною власних потреб, діяльності із можливостями біосфери, потенціалом її подальшого розвитку. Екологічний імператив Мойсеєва встановлює принципи нової моральності, систему заборон, що закладає новий фундамент життя суспільства і, водночас, стверджує шлях духовного відродження, піднесення духовних потреб і морального зростання людства [314; 316]. Своєю чергою, група українських учених-економістів під керівництвом Юрія Туниці формулює зміст екологічного імперативу як низку важливих позицій: якщо людство хоче вижити, йому необхідно докорінно та негайно змінити свій спосіб життя, характер взаємодії із природним довкіллям, кардинально обмеживши свої потреби та оптимізувавши кількість народонаселення [452]. Натомість, український філософ Анатолій Єрмоленко пропонує формулювання змісту екологічного імперативу буквально в такій версії: «Чини лише згідно із максимою, виходячи з якої ти міг би передбачити, що наслідки та побічні наслідки, які здогадно виникатимуть із її всезагального застосування, будуть «прийнятними» для усього сущого, що немовби бере участь у дискурсі» [158, с. 203]. Така консенсусна модель морально-ціннісних взаємозв'язків із навколишнім середовищем, як вважає Єрмоленко, припускає загальну відповідальність і співвідповідальність під час реалізації будь-яких дій. Підґрунтям таких тверджень мислиться теза про

те, що «для життя людей, так само як і для усього, що становить світ людей, тобто для екосфери урешті-решт не існує інших експертів, ніж самі люди, точніше кажучи, «люди» в сенсі необмеженої комунікативної спільноти, включаючи також і домагання майбутніх поколінь» [158, с. 204].

Сучасні російські вчені Сергій Косторєв та Юлія Калініна в руслі аналізу змісту й історії застосування поняття «екологічний імператив» звертають увагу на те, що воно має загальний, системний характер і стосується сфери біологічного, особового та соціального, що дає змогу стверджувати про його категоріальний характер [219, с. 351]. Дослідники також вказують на високу вживаність словосполучення «екологічний імператив» у екологічній літературі (філософського, політичного й економічного профілю), втім здебільшого на рівні обґрунтування визначення та без пояснення щодо достатніх умов реалізації екологічного імперативу [219, с. 352-353]. Косторєв і Калініна, до слова, переконані у потребі впровадження в сучасному світі екологічного імперативу у вигляді загальних правил поведінки кожного індивіда й усіх соціальних груп, тобто виходять на деонтологічну проблематику.

Перед тим, як викласти власне бачення змісту екологічного імперативу, зауважимо, що імперативом як філософською категорією активно послуговувався в ході філософських побудов Іммануїл Кант – один із найбільш знаних представників деонтологічної теорії. У своїй праці «Метафізика нравов» німецький філософ представляє категоричний імператив як вищий принцип людського належного, що має автономний характер і зовсім не пов'язаний із практичним інтересом, тобто не залежить від будь-якого становища справ (поточного або потенційного) у сфері суцього. «Категоричний (безумовний) імператив – це такий імператив, який мислить і робить вчинок необхідним не опосередковано крізь призму уявлення про мету, досягнення якої вчинок може забезпечити, а лише на основі самого уявлення про вчинок (його форму),

отже, безпосередньо як об'єктивно потрібний вчинок» [185, с. 130]. З огляду на це Кант вважає, що особа повинна виконувати власні обов'язки на ґрунті з моральних засад, а не керуючись очікуваннями від досягнення мети [185, с. 310].

Вищенаведені міркування Канта видаються принциповими для визначення змісту екологічного імперативу. Відтак переконані, що екологічний імператив передбачає вимогу такої поведінки в контексті відношення «Людина – Природа», яка, по-перше, детермінована визнанням моральної суб'єктності природи; по-друге, є наслідком самостійного примусу до екологічно зваженої поведінки (екологічний імператив як внутрішній імператив); а також окреслює простір можливої поведінки у природі та із природою з огляду не стільки на об'єктивно наявне соціально-правове (не завжди досконале) нормування, скільки на екологічні закони та принципи. Загальний зміст внутрішнього екологічного імперативу полягає в тому, що останній постає свідомим, заснованим на екологічних та етичних знаннях чинником предметно-практичної діяльності людини у природі. Специфіка внутрішнього екологічного імперативу зумовлена його самостійним формуванням і прийняттям особистістю. Внутрішній екологічний імператив – це нібито власний, індивідуальний екологічний закон, дієвість якого визначена ціннісним ставленням до всього, що сприяє збереженню, розвитку та розквіту життя в усіх його формах.

Формування внутрішнього екологічного імперативу – це складний і специфічний процес, що інтегрує осягнення екологічного знання, розуміння ідей і концепцій екологічної етики, надання людиною особливого ціннісного статусу здобутим еколого-етичним знанням; тобто формування внутрішнього екологічного імперативу як передумови виконання екологічного обов'язку неможливе без ґрунтовних екологічних знань – знань законів природи. Вивчення законів природи (екологічних закономірностей), осмислення екологічної проблематики зрештою

уможлиблює виховання в особі чуттєвого ставлення до Природи, а відтак – волі до екологічно зважених дій. Свого часу німецький дослідник К. Маєр-Абіх наголошував, що «...воля формується тільки тоді, коли люди чимось спонукаються, і передусім не власними інтересами, а своїми серцями; щоправда, самі серця дістають спонуки тією мірою, якою існують інтереси, а ці інтереси – особисті чи загальні – їх і спонукають. Таке спільне сприйняття серцем потрібне для того, щоб поєднання нового бачення з новою спроможністю відкрило простір для відродження відчуття й нового мислення» [281, с. 22]. Функціонально внутрішній екологічний імператив відіграє роль індивідуального регулятора предметно-практичної діяльності у контексті відношення «Людина – Природа», так би мовити вектора під час прийняття особою екологічно зважених рішень і дій. Для формування внутрішнього екологічного імперативу важливим є знання про наслідки нерозумного, аморального ставлення до природи. Теоретична та методологічна основа формування внутрішнього екологічного імперативу – це екологічні й екодеонтологічні знання, положення філософії екології, а також етичне знання (зокрема, екологічна етика). Екологічна деонтологія, вибудована на означених теоретичних і методологічних засадах, відзначається спрямованістю на формування особливого, дбайливого, шанобливого ставлення до природи (довкілля), що, зрештою, сприяє вибору екологічно вмотивованих моделей поведінки.

Розглянемо третю групу понять і категорій, необхідність і зміст яких детерміновані завданнями, вирішення яких можливе в межах екологічної деонтології. Нагадаємо, що йдеться про пошуки засобів досягнення сучасною людиною високого рівня екологічної відповідальності та способи реалізації екологічних обов'язків, а відтак, про формування екологічної свідомості та культури особи зокрема та суспільства загалом.

Екологічну відповідальність на загальнотрадиційно тлумачать або як відповідальність за навколишнє середовище з точки зору турботи про нього, або як відповідальність за завдання шкоди довкіллю (говоримо про

правову відповідальність за порушення екологічного законодавства). На наше переконання, у проекції на екологічну деонтологію поняття «екологічна відповідальність» потребує розширення змісту. Сутність такого феномену, як відповідальність – окреслена усвідомленням суб'єктом відповідальності за свою морально-етичну залежність від іншого (об'єкта відповідальності). Структуру моральної відповідальності можна визначити як єдність трьох компонентів: когнітивного, емоційно-мотиваційного та діяльнісно-поведінкового. Когнітивний компонент відповідальності передбачає засвоєння понять про моральні норми, самооцінювання, яке забезпечує вміння адекватно проаналізувати свої можливості. Емоційно-мотиваційний компонент охоплює позитивне ставлення до моральних норм, бажання діяти згідно з ними, почуття вини, сорому через їхнє невиконання, наявність совісті, емпатії. Діяльнісно-поведінковий компонент – це готовність особистості дотримуватися норм і вимог суспільства, відповідати за наслідки своїх вчинків, відігравати соціальні ролі, здатність контролювати і коригувати свою поведінку щодо норм.

Статус об'єкта відповідальності може мати конкретна людина, спільнота людей, явища соціально-політичного порядку – Батьківщина, держава. В ракурсі сучасної екологічної етики об'єктом відповідальності може та повинна виступати природа. Показово, що зміст і характер впливу сучасної людини на довкілля актуалізує імперативний характер відповідального ставлення останньої до природи. З огляду на це пригадаємо, що в Еріха Фромма відповідальність постає з гуманістичного сумління, що дослухається «до голосу власної людяності, незалежно від чийось переживань» [468, с. 281]. Артур Шопенгауер слідом за Кантом пов'язує відповідальність із розумністю людських вчинків [500, с. 116]. Макс Вебер потрактовує відповідальність як соціально-політичний регулятор діяльності, а етику відповідальності – як позначену необхідністю розплачуватися за передбачувані наслідки своїх дій (тобто,

бути відповідальним за них) [68, с. 696-698]. У руслі творення комунікативної етики Карл-Отто Апель моральну відповідальність проголошує передумовою прагматичного рішення, а можливість останнього пов'язує із зобов'язанням членів певного комунікативного співтовариства «враховувати всі можливі вимоги всіх можливих його членів – тобто всі людські потреби [21, с. 324]. Ганс Йонас визначає відповідальність як здібність, що онтологічно властива людині. При цьому філософ обґрунтовуючи своє розуміння відповідальності орієнтується на несвідомо мотивовані морально-ціннісні настанови (евристика страху). Так, у соціальному контексті відповідальність Йонас тлумачить як відповідальність за наслідки колективної діяльності, що потенційно можуть становити загрозу самому факту людського існування [178]. Загалом філософ обстоював тезу про потребу оцінювання найближчих цілей будь-якої дії з погляду їхніх потенційних віддалених наслідків і супутніх їм побічних ефектів.

Для змістовного наповнення поняття «екологічна відповідальність» принципово важливими є міркування про феномен відповідальності німецького мислителя Карла Маєр-Абіха, а саме – виокремлення восьми кіл відповідальності:

- 1) егоцентризм як відповідальність за себе;
- 2) непотична мораль як відповідальність за своє безпосереднє оточення;
- 3) національна мораль як відповідальність за країну та націю;
- 4) антропоцентризм сучасності як прагнення відповідальності за все людство;
- 5) антропоцентризм спрямований у майбутнє як відповідальність за перспективи майбутніх поколінь;
- 6) мамалізм відповідальність за інші живі види, що існують поряд з людиною;
- 7) біоцентризм відповідальність за світ живих істот;

8) фізіоцентризм максимальна відповідальність за цілісний світ [281, с. 71-96].

Своєю чергою, Альберт Швейцер пропонує такі принципи особистісної морально-екологічної відповідальності:

1) необхідність переходу від моделі домінування до моделі співіснування шляхом забезпечення стійкого балансу між нашим сучасним існуванням і екосистемним минулим;

2) передбачення в новій концепції охорони довкілля захисту життєвого середовища та тварин не так для людини, як від людини;

3) доцільність навчання керувати «твариною», що перебуває всередині нас, тобто розвивати самообмеження, відповідальність, чесність, справедливість, зміцнювати віру в любов, альтруїзм, взаємодопомогу, права людини та права Живого;

4) намагання згладжувати конфлікти та примирювати економіку та виробництво з екологією, оцінюючи те й те за допомогою моральних критерій [491, с. 302].

З огляду на вищенаведені міркування щодо феномену відповідальності справедливими вважаємо висновки, що відповідальність має глибоке соціальне коріння та постає як відображення об'єктивної наявної потреби морального впорядкування дій усіх індивідів у процесі їхньої діяльності. Розвиненому почуттю екологічної відповідальності притаманна функція свого роду запобіжника щодо непередуманих дій у межах відношення «Людина – Природа». Екологічна відповідальність, фундамент якої – ґрунтовні знання екологічних законів та еколого-етичних ідей і концепцій, слугуватиме визначальним чинником пошуку особистістю зважених рішень під час вирішення різного роду колізій (зокрема, професійного характеру), що виникають у площині згаданого відношення. Водночас ми солідарні з українською дослідницею Ольгою Висоцькою в тому плані, що етика відповідальності в системі відносин «Людина – Природа» може мати реальний вплив тільки за наявності

стійкої свідомої самоконтролюючої поведінки особи по відношенню до інших людей або природних об'єктів [75, с. 202].

Відтак, екологічну відповідальність визначаємо як відповідальність держави, суспільства, людини перед суспільством, теперішніми та майбутніми поколіннями (або перед конкретною людиною), позначену не лише економіко-правовим сенсом, але й морально-етичним, що очевидно забезпечує посилення її сприйняття людиною та стимулювання до виконання екологічного обов'язку. У такому контексті доречно згадати думку Теодора Адорно, який осмислюючи зміст етики відповідальності відзначив її прагнення до того, «щоб під час кожного кроку, який ми робимо, під час кожного кроку, який вважають необхідним для виконання вимог блага та справедливості, замислюватися також і над тим, яким буде ефект цього кроку, так немов би цей крок уже зроблено. Тобто йдеться не просто про поведінку лише на основі винятково переконання, а й про одночасне визнання позитивного начала цілей, намірів і способу нашої діяльності» [6, с. 185].

Екологічна відповідальність, на наше переконання, передбачає два рівні реалізації: 1) загальну відповідальність сучасної людини за плідне теоретичне та соціально-практичне розроблення всіх складних взаємопов'язаних питань подальшої раціональної експлуатації природних ресурсів Землі, збереження та цілеспрямованого перетворення навколишнього природного середовища; 2) професійну відповідальність за здійснення своїх службових обов'язків відповідно до екодеонтологічних вимог в руслі специфіки окремої професії.

Екологічна відповідальність відзначається асиметричністю та монологічністю як така, що насправду має односторонній характер – людина відповідальна перед природою за свої дії щодо неї, оскільки ті можуть призвести до несприятливих наслідків для майбутнього Природи та, власне, людини. У такому разі екологічна відповідальність очевидно

пов'язана із поняттям екологічного обов'язку як засобу стримування та контролю людських дій у природі та із природою.

Традиційно обов'язком називають те, що треба безвідмовно виконувати згідно з вимогами суспільства або з огляду на власні переконання. Екологічним обов'язком визначаємо потребу та готовність особи дотримуватися екологічних принципів і норм, керуватися у своїй поведінці екологічними імперативами. Екологічний обов'язок варто розглядати в індивідуальному та соціальному аспектах. Щодо першого йдеться про зобов'язання особи самостійно формувати власні усталені екологічні орієнтації та екологічну культуру, тобто провадити внутрішню інтелектуальну, духовну роботу, набувати, за Мамардашвілі, «метафізичного досвіду». Щодо другого – про створення передумов (освітніх, професійних і суспільних) для виникнення переконання в необхідності дотримання екологічних вимог, готовності до обстоювання екологічних принципів у практичній діяльності, а також активної участі у формуванні екологічної культури суспільства. Базисом такої індивідуальної внутрішньої роботи та соціальної активності, очевидно, є екологічні імперативи (внутрішні та зовнішні), описані нами вище.

Ще раз підкреслимо обов'язковість самостійного напрацювання кожною людиною екодеонтологічних норм, які становлять основу її діяльності у природі. Наявний комплекс екологічних переконань, почуття екологічного обов'язку, система індивідуальних екодеонтологічних норм є визначальними для набуття здатності самостійного екологічного самоконтролю. Екологічний самоконтроль потрактуємо як здатність особи регулювати власну діяльність (зокрема, професійну) на ґрунті системи екодеонтологічних знань, етичних вимог і норм. Екологічна деонтологія створює простір для життєдіяльності (а саме – професійної) на засадах екологічних знань та етичних вимог, а також сприяє формуванню передумов гармонізації взаємозв'язків людини (фахівця) та природи. Стратегічну мету екологічної деонтології вбачаємо у сприянні

становленню та розвитку екологічної свідомості й екологічної культури у практичній (професійній) діяльності.

Унаслідок дослідження сучасної цивілізаційної свідомості з'ясовано, по-перше, вона позаекологічна; по-друге, локалізована рамками національних культур; по-третє, в індивідуальній поведінці людина сучасного типу зовсім не намагається витримувати пріоритети глобальних загальнолюдських проблем [438, с. 83]. Тому зрозуміло, що на сьогодні екологічна свідомість постає радше як теоретичний концепт, ніж реальний життєвий феномен. З огляду на останнє постає закономірним представлення у фаховій літературі широкого спектра визначень поняття «екологічна свідомість». Так, на світанку вітчизняних досліджень у сфері філософії екології українські науковці Надія Депенчук та Галина Дроздова сформулювали таке визначення: «екологічна свідомість є сукупністю принципів, норм, понять та поглядів на взаємозв'язок природи та суспільства. Практична реалізація цих норм і принципів складає сферу екологічних зв'язків, які забезпечують гармонізацію взаємин людини та природи» [137, с. 27]. Згодом російський філософ Едуард Гірусов назвав екологічною свідомістю сукупність поглядів, теорій та емоцій, у яких відображено проблеми співвідношення суспільства та Природи в аспекті оптимального їхнього суміщення відповідно до законів системної цілісності біосфери [102, с. 92]. Загалом спостерігаємо одностайність авторів визначень екологічної свідомості в баченні останньої як елемента індивідуальної та форми суспільної свідомості, що знаходиться на стадії формування та не є масовим явищем. Як було показано вище, сформованість екологічної свідомості переважно притаманна середовищу інтелектуалів та значно меншою мірою – виробничим та політико-управлінським колам.

Можливість екологічної переорієнтації сучасної людини та суспільства, на нашу думку, варто вбачати у зверненні до теорії належного. Тому в контексті екологічної деонтології визначаємо

екологічну свідомість як специфічну форму ставлення до навколишньої дійсності, в основі якої – екологічні та екодеонтологічні знання, екологічно зорієнтовані емоції та почуття, позиції та мотивації, що зумовлені екологічними переконаннями та почуттям екологічного обов'язку і відповідальності. Відтак, екологічна свідомість (індивідуальна та суспільна) без перебільшення постає своєрідною передумовою створення нової екологічної за змістом соціальної раціональності, з огляду на те, що інтеграція здобутків екологічного знання й екоетики із подальшим їхнім оформленням (зокрема, у вигляді екодеонтологічних норм) сприятиме не лише виходу на новий рівень екологічної культури, але й практичному її втіленню у науковому, політичному й економічному контекстах.

Екологічна культура як філософська категорія традиційно мислиться такою, в якій відображено рівень гармонізації взаємозв'язків людини та природи екологічний, потенціал і його реалізацію у повсякденній діяльності людини, відповідність дій останньої та законів природи. Екологічну культуру доцільно тлумачити як сукупність ідей, традицій, вірувань, звичаїв, моделей поведінки, що сформовані на ґрунті розуміння суспільством (стихійно-побутового та науково-теоретичного) свого місця у світі природи та переконання про необхідність збереження та захисту довкілля. Екологічну культуру також можна розглядати як сукупність специфічних програм екологічної діяльності, що відзначаються спрямованістю на гармонізацію взаємодії суспільства та природи шляхом пізнання, перетворення та регулювання людської діяльності, що передбачає опанування різних природних систем і біосфери загалом. Пропонуємо надалі оперувати поняттям «екологічна культура» з таким значенням: зумовлений соціально-економічним і політичним ладом якісний стан відношення «Людина – Природа», виявом чого є досягнутий рівень використання природних ресурсів і реалізації природоохоронної діяльності, забезпечений необхідним рівнем індивідуальної та суспільної екологічної свідомості, а також підтримуваний відповідними державними

інститутами. Реальний рівень екологічної культури детермінований співвідношенням суцього та належного: в ракурсі законів природи й екологічного законодавства (зрозуміло, за умови їхнього корелювання) пріоритет належить екологічному належному – суще має йому максимально відповідати.

У контексті розгляду поняття «екологічна культура» варто акцентувати на його подвійному тлумаченні: *мінімальну екологічну культуру* асоціюємо із раціональним природокористуванням, а *максимальну екологічну культуру* пов'язуємо із прагненням гармонії у відношенні «Людина – Природа», реалізовуваним шляхом свідомого обмеження втручання у природні процеси й егоїстичного використання природних ресурсів. Мінімальна екологічна культура – обов'язкова вимога для сучасної людини, а максимальна екокультура – мета і водночас свого роду ідеал. Загалом екологічна культура принципово важлива для екологізації предметно-практичної діяльності людини, адже «культурно-сміслові поле містить попередні щодо будь-якої активності (творчої) «першоелементи»» [482, с. 238]. Виявом досягнення високого рівня екологічної культури окремою особистістю, на наше переконання, є:

- 1) реальне дотримання (виконання) екологічних обов'язків;
- 2) послідовне та повсякчасне застосування у процесах життєдіяльності (зокрема, у професійній сфері) екологічно обґрунтованих моделей поведінки;
- 3) вирішення професійних завдань на основі принципів екологічної оптимальності й ефективності;
- 4) спрямованість на формування й удосконалення екологічної культури у професійному контексті.

Високий рівень екологічної культури (у професійній діяльності) вважаємо передумовою встановлення балансу між задоволенням потреб сучасних і захистом інтересів майбутніх поколінь (із урахуванням їхньої потреби в безпечному та здоровому довкіллі). Означений рівень і зміст

екологічної культури співвідносний із ідеєю творення здорового та життєздатного організму сучасного суспільства, в якому виробництво та споживання відповідатимуть екологічним стандартам, тобто здоровому глузду і, водночас, забезпечуватимуть цивілізаційну перспективу – сталий розвиток (*sustainable development*).

Екологічній культурі й екологічній свідомості властивий діалектичний зв'язок із таким феноменом, як природорозуміння. Останній розглядаємо як процес і результат розумової діяльності людини, що відзначається спрямованістю на пізнання навколишнього природного середовища (Природи), його сприйняття, оцінювання та формування ставлення до нього як до цілісного явища. Природорозуміння – це специфічна система уявлень і знань про сутність природи, її будову, її закони, сенс і мету її існування, соціальну сутність і цінність. Принциповим для визначення поняття «природорозуміння» вважаємо увиразнення залежності ставлення людини до природи і від здобутих наукових знань, і від особистісного досвіду переживання свого спілкування із навколишнім світом.

З огляду на вищевикладене зрозуміло, що природорозуміння має суб'єктивний характер, а у формуванні певного природорозуміння відображено позицію окремого суб'єкта щодо змісту відношення «Людина – Природа» та його практичної реалізації. Утім, феномен природорозуміння пов'язуємо з уявленням і сприйняттям природи у контексті професійної діяльності, тобто природорозуміння передбачає осмислення природи та її ціннісного статусу, що формалізовано у професійній свідомості особи та реалізовано у конкретній професійній діяльності. Природорозуміння, на наше переконання, відбиває реальну роль і функціональне навантаження природи в житті суспільства та визначає модель поведінки особи у взаємозв'язках із природою. Зважаючи на це, є підстави виокремити два основні типи природорозуміння, що притаманні сучасній людині: 1) *егоцентричне природорозуміння*, що

полягає у замкненості людини на власних інтересах, споживацькому підході до довкілля, технократичному стилі мислення; 2) *екоцентричне природорозуміння*, яке відзначається визнанням внутрішньої (неутилітарної) цінності природи, зорієнтованістю на цілісне сприйняття довкілля, прагненням дотримання гармонії відношення «Людина – Природа», екологічним стилем мислення. Тому до обов'язкових завдань сучасної науки й освіти варто зарахувати поширення екоцентричного типу природорозуміння та популяризацію пов'язаної з ним екологічної культури високого рівня.

Зрозуміло, що формування розвиненої екологічної свідомості та екологічної культури високого рівня повинне передбачати застосування сукупності спеціальних навчальних і виховних методик, розроблення та реалізація яких має належати до компетенції системи екологічної освіти та просвітництва. Розвиток екологічної культури безпосередньо залежить від тих змін, які відбуваються в людині та суспільстві під впливом екологічної освіти та просвітництва, від ефективності формування в людини нового бачення її місця у світі, впровадження нових типів взаємин людини та природи. Запропонованій нами новій науковій галузі – екологічній деонтології – притаманний значний потенціал щодо активізації механізмів формування нової, більш гуманістичної й екологічної за змістом свідомості, а також відповідного її рівня особистої та суспільної культури.

Принагідно зауважимо, що на сьогодні проблеми обов'язку та належного (належної поведінки) розробляють переважно у контексті певних професійних груп, специфічною ознакою яких постає необхідність міжсуб'єктної комунікації. Водночас про актуальність звернення до деонтологічної проблематики йдеться щодо тих видів професійної діяльності, де велике значення та відчутні наслідки для навколишніх має індивідуальна професійна поведінка та вагомим є рівень особистої відповідальності фахівця за його дії (зокрема, медицина, юриспруденція, педагогіка, соціальна робота). Між тим очевидно, що кожен вид

професійної діяльності має специфічні моменти, що визначається переліком тих завдань, які повинні виконувати представники тієї чи тієї професії. Будь-яка професійна діяльність передбачає певну систему зв'язків, формування яких відбувається за необхідністю. Попри це, ми переконані, що рівень відповідальності фахівців, які через свою професійну діяльність залучені до відношення «Людина – Природа», є не меншим, а наслідки їхньої професійної діяльності можуть бути кратно відчутнішими для навколишніх і у віддаленій перспективі, і на поточний момент.

Забезпечення формування правильного бачення екологічного професійного обов'язку, такої ж відповідальності та належна реалізація останніх – це практичний внесок у екологізацію предметно-практичної діяльності сучасного суспільства. Представникам, наприклад, таких професій, як будівельники, комунальники, аграрії, лісівники, фахівцям видобувної галузі тощо з огляду на специфіку професійної діяльності доволі часто доводиться стикатися із виробничими завданнями та проблемами, які мають не лише матеріально-фінансовий вимір, але й еколого-етичний, а тому виконання та вирішення таких потребує не лише професійної компетентності, але й уваги до питань морально-етичного й екологічного характеру. Відтак формуванню внутрішнього екологічного імперативу та виконанню на його підставі екологічних обов'язків у професійній діяльності, на наше переконання, правомірно надавати статусу одного із найбільш важливих аспектів професійної підготовки. Засвоєні у процесі професійної підготовки екодеонтологічні принципи, імперативи та максими слугуватимуть у подальшому запорукою реального відновлення порушеної сучасником гармонії відношення «Людина – Природа». Належна з екологічної точки зору професійна діяльність уможливило отримання оптимального остаточного результату виробничої діяльності із найменшими (або максимально раціональними) витратами різного роду ресурсів; а вміння знайти зважене, професійне і, водночас, відповідальне та

належне в екологічному аспекті рішення – не лише одержання оптимального результату виробничої діяльності, але й морального задоволення від виконаної роботи. В руслі викладених міркувань підкреслимо необхідність переосмислення сутності, змісту та методів екологічної підготовки майбутніх фахівців у різних видах діяльності.

Підсумовуючи вище викладене в контексті аналізу ступеня розробленості науково-термінологічного словника екологічної деонтології маємо підстави зауважити, що проблеми екологічного характеру та завдання їх вирішення зумовлюють актуальність поєднання теоретичних напрацювань екологічного знання, екологічної етики та реального природокористування. Засобом такої інтеграції розглядаємо екологічну деонтологію. Підґрунтям екологічної деонтології слугує система понять і категорій, що, водночас, становлять концептуальний інструментарій процесу теоретизування. До категорій екологічної деонтології пропонуємо зарахувати такі основні її поняття, на які узагальнено спроектовано зміст, специфіку, найістотніші сутнісні аспекти науки про належне у поведінці людини (зокрема професійній) із точки зору дотримання екологічних вимог. Як взаємопов'язані категорії екодеонтології утворюють цілісну понятійно-категоріальну систему, що відзначається постійним розвитком і змістовним збагаченням, як і категорії, що до неї належать.

Поняття та категорії екологічної деонтології розподілено за трьома основними групами (за рівнем і сферою застосування): 1) поняття та категорії, що використовувані для позначення змістовних характеристик екологічної деонтології як самостійної наукової галузі, як-от: «актуальність», «наукова проблема», «об'єкт і предмет дослідження», «мета та завдання дослідження», «принципи та парадигми екодеонтології», «методологічні основи та методи дослідження» «теоретична та практична значущість»; 2) поняття і категорії, що слугують для означення явищ і зв'язків у межах предметного поля екологічної деонтології, серед яких – «екологічне знання», «екодеонтологічні знання», «екологічні компетенції»,

«екодеонтологічні норми», «екологічні цінності», «екологічні переконання», «екологічні імперативи»; 3) поняття і категорії, що безпосередньо спроектовані на завдання, які вирішують у межах екологічної деонтології: «екологічна відповідальність», «екологічний обов'язок», «екологічна свідомість», «екологічна культура».

В процесі аналізу понять і категорій екологічної деонтології, зокрема понять «екологічна культура» та «екологічна свідомість» був показаний їх діалектичний зв'язок феноменів, які вони позначають з феноменом природорозуміння. Останній потрактуємо як процес і результат розумової діяльності людини, що відзначається спрямованістю на пізнання навколишнього природного середовища (Природи), його сприйняття, оцінювання та формування ставлення до нього як до цілісного явища. Природорозуміння має суб'єктивний характер, а у формуванні певного природорозуміння відображено позицію окремого суб'єкта щодо змісту відношення «Людина – Природа» та його практичної реалізації. При цьому обґрунтовано виокремити два основні типи природорозуміння, що притаманні сучасній людині: 1) *егоцентричне природорозуміння*, що полягає у замкненості людини на власних інтересах, споживацькому підході до довкілля, технократичному стилі мислення; 2) *екоцентричне природорозуміння*, яке відзначається визнанням внутрішньої (неутилітарної) цінності природи, зорієнтованістю на цілісне сприйняття довкілля, прагненням дотримання гармонії відношення «Людина – Природа», екологічним стилем мислення. Тому до обов'язкових завдань сучасної науки й освіти варто зарахувати поширення екоцентричного типу природорозуміння та популяризацію пов'язаної з ним екологічної культури високого рівня.

Зрештою формування розвиненої екологічної свідомості та екологічної культури високого рівня повинне передбачати застосування сукупності спеціальних навчальних і виховних методик, розроблення та реалізація яких має належати до компетенції системи екологічної освіти та

просвітництва. Розвиток екологічної культури безпосередньо залежить від тих змін, які відбуваються в людині та суспільстві під впливом екологічної освіти та просвітництва, від ефективності формування в людини нового бачення її місця у світі, впровадження нових типів взаємин людини та природи.

Отже, нами фактично здійснено філософсько-методологічну інтерпретацію понять та концептів, які актуально використовувати в межах екологічної деонтології, здійснено необхідні порівняння, генералізацію, узагальнення та концептуалізацію таких понять та концептів у єдиній екодеонтологічній картині світу, що уможливило належну систематизацію понятійно-категоріального апарату екологічної деонтології. Можемо констатувати, що наявний понятійно-категоріальний апарат екологічної деонтології виражає особливий зміст, основні завдання, засоби їхньої реалізації у межах екодеонтології як науковій дисципліні, освітньому предметі та методології практичних соціальних змін.

4.2. Функціонально-інструментальний потенціал екологічної деонтології як особливої наукової галузі

До результатів активних інтелектуальних пошуків у межах екологічного дискурсу належить визнання того факту, що основною причиною порушення гармонії у відношенні «Людина – Природа» або, інакше кажучи, невідповідності поточної екологічної ситуації (суцього) та законів природи (належного), є недостатня обізнаність сучасної людини зі здобутками екологічної науки й екологічної етики, передусім у їхній проекції на конкретні напрями предметно-практичної діяльності. Крім того, наш сучасник відзначається некритичним сприйняттям новітніх наукових досягнень, особливо тих, що пов'язані із підвищенням його особистого комфорту: йдеться про абсолютизацію значення таких

досягнень на тлі нехтування морально належним щодо навколишнього світу (і соціального, і природного). Як наслідок дії низки причин нині людина постає як безпорадна та нездатна тверезо оцінити навколишню ситуацію, а відтак вирішувати нагальні проблеми свого буття. З огляду на це завдання запропонованої нами екологічної деонтології вбачаємо у тому, щоб допомогти людині подолати безпорадність, принаймні, у сфері взаємин із природним довкіллям, а конкретніше – озброїти її (вужче – представника певної професійної галузі) системою методів реальної гармонізації відношення «Людина – Природа» у контексті її предметно-практичної (професійної) діяльності.

На наше переконання, поява екологічної деонтології, як теоретичної та практичної спроби обґрунтування екологічних за змістом норм предметно-практичної діяльності людини та суспільства, в основі якої – сума екологічних та етичних знань, відбулася в руслі новітніх тенденцій розвитку наукового та філософського знання. Сьогодні чільне місце у світоглядно-методологічних трансформаціях наукового пізнання посідає усвідомлення нагальної потреби поєднання природознавчої та гуманітарної культури сучасної людини, головним чином шляхом розвитку трансдисциплінарних досліджень [200, с. 123]. У сучасній науці стає дедалі більш виразною тенденція до зникнення принципової межі між науками про природу та науками про дух – «природничо-наукове та гуманітарне пізнання набувають спільних ознак» [482, с. 17]. Свого часу український філософ Сергій Кримський вказував на спрямованість філософського пошуку на усвідомлення певної самочинної системи, де природа наділена духом, матерія неподільно пов'язана зі свідомістю, фізичне поєднане з психічним. Зрештою відбувається утворення нового предметного поля філософського пошуку – ціннісно-смісловий універсум [231, с. 7-20]. Суголосними викладеним міркуванням вважаємо думки російської дослідниці Ольги Аксьонової про необхідність для вирішення глобальних екологічних проблем соціально-екологічної рефлексії як процесу

осмислення різними соціальними групами (екоактивістами, вченими, бізнесменами, політиками тощо) способів взаємодії суспільства та природи, а також відповідних зв'язків, що виникають із огляду на це в культурній, соціальній, економічній і політичній сферах [8, с. 11]. Науковець припускає, що результатом такої соціально-екологічної рефлексії буде розроблення стратегії вирішення екологічних проблем, здійснення якої покладатимуть на осіб із екологічним стилем мислення та зорієнтованістю на гармонійні взаємини з природою.

Екологічну деонтологію розглядаємо як вияв нової стадії розвитку практичної філософії, специфічною ознакою якої мислиться факт активної інтеграції теорії моралі та моральної практики суспільства. У цьому контексті варто знову згадати про типовий для ситуації постмодерну процес етизації, сутність якого окреслена намаганням адаптувати базові моральні принципи та категорії до актуальних потреб людини. У межах екологічної деонтології морально-філософський пошук гармонії із природою проголошено істотною духовною характеристикою людини та водночас засобом досягнення такої гармонії. При цьому ми наполягаємо на практичній орієнтованості екодеонтології та поділяємо думку української дослідниці Вікторії Храмової про те, що філософські світи (у нашому контексті ідеї численних варіантів екологічної етики) «можуть набути життєвої стійкості та значущості лише внаслідок опосередкування наукою, політикою, економікою та етикою» [482, с. 240].

Тому маємо підстави стверджувати, що методологічна функція екологічної деонтології відзначається спрямованістю на глибоке проникнення в сутність екологічного обов'язку, вироблення власного варіанту внутрішнього екологічного імперативу. Соціальна функція екологічної деонтології охоплює два вектори: 1) формування екологічно зорієнтованої особистості внаслідок інкорпорації новітніх морально-етичних та екологічних імперативів у свідомість представників різноманітних професійних і (ширше) соціальних груп; 2) сприяння

гармонізації відношення «Людина – Природа» шляхом створення передумов для екологічно вмотивованої предметно-практичної діяльності. Останнє увиразнює побудову екологічної деонтології за типом науки, в основі якої – критерії наукового знання та методологія дослідження. Оскільки наука обмежена винятково емпіричною реальністю, в дослідженні та перетворенні якої вона вбачає свою найвищу мету та призначення, то, відповідно, метою екологічної деонтології, методологічно вибудованої за типом науки, є вдосконалення наявної емпіричної реальності, що передбачає до обґрунтування способів досягнення позитивних змін такої реальності, тобто постає як екологічне благо.

У попередньому матеріалі було розкрито безпосередній зв'язок гармонізації відношення «Людина – Природа» із феноменом екологічної культури, який, на наше переконання, корелює з такими явищами, як екологічна відповідальність, екологічний обов'язок, зрештою екологічна свідомість. Формування останніх – це завдання екологічної деонтології, теоретична та методологічна основа якої – екологічні й екодеонтологічні знання, положення філософії екології, а також етичне знання (а сам, екологічна етика). Методологічні зв'язки у предметному полі екодеонтології та його змістовне наповнення забезпечують екодеонтологічні норми, екологічні цінності, екологічні переконання й екологічні імперативи, які сумарно, по-перше, виступають інтелектуальним і емоційним базисом відповідей на питання повсякденної практики відношення «Людина – Природа»; по-друге, зумовлюють екоцентричний характер природорозуміння суб'єкта такого відношення; а також спонукають до вибору екологічно вмотивованих моделей поведінки у межах відношення «Людина – Природа».

Основними джерелами формування внутрішнього екологічного імперативу є екологічне знання (визначені ним принципи та парадигми) й екологічна етика (ідеї та концепції). Підґрунтям ефективного контролю за факторами матеріального виробництва, що становить потенційну загрозу

довкіллю, очевидно слугує точне та конкретне знання природних (екологічних) законів. Утім, оскільки цінності, що детермінують поведінку людей, генерує культура та філософія, саме філософське осмислення всього пласту ідей, що продуковані екологічною думкою (із максимально узагальненим значенням такого інтелектуального феномену), потрібно вважати передумовою формування екологічної свідомості та відповідних їй поведінкових ціннісних орієнтацій. Принагідно згадуємо думку відомого еколога Едуарда Гірусова про належність гуманістичної філософії до потенційних засобів людського порятунку: «Завжди для кризових періодів людської історії властиве підвищення значущості філософії через її здатність охоплювати ціннісно-сміслові виміри людини, цілісність людського існування. Фундаментальні й усеосяжні перетворення, притаманні сучасній епосі, забезпечує не тільки розвиток виробництва та техніки, науки та мистецтва, але також зріле та адекватне філософське відображення процесів, що відбуваються» [102, с. 77].

Звісно, складність формування екологічної відповідальності й обов'язку, високого рівня екологічної культури, а відтак екологічної свідомості видається незаперечною з огляду хоча б на те, що опанування екологічними знаннями та ознайомлення з ідеями екологічної етики ще не варто визнавати запорукою формування належного (в екологічному ракурсі) у свідомості людини. Як уже зазначали, реалізація істинно належного для особистості передбачає виконання нею вольового акту. «Відправною точкою» останнього очевидно мислиться абсолютна для особистості цінність, що детермінує зміст моральної мотивації до тієї чи тієї дії. Пошук і визначення передумов виникнення такої цінності на сьогодні залишається складною філософською та науковою проблемою. Та, попри це, вважаємо за необхідне спеціально розглянути методичний потенціал екологічної деонтології в аспекті перспективи та можливостей формування внутрішнього екологічного імперативу як основи належної поведінки у взаєминах людини із природою. Незважаючи на те, що у

попередньому підрозділі проаналізовано систему понять і категорій – інструментарій для теоретизування у площині екодеонтології, в якому узагальнено відображено зміст, специфіку, найістотніші сутнісні грані науки про належне у поведінці людини з точки зору дотримання екологічних вимог, обґрунтування актуальності екологічної деонтології як перспективної наукової дисципліни передбачає також звернення до її методології та методичного інструментарію як таких, що забезпечують досягнення більш адекватного і цілісного вирішення питань її предметного поля.

Поняття «методологія» багатозначне та багатоаспектуальне, а тому наукову методологію потрібно потрактовувати як метод пошуку найбільш загальних підходів до вивчення предмета та ширше – навколишнього світу. У цьому контексті варто згадати позицію російського мислителя Ельгіза Позднякова, який тлумачить методологію як певний цілісний світогляд, кредо або символ віри, зрештою як «магічний кристал», крізь який дослідник дивиться на світ та оцінює його. Завдання методології вчений вбачав у створенні такого «магічного кристала» або, інакше, у розробленні та формулюванні загальних світоглядних принципів [361, с. 9]. Зважаючи на вищезначене та попередні наші теоретичні розвідки, констатуємо про наявність у «магічному кристалі» (методології) трактування екологічної деонтології щонайменше трьох принципових граней (екологічної, етичної та аксіологічної) та потребу спеціального вивчення й аналіз останньої, що і буде зроблено далі. Посилює актуальність такого пошуку вимога в аспекті утвердження наукового статусу нової дисципліни чіткої методології її досліджень, напрацювання конкретних методів вирішення виявлених проблем і реалізації наявних завдань.

Методологію екологічної деонтології визначаємо як систему принципів, ціннісних установок і конкретних способів – методів – наукового дослідження питань, що належать до предметного поля екодеонтології. Притаманний методологічному апарату екологічної

деонтології особливий характер зумовлений специфічністю її об'єкта, предметного поля й очікуваного результату. Нагадаємо, йдеться про проблемні аспекти відношення «Людина – Природа» (розрив між належним із екологічної точки зору та суцям у процесі життєдіяльності людини) та, з огляду на це, пошук ціннісних і моральних орієнтирів, що знайдуть своє відображення у формальних і неформальних вимогах й установках психологічного, етичного, правового, політичного й економічного характеру. Тому зрозуміло, що екологічна деонтологія – це теоретична дисципліна, предметне поле якої передусім утворюють феномени нематеріального, духовного виміру – екодеонтологічні норми та цінності, екологічні переконання й імперативи, екологічна свідомість та екологічна культура. Статус екодеонтології як теоретичної дисципліни визначає вибір основним рівнем дослідження для неї теоретичного (із відповідним набором методів), що передбачає мисленневий аналіз та узагальнення об'єктів, осягнення їхньої сутності, внутрішніх зв'язків і законів розвитку. У такому ракурсі метод – це спосіб отримання певних результатів у пізнанні та на практиці, започаткований пізнавальною діяльністю, зміст якої зумовлений взаємодією з об'єктивною реальністю. Остання, фактично, стимулює суб'єкт пізнання до напрацювання ефективних методів подальшого опанування та перетворення дійсності. Справедливим вважаємо переконання Петра Копніна в тому, що «метод евристичний за змістом, бо він відображає закономірність об'єктивного світу під кутом зору того, як людина повинна чинити, щоб одержати нові результати у пізнанні та на практиці» [217, с. 80]. Утім, погоджуємося з міркуваннями української дослідниці Галини Михайлишин про те, що метод, як сукупність прийомів і операцій практичного та теоретичного освоєння дійсності, озброює людину системою принципів, правил і вимог, керуючись якими індивід досягає поставленої мети. «Володіння методом означає знання, яким чином і в якій послідовності здійснювати ті чи інші операції задля розв'язання намічених завдань. Метод орієнтує суб'єкта на

розв'язання конкретних завдань, досягнення певного результату в його сфері діяльності. Він впорядковує пошук істини, дозволяє заощадити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Основа функція методу – регулювання пізнавальної діяльності, регулювання вивчення процесів і явищ» [309, с. 549]. Методологія екологічної деонтології фактично уможливорює розкриття вектора дослідницьких дій і їхній особливостей, що пов'язані із практичним подоланням розриву між належним із екологічної точки зору та сущим у процесі життєдіяльності людиною, в чому, напевно, і полягає реальна екологізація сучасної цивілізації.

Для формування адекватного уявлення про методологію екологічної деонтології необхідно також урахувати спроектованість спектра методів пізнавальної діяльності на певні рівні методологічного знання – філософський, загальнонауковий і конкретно-науковий. Філософський рівень – як змістовний базис будь-якого методологічного знання – визначає світоглядний підхід до процесів пізнання та перетворення дійсності, а відтак охоплює загальні принципи пізнання і категоріальну структуру науки. Загальнонауковий рівень методологічного знання утворюють теоретичні концепції, застосування яких можливе до всіх або до більшості наукових дисциплін. Типовим прикладом слугує широко вживаний системний підхід. Конкретно-науковий рівень – це сукупність методів, принципів і процедур, що складають дослідницький арсенал спеціальних наукових дисциплін. Указаним поділом рівнів методологічного знання скористаємося для аналізу методичного інструментарію екологічної деонтології.

У ракурсі осмислення філософського рівня методології екодеонтології передусім розглянемо діалектичний метод пізнання – номінально синонім філософського підходу до пізнання. Звернення до філософського підходу у межах екологічної деонтології уможливорює створення передумов для цілісного сприйняття системи «Людина – Суспільство – Природа» та набуття завданням гармонізації відношення

«Людина – Природа» у такому разі фундаментального значення. У руслі філософського підходу постає можливим критичний погляд на здобутки сучасного екологічного знання й екоетичних концепцій, істотним недоліком яких варто визнати досі несформований конкретно-науковий інструментарій напрацювання дієвих механізмів трансляції ідей екологічної етики в екологічну практику. У такому контексті доречними видаються висловлювання російського фахівця з теорії пізнання Іллі Касавіна про те, що щойно ми виходимо за межі науки у сферу філософії, ми отримуємо можливість ставити, формулювати та переформулювати проблеми, зокрема й такі, для яких поки що немає рішення, або такі, вирішення яких (у конкретно-науковому чи практичному сенсі) взагалі неможливе [190, с. 14].

З іншого боку, відповідно до діалектичної методології, критичний аналіз сучасних еколого-етичних концепцій зовсім не заперечує їх значущості, а лише спонукає до пошуку нових пізнавальних підходів до вирішення екологічних проблем, результатом чого вважаємо формулювання концепту екологічної деонтології, в якій, до слова, згадані концепції розглянуто як необхідний матеріал для сучасного, більш різнобічного й обґрунтованого бачення та практичного оформлення ціннісних і моральних орієнтирів екологічно зваженої діяльності. Крім цього, діалектичним методом пізнання послуговувалися у процесі виявлення зв'язків між такими явищами, як екологічна культура, екологічна свідомість й екоцентричне природорозуміння, а також екологічна відповідальність, екологічний обов'язок і екологічний імператив. Прикметно, що останні, фактично, набувають онтологічного щодо екосвідомості, екокультури та відповідного типу природорозуміння статусу. Механізми формування, закони функціонування та тенденції розвитку феномену екологічної культури так чи так мають онтологічне підґрунтя, а тому потребують саме філософського осягнення.

У площині філософського осмислення знаходиться і проблема співвідношення належного та суцього, яка безперечно має принциповий характер для екологічної деонтології в контексті пошуку способів надання екологічним знанням ціннісного, а відтак імперативного значення, що стане передумовою формування комплексу екологічно визначених принципів, норм і правил, якими повинна керуватися людина у своїй предметно-практичній діяльності, соціальній сфері та власне процесі духовного самотворення. Так відомий італійський мислитель Евандро Агацці свого часу вказував на те, що сфера належного, залишаючись недосяжною для точного наукового пізнання, є суверенним полем філософії. Щодо сфери належного науковець розмежував такі важливі аспекти:

1) *ідеальний*, який виражається в тому, що належне виникає у людській свідомості у вигляді ідеальної мети завдяки унікальній здібності, виробленій упродовж культурно-історичної практики людства трансцендентно виходити за межі заданої реальності, а також подумки, що передбачає залучення творчої уяви, створювати її поліпшений і привабливий варіант (належне постає як те, до чого потрібно прагнути та чого слід досягати на шляху індивідуального та/або загального розвитку);

2) *процесуальний*, вияв якого – нормативність соціокультурної практики, вираженої у бездоганності людських дій, що дають змогу реалізувати задумане, а також ефективність різних технологій (соціальних, інженерних тощо), що сприяють удосконаленню існування суспільства загалом і кожного його представника зокрема (належне ув'язується у баченні суб'єкта з тим, як варто діяти, щоб вирішити ті чи ті проблеми, досягти поставлених цілей та отримати необхідний і бажаний результат);

3) *предметний*, розкриває такий стан дійсності, який максимально відповідає ідеальному задуму суб'єкта дії, показуючи результат успішного досягнення мети, тобто є тим, що стає завоюванням людства у процесі його культурно-історичного розвитку й оцінене «як належне» (належне як

філософську категорію пов'язано з поняттями «еталон», «зразок», «ідеал», «норма» в їхній опредметненій, репрезентативній формі) [5, с. 65-66].

У руслі міркувань Евандро Агацці зауважимо, що осмислення сутності відношення «Людина – Природа», формулювання ідеалів його гармонійного змісту, що могли б набути нормативного характеру, очевидно потребують використання саме філософського підходу у межах екологічної деонтології. Посутнім вважаємо також те, що діалектичний метод пізнання, крім філософської рефлексії на тему актуальних екологічних проблем, дає змогу залучати дані екологічних, економічних, політологічних і культурологічних досліджень задля виходу у процесуальну площину сфери належного, що вказує на можливість практичного вирішення завдання творення морально-ціннісних орієнтирів екологічної діяльності на ґрунті екоцентричного природорозуміння (суб'єкт усвідомлює екологічно належне як основний регулятор та кінцеву мету діяльності – екологічне благо як бажаний результат). «Наш образ людини – це не відповідальний тільки перед самим собою індивід, а особистість, яка існує в людській спільності і в природі й має обов'язок і перед суспільством, і перед природою» [281, с. 157]. Вищеописані процеси паралельно супроводжуватиме опредметнення екологічного належного у вигляді екодеонтологічних норм (від норм-ідей до норм-приписів) як конкретних регулятивів поведінки особи у певній сфері життєдіяльності, що пов'язана із природокористуванням (передусім у формі правових і техніко-технологічних екодеонтологічних норм). Водночас ми усвідомлюємо, що вирішення надзавдання гармонізації відношення «Людина – Природа» має тривалу часову перспективу, тому результати інтелектуальних і практичних зусиль, докладених у цьому напрямку, зокрема в межах екологічної деонтології, потребуватимуть філософської інтерпретації як обов'язкової умови розвитку екологічних та екоетичних знань.

На спеціальну увагу заслуговує зміст загальнонаукового рівня методології екологічної деонтології. Зауважимо, що залучення методів філософського рівня до вивчення загальних і концептуальних питань відношення «Людина – Природа» забезпечує онтологічні, ціннісні та смислові базиси й орієнтири наукового дослідження. Своєю чергою, загальнонауковій методології притаманний, так би мовити, більш прагматичний характер і зорієнтованість на розроблення принципів і методів пізнавальної діяльності – йдеться значною мірою про технологічний аспект. Методологія загальнонаукового рівня передбачає можливість і доцільність використання певних законів і принципів дослідження, ефективність яких доведено в конкретних наукових напрямках, а на їхній основі відповідних пізнавальних методів, які відзначаються спрямованістю на встановлення й інтерпретацію явищ, належних до складу предмета, наприклад, екологічної деонтології. Тобто, такий методологічний рівень забезпечує конкретизацію системи принципів, ціннісних установок і методів дослідження, а також увиразнює вплив специфічних за змістом об'єкта, предметного поля й очікуваного результату екологічної деонтології на її методологічний апарат.

Зауважимо, що охоплення предметним полем екологічної деонтології соціальної та природної реальності пов'язане із визнанням пріоритетним об'єктом її дослідження практики та специфіки людської діяльності в природі, що детермінує вибір підходів і методів для вирішення конкретних питань цієї науки. Так, філософську проблему співвідношення належного та суцього простежуємо у контексті пошуку ідеальних і нормативних моделей реалізації відношення «Людина – Природа». Водночас одним із аспектів предметного поля екодеонтології є питання співвідношення й гармонізації належного та реального у життєдіяльності людини (а саме – у в процесі природокористування). Осмислення окресленої проблематики визначає необхідність звернення до деонтологічного підходу на загальнонауковому рівні методології

екодеонтології, що реалізовано в оперуванні, передусім, категорією належного, а також – ідеального, ціннісного, універсального та нормативного з огляду на пріоритетність у площині деонтологічного підходу проблеми ідеалу та норми, їхньої природи й обґрунтованості як важливих чинників морального регулювання (і насамперед саморегулювання). Із цього приводу у попередніх міркуваннях [294; 299] ми наголошували, що у контексті екологічної деонтології таким ідеалом (благом) є загалом гармонія відношення «Людина – Природа», без чого годі сподіватися на позитивні цивілізаційні перспективи.

Логіка залучення деонтологічного підходу полягає у тому, що уявлення про належне у відношенні «Людина – Природа» – це підґрунтя формування бачення специфіки поведінки людини у процесі природокористування, що знаходитиме своє формальне вираження в екоетичних приписах і нормах. Суголосне наведеному твердженню вже згадане нами раніше визначення належного російської дослідниці Світлани Амельченко, в якому йдеться про те, що належне, пронизуючи всю структуру людської діяльності, є інтенціонально-процесуально-результативним порівнянням фактичної реальності та її ціннісно-орієнтованої модифікації, що відзначається спрямованістю у далеку перспективу, яку завдяки зусиллям людей переводять із потенційної можливості в актуальну дійсність [11, с. 81-82]. Функціональна навантаженість деонтологічного підходу зумовлює його незамінність в умовах вирішення проблеми творення нового екологічно зваженого способу життя, що передбачає утвердження екоцентричного природорозуміння, для якого притаманні усвідомлення людиною екологічного обов'язку та відповідальності, а також наявність екологічного стилю мислення.

У контексті виконання завдання розроблення та сприйняття особою обґрунтованої з екологічної та моральної точок зору системи вимог, норм і правил поведінки в сучасному світі (зокрема, світі Природи) вагомим, на

нашу думку, є також екосистемний підхід, вибудований на єдності принципів екологічної взаємодії між будь-якою виокремленою системою та навколишнім щодо неї середовищем – незалежно від належності до того чи того рівня організації та форми руху матерії. Підґрунтям звернення до нього виступає, як було зазначено вище, фундаментальний для екодеонтології принцип коеволюції. Саме «коеволюційна стратегія задає нові перспективи для організації знання, особливо в аспекті усвідомлення взаємозалежності світу природи та світу людини, їх діалогу» [200, с. 129]. На рівні загальнонаукової методології в означеному підході відображено загальний та органічний зв'язок і взаємозумовленість явищ і процесів соціальної та природної дійсності. У системі координат освітньої практики (за умови розгляду професійної підготовки як особливої системи, результат функціонування якої – виховання фахівця зі сформованим внутрішнім екологічним імперативом, відчуттям екологічного обов'язку та відповідальності) вищеназвана система повинна взаємодіяти із системами, яким притаманний істотний потенціал щодо формування заданих характеристик майбутнього професіонала. Гадаємо, що такими системами можна вважати:

1) наукову діяльність, пов'язану із усебічним вивченням та аналізом питань розвитку взаємозв'язків суспільства та природи, а також виконанням завдань планомірної їхньої оптимізації;

2) практику реального вирішення екологічних проблем на ґрунті науково зважених пропозицій (рішень і проектів);

3) громадську активність, що відзначається спрямованістю на актуалізацію проблем екологічного характеру всіх рівнів складності (від локального до глобального).

Сукупно вказані системи створюють те, що варто визначити як екологічний дискурс, без залучення до якого недоречно обговорювати вирішення завдання розроблення та сприйняття особою обґрунтованої з екологічної та моральної точок зору системи вимог, норм і правил

поведінки. Нагадаємо, ще Юрген Габермас потрактував дискурс як особливу комунікацію, мета якої – неупереджений аналіз реальності, спосіб отримання істинного наукового знання, своєрідний інструмент пізнання реальності. Фактично, дискурс мислиться як спосіб діалогічно аргументованого обговорення суперечливого положення (або явища чи теорії), яке претендує на значущість або істинність для досягнення загальноважливої згоди [473, с. 138]. У ракурсі екологічного дискурсу йдеться про системний погляд на проблемні аспекти реалізації відношення «Людина – Природа» (сутність відношення, його колізії та конфлікти, їхні причини, вияви та наслідки). Занурення особи в екологічний дискурс передбачає її залучення до діяльності з його осмислення, усвідомлення наявних і необхідних (з екологічної точки зору) мотивацій, вимог і норм екологічної діяльності. Сформований у такий спосіб ідеал екологічної діяльності – норма-ідея – має реальну перспективу трансформуватися у норму-припис.

Близьким за змістом і бажаним результатом – вироблення певного типу поведінки або способу вирішення актуальних проблем – є конструкціоністський підхід до соціальних проблем (Дж. Бест [524], М. Спектор та Дж. Кітс'юз [432]), який прикметний трактуванням соціальних проблем як процесу реагування на соціальні умови. На ґрунті означеного підходу відбулося оформлення методу соціального конструювання, який також зараховуємо до методів екологічної деонтології, що репрезентують загальнонауковий рівень методології. Українська дослідниця Лариса Климанська вказує на те, що конструкціоністський підхід, в основному, концентрується на механізмах позначення складних соціальних обставин як проблемних [208, с. 322]. Відтак, сформовані соціальні конструкти постають як уявлення людей, які матеріалізуються у стійких формах соціальної практики, це слова, що перетворюються на дію [208, с. 323]. Останнє дає підстави стверджувати, що екологічна за змістом поведінка та діяльність сучасної людини може (і

повинна) виступати предметом соціального конструювання, зокрема в межах екологічної деонтології. Так, процес соціальної проблематизації (конструювання соціальної проблеми) передбачає обговорення складних соціальних обставин у розрізі декількох конструктів із інтерпретацію таких відповідно до притаманних кожному конструкту інтересів. Щодо екологічної деонтології заявленою вимогою загального характеру є ідея гармонізації відношення «Людина – Природа», яка спочатку шляхом професійної проблематизації зазнаватиме трансформування в дискурсивний конструкт екологічного плану для певного виду професійної діяльності, а згодом сприятиме напрацюванню професійних екодеонтологічних вимог.

Посутнім видається звернення і до діалогічного підходу як зразка загальнонаукової методології екологічної деонтології. Зауважимо, що впродовж останніх десятиліть поняття «діалог» не лише набуло статусу ключового в осмисленні процесів у різних сферах соціального життя, але й слугувало стрижнем розгорнутого в науці своєрідного «діалогічного повороту», про який заговорили не тільки філософи і культурологи, але й соціологи та політологи [369]. Феномен діалогічності ґрунтовно проаналізовано у монографії української дослідниці Людмили Озадовської «Парадигма діалогічності в сучасному мисленні» (2007) [336], в якій, серед іншого відзначено, що діалогізм постає як зіткнення радикально різних логік мислення, обмін інформацією не тільки між реальними учасниками діалогу, але й внутрішній діалог у формі взаємодії різних поглядів, що розвиваються одним і тим самим суб'єктом [336, с. 27]. Своєю чергою, Микола Кисельов акцентує на тому, що спілкування із чимось іншим, ознайомлення з ним, орієнтування в оточенні є необхідною передумовою існування людини. «Людина живе у соціальному оточенні в режимі спілкування (комунікації), значення якого у сфері науки (діалог серед членів наукового співтовариства та діалог з природою) важко переоцінити» [200, с. 129]. Окрему увагу діалогові як засобу подолання

антагонізму двох протилежних наукових точок зору приділяв англійський знавець методології Стівен Тулмін. Відтак, наголошував, що коли дві наукові позиції мають подібні інтелектуальні цілі та потрапляють до сфери однієї і тієї ж дисципліни, історичний перехід від однієї до іншої завжди можна обговорити в «раціональних» термінах навіть в тому разі, якщо їхні прихильники не мають загальних теоретичних про це уявлень. «Якщо наявна хоча б мінімальна наступність дисциплінарних цілей, то науковці із цілком несумісними теоретичними ідеями загалом отримують основу для порівняння переваг відповідних пояснень, і конкуруючі парадигми або припущення, навіть якщо вони несумісні на теоретичному рівні, все таки залишаються раціонально зіставляваними в якості альтернативних способів вирішення загального кола «дисциплінарних» завдань» [451, с. 136].

На наше переконання, звернення до діалогічного підходу в контексті розбудови методології екологічної деонтології зумовлено обов'язковістю такого підходу для виконання завдання інтеграції позиції й інтелектуальних здобутків антропоцентричних інвайронменталістів (екологічний прагматизм) і неантропоцентричних радикальних інвайронменталістів (екологічний романтизм). Без досягнення вказаної мети, напевно, немає сенсу припускати можливість продуктивного вирішення проблем відношення «Людина – Природа». Діалогічний підхід і діалог як конкретна форма його реалізації без перебільшення можуть набути статусу конкретно-наукового інструментарію напрацювання дієвих механізмів трансляції ідей екологічної етики в екологічну практику, що, зрештою, створює передумови для вирішення низки актуальних екологічних проблем сучасності. Залучення діалогічного підходу – це реальний крок на шляху до отримання системної, масштабної та дієвої політико-економічної відповіді на екологічні (й інші глобальні) виклики сучасності.

Належним до загальнонаукового рівня методології екологічної деонтології вважаємо і такі методи, як історизм, порівняння, узагальнення,

гіпотеза, розуміння. Зауважимо, що вказані методи мають статус традиційних для соціально-гуманітарних наук. Щодо екодеонтології вони, з одного боку, сприяють розкриттю змісту відношення «Людина – Природа», а з іншого, виступають важливим інструментарієм творення системи принципів, вимог і норм належної екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (професійної) діяльності. Як зазначали вище, предмет екологічної деонтології становить дослідження різноманіття екологічних зв'язків та реальної поведінки людини, характеру і методів її діяльності, а також розроблення рекомендацій щодо їхнього вдосконалення. Об'єктивну необхідність щодо ефективного вирішення таких завдань убачаємо у зверненні до історизму, сутність якого полягає в обов'язковому розгляді будь-якого явища в розвитку, з'ясуванні особливостей його функціонування на різних історичних етапах. Прикметно, що, оскільки кожен етап постає як вагома ланка історичного процесу, то простеження закономірностей останнього уможливорює встановлення перспектив розвитку аналізованого явища. Оперування історизмом як вагомим інструментом екологічної деонтології зумовлене потребою формування адекватного уявлення про історичну динаміку відношення «Людина – Природа» та, відповідно до цього, про зміну характеру екологічного дискурсу. Відомо, що істотним аспектом аналізу цього фундаментального відношення із позиції історизму є узагальнення всього історичного досвіду взаємодії людини із навколишнім природним середовищем, а також виявлення, наприклад, національної (культурної) специфіки такої взаємодії; тобто визначення в межах відношення «Людина – Природа» особливої взаємодії загального й одиничного, об'єктивного та суб'єктивного, спонтанного і планомірного (стихійного та свідомого), що, зрештою, детермінує зміст екологічного дискурсу. Це також має важливе значення і для усвідомлення причин сучасних екологічних проблем людства, що слугуватиме базисом основою наукового обґрунтування ціннісних і моральних орієнтирів реальної екологізації предметно-

практичної діяльності людства, розроблення ефективних та екоцентричних стратегій майбутніх змін у характері такої діяльності.

Ще один метод екологічної деонтології, розгляд якого присутній в руслі пропонованої студії – це порівняння, сутність якого загалом традиційно розглядають як пізнавальну операцію, на ґрунті якої вибудовують судження про подібність або відмінність певних об'єктів або явищ. На основі порівняння також виявляються якісні та кількісні характеристики предметів, явищ і процесів. Метод порівняння пов'язаний із історичним методом: застосування історизму в науковому дослідженні передбачає необхідність порівняння сучасних явищ із явищами минулого. «Людина, пізнавши факти історії, за потреби залучає їх до механізмів пізнання нових, сучасних феноменів, що зрештою ще більше прив'язує її до методології порівняння явищ» [211, с. 7]. Показово, що фахівці стверджують про наявність генетико-фізіологічних, соціальних, логіко-гносеологічних, психологічних та інші зумовленості особливого зацікавлення людей методом порівняння [211, с. 9].

Застосування порівняння в ході дослідження відношення «Людина – Природа» уможлиблює визначення загального та специфічного, встановлення причин зміни його характеру, тенденцій та закономірностей розвитку. Слід зауважити про зв'язок методу порівняння з таким прогресивним і специфічним напрямом наукових досліджень, як компаративістика (лат. *comparatio* – рівне співвідношення, відповідність, порівняння), до компетенції якого належить виконання порівняльного аналізу соціальних процесів та інститутів у різних країнах (або геополітичних регіонах). Наше звернення до методу порівняння як потенційного засобу пізнавальної діяльності у межах екодеонтології зумовлене наявністю в усіх наявних в історії людства традиціях екологічної діяльності, попри їхні відмінності, багатьох спільних і доступних науковому аналізу основних структур і ознак. Окрім цього, видається справедливим припущення про принципову можливість

коректного зіставлення та порівняння всіх варіантів екологічних традицій та культур. Загалом метод порівняння доречний у руслі обов'язкових для екологічної деонтології досліджень й узагальнень досвіду діяльності екологічних організацій (урядових і неурядових) провідних країн світу щодо створення передумов та організації екологічно вмотивованої поведінки людини. Посутнім вважаємо порівняння й у контексті вивчення змісту реальної екологічної свідомості сучасної людини, що охоплює наочне втілення (за формою та за змістом) відповідних цінностей, знань, умінь, навичок, установок, потреб, інтересів тощо. Водночас, оскільки застосування методу порівняння постає як умова процесів суб'єктивного виміру, зокрема порівняння слугує підґрунтям будь-якого оцінювального судження та виступає засобом формування уявлень людини [408, с. 7-8], оперування таким методом у площині екологічної освіти вважаємо незаперечним.

Обґрунтованим визначаємо введення у перелік методів загальнонаукового рівня методології екологічної деонтології й узагальнення. Базисом такого методу як одного із найважливіших засобів наукового дослідження, виступають філософські категорії загального, особливого й одиничного. Метод дає змогу виокремлювати загальні принципи різноманітних, на перший погляд, явищ або крізь призму того чи того поняття ототожнювати безліч різних феноменів. Утім, узагальнення – це не просто виокремлення та синтезування подібних ознак за допомогою мислення, а й проникнення в сутність речей та явищ. Узагальнення також можна розглядати як логічний процес сходження від одиничного до загального, як рух від знання факту до здобуття знання про поняття, що відображає загальне безлічі фактів. Водночас отримання узагальненого наукового знання детермінує необхідність (1) комплексних студій у межах певного наукового напрямку та (2) міждисциплінарних досліджень.

Вищенаведені особливості узагальнення як методу пізнання зумовили необхідність його введення до методологічного апарату

екодеонтології, зокрема для виконання завдання узагальнення системи екологічних знань і здобутків екологоетичних концепцій із метою подальшого надання їм імперативного значення, що стане передумовою формування комплексу екологічно визначених принципів, норм і правил у діяльності людини та суспільства. Метод узагальнення продуктивний і для вивчення в межах екодеонтології екологічних очікувань різних соціальних груп і вимог, які вони висувають до результату практики життєдіяльності людини, а також для пошуку шляхів досягнення відповідності реальної діяльності та поведінки людини у природі й означених екологічних очікувань.

Ще одним ефективним для екологічної деонтології методом очевидно можна визнати гіпотезу (або гіпотетичний метод), який передбачає висунення та подальшу експериментальну перевірку окремих припущень, що сформульовані на підставі суджень, понять і висновків, здобутих внаслідок використання методів історизму, порівняння й узагальнення. Традиційно вважають, що гіпотеза виступає важливим методом розвитку наукового знання, адже наукову гіпотезу завжди висувають у контексті наукового пошуку для вирішення конкретної проблеми дослідження або усунення протиріч наявної теорії з негативними результатами її практичного застосування. Водночас гіпотетичний метод є засобом пізнання предмета дослідження, його внутрішніх і зовнішніх зв'язків і закономірностей. Шляхом формулювання гіпотези дослідження ми згодом або доводимо її правомірність, або спростовуємо, втім, в будь-якому разі отримуємо нове знання й орієнтири для пізнавальної діяльності. Зрештою доцільність залучення гіпотези, як методу дослідження вбачаємо у тому, що особливістю цього методу мислиться обов'язковість артикуляції проекту вирішення проблеми в теорії та на практиці. Тобто потенціал указанного методу полягає у виведенні дослідника за межі лише теоретизування (наприклад, на тему гармонізації відношення «Людина –

Природа») та створенні передумов для перевірки доречності та обґрунтованості озвучених пропозиції практикою.

Перспективу оперування гіпотетичним методом як пізнавальним засобом екологічної деонтології вбачаємо також у виявленні та формулюванні тих принципових змін, яких вимагає світогляд сучасної людини задля уникнення руйнації глобальної екосистеми, з подальшим формуванням системи мотивацій і стимулювання індивіда до належної з екологічної точки зору поведінки у системі «Людина – Природа». Переваги гіпотез очевидні й у ході розроблення та кодифікування норм, вимог і стандартів доцільної поведінки людини для досягнення гармонії зі світом Природи. Важливо наголосити, що для різних сфер життєдіяльності людини притаманний різний ступінь і характер розриву між належним (із екологічної точки зору) та сушим, що зумовлює необхідність уточнення та конкретизації ціннісних і моральних орієнтирів екологізації природокористування. Для цього видається надзвичайно доречним скористатися евристичним потенціалом методу гіпотез, що передбачає можливість достатньо широкого та гнучкого застосування нових припущень-гіпотез, наявних понять та інших розвинених форм теоретичного знання для відображення такого складного об'єкта дослідження, як відношення «Людина – Природа» в усій його багатогранності. Здобуті у такий спосіб знання матимуть зрештою своє відображення у формальних і неформальних вимогах і установках психологічного, етичного, правового, політичного й економічного характеру.

У руслі осмислення загальнонаукового рівня методології екодеонтології та відповідних цьому рівню методів вважаємо за потрібне звернути увагу на розуміння як специфічний метод пізнавальної діяльності. Загалом розуміння трактують як універсальну операцію мислення, пов'язану із засвоєнням нового змісту, введенням його до системи усталених ідей і уявлень. «Розуміння завжди виступає як здатність

індивідуалізувати наявне знання, порівнювати його з культурними, гуманітарними характеристиками практичного життя людей» [58, с. 106]. З огляду на те, що метод розуміння в принципі типовий для соціальних наук, що покликані зрозуміти соціальні явища, видається логічним поповнити останнім методологічний арсенал екодеонтології, об'єктом дослідження якої є система, виражена відношенням «Людина – Природа», тобто практика та специфіка людської діяльності у природі, зміст якої окреслені задоволенням фундаментальних потреб людини та суспільства. Розуміння як метод пізнавальної діяльності у межах екологічної деонтології передбачає інтерпретацію суб'єктом пізнання різних аспектів відношення «Людина – Природа». Свого часу український дослідник Євген Бистрицький зазначав, реальна сила розуміння полягає в освоєнні минулого, традиційного досвіду, необхідного для більш глибокого, всебічного розуміння об'єктів у сьогоdnішньому пізнавальному досвіді. «У такому сенсі минуле постає «сховищем» можливих розумінь, індивідуальних категоризацій світу, його нових і незвичайних предметно-сміслових членувань, а не пасивним об'єктом дослідження» [58, с. 107].

Застосування методу розуміння для екодеонтологічних шукань доречно під час вивчення специфіки реалізації відношення «Людина – Природа» у конкретних історичних умовах або культурних традиціях шляхом пояснення й усвідомлення позитивних і негативних аспектів відповідної діяльності людини, а також чинників, що вплинули та детермінували характер такої діяльності. Засвоєння відповідних знань, напевно, можна тлумачити як обов'язкову передумову з'ясування конкретних шляхів і способів (зокрема на основі формування спеціальних норм і правил) гармонізації відношення «Людина – Природа». Зауважимо, що свого часу британець Стівен Тулмін наголошував, що те, як ми мислимо, та те, що ми можемо зрозуміти, повністю залежить від загальних передумов або того концептуального спадку, на який ми спираємося [451, с. 51]. Окрім цього, застосування методу розуміння ефективно щодо

осягнення таких проблемних моментів предмета екологічної деонтології, як:

1) різноманіття екологічних зв'язків та реальної поведінки людини, характер і методи діяльності останньої, а також розроблення рекомендацій щодо їхнього вдосконалення;

2) очікування різних соціальних груп і вимоги, що ті висувають до результату практики життєдіяльності людини, а також пошук шляхів досягнення відповідності реальної діяльності та поведінки людини у природі й означених екологічних очікувань;

3) досвід діяльності екологічних організацій (урядових і неурядових) провідних країн світу щодо створення передумов та організації екологічно вмотивованої поведінки людини.

Для адекватності аналізу методичного інструментарію екологічної деонтології розглянемо рівень її конкретно-наукової методології. Передусім зауважимо, що, попри, визнання екодеонтології теоретичною дисципліною з огляду на належність до її предметного поля феноменів нематеріального та духовного характеру, вона не позбавлена емпіричного пізнання та пов'язаної із ним конкретно-наукової методології. Крім того, специфіка завдань, що утворюють предметне поле екодеонтології, визначає необхідність використання емпіричних методів (накопичення інформації про досліджувані об'єкти, явища суспільства та природи шляхом проведення спостережень, здійснення ретельних описів, постановки експериментів). У такий спосіб, на рівні конкретно-наукової методології окреслені вище філософські та загальнонаукові принципи і методи дослідження набувають конкретизації стосовно тієї реальності, яку вивчає екодеонтологія.

Емпіричне пізнання (як і теоретичне) в екологічній деонтології відзначається спрямованістю на відношення «Людина – Природа», а його результатом, очевидно, можна вважати визначення певних фактів (у нашому контексті – фактів соціоприродних систем), що згодом стануть

предметом соціально-філософського аналізу. До фактів соціоприродних систем зараховуємо, наприклад, установлені за допомогою наукових засобів знання про стан співвідношення належного та реального у практиці природокористування; знання про характер і способи діяльності людини у природі; відомості про екологічні очікування різних соціальних груп і вимоги, що вони висувають до результату практики життєдіяльності людини; знання про реальний стан екологічної компетенції представників різних професійних сфер, а також екологічні цінності, які ті сповідують, і характеристики рівня їхньої екологічної свідомості та культури. З огляду на це методами конкретно-наукової методології екодеонтології називаємо соціальне спостереження, яке охоплює вибір мети та програми спостереження залежно від конкретного елемента предметного поля, що потрапив до сфери наукового дослідження, а також сприйняття й осмислення спостережуваного об'єкта відповідно до поставленої мети та плану, опис підсумків спостереження у системі суджень, понять й умовиводів. Для соціального спостереження видається вагомою можливість його здійснення не лише шляхом власне спостереження, але й на основі методів соціологічного дослідження (метод опитування та метод аналізу документів). Емпіричний характер пізнання, властивий вказаним методам, – це присутня передумова достовірності виявлених фактів соціоприродних систем. Наявність відповідного наукового фактажу розглядаємо як обов'язкову передумову створення обґрунтованої з екологічної та моральної точок зору системи вимог, норм і правил поведінки людини в сучасному світі (передусім світі Природи).

Необхідно зауважити, що розгляд методологічного потенціалу екологічної деонтології не вичерпує теми її дослідницького інструментарію. Так сьогодні – це етап побудови предметно-методологічної моделі екодеонтології. У пошуках варіантів вирішення завдання напрацювання дієвих механізмів трансляції ідей екологічної етики в екологічну практику зроблено лише першу спробу інвентаризувати

методичний інструментарій. Згодом розвиток методології екологічної деонтології триватиме, а початковий образ і змістовне наповнення зазнаватимуть змін, набуваючи більш адекватного особливостям предметного поля екодеонтології характеру. Георг Гегель стверджував, що метод – це результат діалектичної взаємодії суб'єкта та предмета пізнання [94, с. 107], а відтак очевидно, що безпосереднє занурення у проблематику екодеонтології безперечно забезпечуватиме до вдосконалення її методологічного арсеналу.

Проведений нами аналіз, серед іншого, сприяє вирішенню проблеми визначення наукового статусу екологічної деонтології. Передусім констатуємо про належність останньої до соціально-гуманітарних наук як особливої сфери пізнання. У руслі обґрунтування такої позиції передусім звернемо увагу на об'єкт і предмет дослідження екодеонтології, виражені відношенням «Людина – Природа» та конкретизовані метою-завданням подолання розриву між належним із екологічної точки зору та сушим у процесі життєдіяльності людини. Прикметно, що так би мовити, родовою ознакою дисциплін соціально-гуманітарного циклу є те, що в їхнє поле зору потрапляє (1) суспільство загалом або його певною мірою самостійні сфери (політична, економічна або екологічна (природокористування)) і, водночас, (2) людина та духовні продукти її діяльності (наприклад, культура поведінки у природі та з природою) [120, с. 90].

Визначення наукового статусу екологічної деонтології безперечно детерміноване залученням у її площині деонтологічного підходу. Як уже зазначали, попри те, що на сьогодні деонтологічний підхід має різні сфери застосування (політика, право, медицина тощо), спільним для такого використання залишається вагома присутність людини, яка перебуває в ситуації морального вибору. Нині деонтологія постає як специфічний розділ етики, що вивчає проблеми обов'язку, сферу обов'язкового, всі форми моральних вимог і їхнє співвідношення. Предметне поле деонтології охоплює коло проблем, пов'язаних із моральним осмислення

належного та необхідного. Для деонтології видається присутнім хід думок, що відзначається спрямованістю у майбутнє, до належного. Втім, для належного найбільш характерним є внутрішнє ставлення особи до реальної дійсності, що знаходить вияв у обов'язках, реалізовуваних під час спілкування з іншими, в ході ухвалення рішення, у процесі пізнання різного роду явищ тощо. Українська дослідниця Лора Рискельдієва визначила спільні ознаки у спеціальних деонтологічних дисциплін: 1) кожна стосується спеціальної професійної комунікативної ситуації, ситуації спілкування, в якій беруть участь переважно двоє (лікар-хворий, учитель-учень, адвокат-клієнт); 2) тексти, що фігурують в кожній такій ситуації, мають своїм адресатом одного з учасників комунікації: лікаря (наприклад, клятва Гіппократа), педагога (наприклад, Закон «Про освіту» або Конвенція ООН про права дитини), юриста (наприклад, Статути, кодекси честі тощо); 3) розмежовуючи сферу нормативів, що формалізуються і неформалізуються, кожна дисципліна прагне аналітично прояснити формалізацію частин, вказати фахівцю на той аспект комунікативної ситуації, де рішення ухвалити може тільки він особисто, беручи на себе відповідальність [401, с. 5]. Водночас, за результатами аналізу змісту юридичної деонтології, виконаного відомим українським теоретиком права Ольгою Скакун, можна зробити висновок, що деонтологія як прикладна галузь етики – це наука, що, крім моральних, передбачає аналіз вимог і нормативів психологічного, політичного, правового, економічного, етичного, естетичного, інформаційного характеру, які висувають до професійної культури фахівця певної галузі. Такі норми можуть бути рекомендаційного, зобов'язувального, заборонного та дозвільного характеру [419, с. 5-7].

Прикладну етику тлумачать як форму раціонального впорядкування морального життя суспільства й особистості, а також простежують її генетичний зв'язок із філософською (або теоретичною) етикою. Так, філософська етика вивчає феномени моралі, моральної поведінки людини,

морального життя суспільства; до її завдань належать обґрунтування моралі та доцільності моральної поведінки. Прикладна етика є такою галуззю етичного знання, предметну сферу якої утворюють практичні моральні проблеми людини та суспільства, а підвалинами вирішення останніх слугують ідеї та положення філософської етики у проекції на специфіку тієї чи тієї сфери людської життєдіяльності. Тобто, прикладна етика присвячена загальнозначущим для людини та всього суспільства проблемам морально-етичного характеру й особливостям вирішення таких у окремих (одиничній) ситуації. З огляду на вищевикладене констатуємо, що екологічній деонтології притаманна спрямованість на обґрунтування морального ідеалу особи, залученої до природокористування та природоохоронної діяльності, а також на вивчення проблематики формування екологічної культури та свідомості (представників різних професійних сфер). Значення концептуальних понять екологічної деонтології мають екологічний обов'язок і відповідальність, фундаментом яких постає внутрішній екологічний імператив моральної діяльності особистості в межах відношення «Людина – Природа». Без сформованості в особистості почуття екологічного обов'язку та відповідальності видається неможливою реальна екологізація її предметно-практичної діяльності. Логіку трактування екологічної деонтології як галузі прикладної етики обґрунтуємо за допомогою таких аргументів:

1. Нині етико-екологічні проблеми актуальні для суб'єктів переважної більшості управлінських, соціальних, політичних та економічних процесів, базовим елементом яких є природа (природні ресурси). Кожен із згаданих процесів – це предмет регулювання та контролю, що потребує певної кодифікації: традиційної, юридичної, адміністративної та професійної, рідше – морально-етичної. Потенціал щодо реалізації останньої притаманний саме прикладній етиці (або деонтологічній етиці). Для задоволення прагнення забезпечити етико-екологічну кодифікацію та

регулювання очевидно доцільним видається звернення до екологічної деонтології.

2. У царині прикладної етики моральної обґрунтованості належної поведінки досягають шляхом апелювання не лише до етичних знань, але й до глибинних професійних знань, без яких неможливий адекватний вибір зваженого рішення. Утім, саме екологічна деонтологія на відміну від екологічної етики (в її різних варіаціях) передбачає не тільки сформованість загальних уявлень про екологічні закономірності та про потенційні наслідки їхнього порушення, але й адаптацію екологічних та етичних знань до вимог конкретної практичної (професійної) діяльності.

3. Прикладна етика перспективна не лише щодо вирішення морально-етичних колізій у рамках конкретних життєвих (професійних) ситуацій. Напрацювання етичної теорії – це фундамент розроблення ефективного механізму раціонального відбору та диференціації мотивів дії, який передуює прийняттю морально зваженого рішення. Для екологічної деонтології властива спрямованість на забезпечення зважених рішень щодо морально-етичних проблем реалізації окремих аспектів відношення «Людина – Природа».

Дозволимо собі наголосити, що ми не згодні з обмеженням потенціалу прикладної етики (екологічної деонтології) щодо її спроможності впливати на вирішення сучасних екологічних проблем. У такому руслі апелюємо до традиції (сходить ще до Канта) бачення практичної філософії як винятково ефективного засобу розбудови майбутнього. До практичної філософії, очевидно, належить і прикладна етика (в усіх її формах), запит на яку продиктований тими надзвичайними проблемами, з якими стикається людина у повсякденному житті. Із цього приводу українська дослідниця Вікторія Храмова називає сьогодення критично-активістським періодом розвитку філософії, що зорієнтований на світ належного [482, с. 239]. До переваг екологічної деонтології належить

можливість на відміну від екологічної етики, враховувати специфіку того чи того виду предметно-перетворювальної діяльності.

Екологічну деонтологію можна потрактувати як складник екологічної етики, а відтак – загальної етики, що дає підстави надавати їй статус філософської дисципліни. З огляду на предметне поле екологічної деонтології її доречно визначати як прикладну етику зі значним потенціалом, так би мовити, професіоналізації: конкретний зміст екодеонтології різниться, наприклад, для представників будівельної, аграрної чи лісогосподарської сфер, що увиразнює її спеціальний характер як наукової дисципліни. Тому вважаємо раціональним створення спеціального, детермінованого певною професією варіант екологічної деонтології, а також формулювання морально-етичних, екологічно зумовлених вимог професійної поведінки у межах відношення «Людина – Природа» на основі ретельного дослідження варіантів морально обґрунтованого вирішення загальнозначущих проблем, що постають із означеного відношення. Співіснування та взаємозв'язок екологічної деонтології як галузі прикладної етики та професійно детермінованої екологічної деонтології (наприклад, для управлінців у комунальній сфері, для аграріїв, для будівельників тощо) є, на наше переконання, абсолютно логічними та обґрунтованими. Екологічна деонтологія як галузь прикладної етики передусім передбачає вивчення загальнонагромаджених екологічних проблем, які стосуються людини та суспільства, для формування систем спеціальних (екодеонтологічних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі, та системи принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної та соціальної (професійної) діяльності.

Проте для екологічної деонтології властиве також звернення до всіх без винятку, незалежно від сфери їхньої професійної діяльності, адже незалежно від діяльності людини вона так чи так мислиться суб'єктом відношення «Людина – Природа», а тому певним чином впливає (чи може

вплинути) на його зміст та характер. Річ лише у масштабах та часовому вимірі такого впливу: для будівельника або для працівника видобувної галузі він більш очевидний і відчутний ніж, наприклад, у працівників бібліотеки або архіву (хоча і в означених установах можливі, чи то пак, необхідні екологічні енерго- та ресурсозберігаючі технології). Професійно детермінована екологічна деонтологія покликана конкретизувати загальні вимоги екологічної деонтології шляхом урахування своєрідності кожної професії. До компетенції професійної екодеонтології (або спеціальної) належить продукування норм і правил професійної поведінки, реалізація яких забезпечуватиме вирішення завдання мінімізації негативних наслідків конкретних випадків втручання людини у природу. Показово, що в центрі предметного поля професійної екологічної деонтології – проблема особистісно-моральної зрілості майбутнього фахівця, що зрештою визначає реальне виконання ним вимог екологічної етики й екологічного законодавства.

У підсумку варто відзначити, що для сучасного наукознавства властиве бачення науки як особливого соціокультурного явища, динаміка розвитку якого детермінована не тільки внутрішньонауковими чинниками, а й фундаментальними культурними цінностями відповідної історичної епохи, що мисляться підставою легітимізації знання як наукового. На наше переконання, поява екологічної деонтології, як теоретичної та практичної спроби обґрунтування екологічних за змістом норм предметно-практичної діяльності людини та суспільства, в основі якої – сума екологічних та етичних знань, відбулася в руслі новітніх тенденцій розвитку наукового та філософського знання. Адже фактом екологічного дискурсу є визнання основною причиною порушення гармонії у відношенні «Людина – Природа» недостатня обізнаність сучасної людини зі здобутками екологічної науки й екологічної етики, передусім у їхній проекції на конкретні напрями предметно-практичної діяльності. Отож екологічну деонтологію розглядаємо як вияв нової стадії розвитку практичної

філософії, специфічною ознакою якої мислиться факт активної інтеграції теорії моралі та моральної практики суспільства.

Претензія екологічної деонтології на особливий науковий статус передбачає необхідність розроблення адекватного предметному полю й ефективного із пізнавальної точки зору методологічного інструментарію, зокрема шляхом творчого використання методів інших наук із урахуванням специфіки змістовного освоєння власного предмета. Методологію екологічної деонтології, передусім, визначаємо як систему принципів, ціннісних установок і конкретних способів – методів наукового дослідження питань, що утворюють предметне поле екодеонтології. Методологічний апарат екологічної деонтології має особливий характер, що зумовлено специфічністю її об'єкта, предметного поля й очікуваного результату. Специфіка методологічного апарату екодеонтології детермінована ще й належністю до її предметного поля феноменів нематеріального, духовного характеру – екодеонтологічних норм і цінностей, екологічних переконань й імперативів, екологічної свідомості й екологічної культури.

Методологію екологічної деонтології як сукупність методів пізнавальної діяльності може бути подано як систему, що охоплює три рівні – філософський, загальнонауковий і конкретно-науковий. Розвиток екологічної деонтології знаходиться на етапі становлення, а тому її предмет, об'єкт, категоріальний і методологічний апарати, очевидно, зазнаватимуть уточнень і вдосконалення, чому сприятимуть традиційні наукові комунікативні заходи – публікації на екодеонтологічну тематику, проведення наукових конференцій, теоретичних семінарів і круглих столів з обговорення відповідної проблематики.

Екологічну деонтологію слід розглядати як таку галузь соціально-гуманітарних наук, яка має ознаки соціальної та прикладної етики, однак не редукується до них. Екологічна деонтологія як галузь прикладної етики передусім передбачає вивчення загальновагомих екологічних проблем, які

стосуються людини та суспільства, для формування систем спеціальних (екодеонтологічних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі, та системи принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної та соціальної (професійної) діяльності. Натомість, професійно детермінована екологічна деонтологія покликана конкретизувати загальні вимоги екологічної деонтології шляхом урахування своєрідності кожної професії. До компетенції професійної екодеонтології (або спеціальної) належить продукування норм і правил професійної поведінки, реалізація яких забезпечуватиме вирішення завдання мінімізації негативних наслідків конкретних випадків втручання людини у природу.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ

У підсумку маємо підстави зауважити, що виконання стратегічного завдання максимальної гармонізації відношення «Людина – Природа» зумовлює особливе наукове зацікавлення вивченням правомірності й обґрунтованості залучення спектра методів, а також дослідження змістовного наповнення понять і категорій, що слугують фундаментом таких методів. Шляхом аналізу категорій і понять екологічної деонтології увиразнено її бачення як теоретичного концепту, що відзначається спрямованістю на вирішення питання екологізації предметно-практичної діяльності людини. Категоріями екологічної деонтології називаємо такі основні її поняття, в яких узагальнено відображено зміст, специфіку, найістотніші сутнісні грані науки про належне у поведінці людини (зокрема професійній) із точки зору дотримання екологічних вимог. Умовно поняття та категорії екологічної деонтології можна розподілити за трьома групами (за рівнем і сферою застосування).

Першу групу становлять поняття та категорії, використовувані для позначення змістовних характеристик екологічної деонтології як самостійної наукової галузі. До цієї групи зараховуємо такі поняття та категорії, як «актуальність», «наукова проблема», «об'єкт і предмет дослідження», «мета та завдання дослідження», «принципи та парадигми екодеонтології», «методологічні основи та методи дослідження» «теоретична значимість та практична значущість». Другу групу понять і категорій складають ті, що застосовувані для означення явищ і зв'язків у межах предметного поля екологічної деонтології. Йдеться про такі поняття та категорії: «екологічне знання», «екодеонтологічні знання», «екологічні компетенції», «екодеонтологічні норми», «екологічні цінності», «екологічні переконання» «екологічні імперативи». Третя група понять і категорій безпосередньо пов'язана із завданнями, вирішуваними у площині екологічної деонтології. Оскільки пріоритетними завданням екодеонтології визнаємо перетворення екологічного імперативу на елемент особистої культури нашого сучасника на ґрунті екологічних і етичних знань сьогодення, що сприятиме ефективному формуванню екологічної свідомості людини, то до цієї групи зараховуємо такі поняття та категорії, як «екологічна відповідальність», «екологічний обов'язок», «екологічна свідомість», «екологічна культура». Знання та вільне оперування вказаними вище поняттями та категоріями дає змогу виконувати наукове дослідження в межах екологічної деонтології, робити висновки та теоретичні узагальнення, а також вирішувати реальні практичні завдання.

На основі проведення аналізу системи понять і категорій екологічної деонтології констатуємо про системність, повноту та змістовну несуперечність її понятійно-категоріального апарату. Унаслідок герменевтико-структурного аналізу з'ясовано логічну структуру та системну організацію екодеонтології як наукової дисципліни. З огляду на, представлений вище матеріал видаються очевидними перспективність екодеонтологічних досліджень на теоретичному рівні та їхній значний

потенціал щодо виконання реальних практичних завдань у контексті формування екологічної культури високого рівня.

Звернення до екологічної деонтології – це спроба переміщення у практичну площину вирішення екологічних проблем сьогодення (глобального та локального масштабів). Автори майже кожного наукового дослідження з екологічної проблематики ґрунтовно й усебічно описують екологічні кризові явища, відзначають їхній системний характер і наполягають на необхідності порушення та вирішення питань формування нових екологічних цінностей, моральних імперативів і системи норм і вимог для сучасної людини та суспільства. У представленій роботі пропонуємо власне бачення практичних шляхів виконання означених завдань.

Нами також з'ясовано, що для сучасного наукознавства є традиційним бачення науки як особливого соціокультурного явища, динаміка розвитку якого детермінована не тільки внутрішньонауковими чинниками, а й фундаментальними культурними цінностями відповідної історичної епохи, що мисляться підставою легітимізації знання як наукового. З огляду на безпорадність сучасної людини перед проблемами екологічного характеру впродовж останніх десятиліть відбулася активізація пошуку дієвих способів гармонізації відношення «Людина – Природа» у контексті її предметно-практичної (зокрема, професійної) діяльності. Дотична до ініціатив із вирішення такого важливого наукового завдання і філософія, в царині якої нині постало усвідомлення нагальної потреби поєднання природознавчої та гуманітарної культури сучасної людини для практичного подолання кризових явищ у взаєминах людини та природи. У руслі окресленої тенденції розвитку наукового та філософського знання нами запропоновано концепт екологічної деонтології, завдання якої – не лише у вдосконаленні знання про природу й уявлення про філософсько-інтелектуальні позиції adeptів різних напрямів екоетики, але й у забезпеченні ефективного застосування здобутків

указаних сфер знання для подолання розриву між наявною екологічною ситуацією (сущим) та екологічними законами природи (належним).

Претензія екологічної деонтології на особливий науковий статус передбачає необхідність розроблення адекватного предметному полю й ефективного із пізнавальної точки зору методичного інструментарію, зокрема шляхом творчого використання методів інших наук із урахуванням специфіки змістовного освоєння власного предмета. Методологію екологічної деонтології, передусім, визначаємо як систему принципів, ціннісних установок і конкретних способів – методів наукового дослідження питань, що утворюють предметне поле екодеонтології. Методологічний апарат екологічної деонтології має особливий характер, що зумовлено специфічністю її об'єкта, предметного поля й очікуваного результату. Специфіка методологічного апарату екодеонтології детермінована ще й належністю до її предметного поля феноменів нематеріального, духовного характеру – екодеонтологічних норм і цінностей, екологічних переконань й імперативів, екологічної свідомості й екологічної культури.

Методологію екологічної деонтології як сукупність методів пізнавальної діяльності може бути подано як систему, що охоплює три рівні – філософський, загальнонауковий і конкретно-науковий. Філософський рівень методології екодеонтології передусім представлений діалектичним методом пізнання, без якого неможливе цілісне сприйняття системи «Людина – Суспільство – Природа». Крім цього, у площині філософського осмислення знаходиться і проблема співвідношення належного та сущого, яка безперечно має принциповий характер для екологічної деонтології. Загальнонауковий рівень методології екодеонтології передбачає можливість і доцільність використання певних законів і принципів дослідження, ефективність яких доведено у конкретних наукових напрямках. Оскільки у предметне поле екологічної деонтології потрапляють соціальна та природна реальності, а принциповим

завданням є гармонізація належного та реального в життєдіяльності людини, обґрунтованим і логічним є залучення на загальнонауковому рівні методології деонтологічного, екосистемного, конструкціоністського та діалогічного підходів. Водночас до загальнонаукового рівня методології екологічної деонтології вважаємо доречним зарахувати і такі методи, як історизм, порівняння, узагальнення, гіпотеза, розуміння. Утім, прагнення виконати адекватний аналіз методичного інструментарію екологічної деонтології призводить до розгляду рівня її конкретно-наукової методології, де встановлення окремих фактів (у нашому контексті – фактів соціоприродних систем) досягають шляхом застосування емпіричних методів, серед яких провідний – соціальне спостереження як таке, що дає змогу отримати необхідний науковий фактаж для створення обґрунтованої з екологічної та моральної точок зору системи вимог, норм і правил поведінки людини у сучасному світі (передусім світі Природи).

Попри вищевикладене, усвідомлюємо, що розвиток екологічної деонтології знаходиться на етапі становлення, а тому її предмет, об'єкт, категоріальний і методологічний апарати, очевидно, зазнаватимуть уточнень і вдосконалення, чому сприятимуть традиційні наукові комунікативні заходи – публікації на екодеонтологічну тематику, проведення наукових конференцій, теоретичних семінарів і круглих столів з обговорення відповідної проблематики. У такому ракурсі варто згадати зауваження англійця Стівена Тулміна про те, що істиною мірою, так би мовити, «роздільної здатності», яку забезпечує кожна вагома теорія, є здебільшого багатство та розмаїття нових питань, які вона пропонує увазі, а також її можливості виявляти існуючі зв'язки між елементами або сфери дослідження, які раніше здавались цілком незалежними одна від одної. «Це означає не тільки те, що теорія здатна породжувати додаткові питання, які мають бути досліджені, але і те, що вона може спростовувати питання, які залишились від минулих пояснень, та замінити їх іншими, більш дієвими питаннями» [451, с. 316].

За результатами проведеного нами аналізу, екологічну деонтологію зараховано до соціально-гуманітарних наук. Утім, звернення до деонтологічного підходу, спрямованість на обґрунтування морального ідеалу особи, що долучена до природокористування та природоохоронної діяльності, акцентування на вивченні проблематики формування екологічної культури та свідомості – це підстави трактувати екодеонтологію як галузь прикладної етики. Тлумачення екологічної деонтології як складника екологічної етики та ширше загальної етики уможливило її бачення як належної до філософських дисциплін. Крім того, з огляду на предметне поле екологічної деонтології її доречно визначити як прикладну етику зі значним потенціалом, так би мовити, професіоналізації. Тобто, екодеонтологія як галузь прикладної етики передусім передбачає вивчення загальнозначущих екологічних проблем, які стосуються людини та суспільства загалом, що забезпечуватиме формування системи спеціальних (екодеонтологічних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі, та систему принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної та соціальної (зокрема, професійної) діяльності. У центр предметного поля професійної екологічної деонтології варто вивести проблему особистісно-моральної зрілості майбутнього фахівця, що зрештою постає детермінантом реальної екологізації життєдіяльності суспільства, а відтак гармонізації відношення «Людина – Природа».

РОЗДІЛ 5.

ВПЛИВ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ НА ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВНИХ ЗАВДАНЬ ОСВІТИ ТА ПОЛІТИКИ

Системний характер наявних та потенційних екологічних проблем зумовлює особливе зацікавленість питанням розроблення форм і способів творення екологічно зважених основ професійної поведінки майбутніх фахівців, до професійних функцій яких належать прийняття певних рішень або виконання окремих дій, що потенційно можуть позначитися на цілісності або функціонуванні різного роду екосистем. Очевидно, що переорієнтувати людство на нові пріоритети та ціннісні установки неможливо без спеціального, тривалого, цілеспрямованого освітнього процесу та формування відповідної громадської думки, екологічної свідомості й екологічної культури кожної людини. Про потребу перебудови свідомості людей стверджував висловлювався Микита Мойсеєв: «Технічний розвиток абсолютно необхідний, але його недостатньо: іншою повинна стати цивілізація, іншим – духовний світ людини, її потреби, її ментальність» [317, с. 70]. Водночас із огляду на повсякденну практику варто констатувати, що, попри загальне сприйняття ідей дружнього ставлення до природи та вимоги екологізації свідомості (зокрема, професійної), реальних і відчутних перетворень у цьому плані не відбувається. Загальна парадигма предметно-практичної діяльності людини та суспільства за своїм змістом залишається антропоцентричною, а виробнича діяльність здебільшого не корельовано з об'єктивними екологічними закономірностями.

У нашій роботі послідовно обстоюємо думку, що один із практичних засобів вирішення завдань позитивних перетворень індивідуальної та суспільної практики – це екологічна деонтологія, яка відзначається

зорієнтованістю швидше не на генерування нових знання, а на осмислення наукових здобутків екологічного знання й етики (екологічної) та на визначення крізь призму цих знань припустимих моделей поведінки у професійній сфері. Прикметно, що обмірковуючи й обґрунтовуючи концепцію екодеонтології ми не лише переслідуюмо дослідницькі цілі теоретико-пізнавального та установочно-методологічного характеру. Застосування деонтологічного підходу у контексті вирішення екологічних проблем, на наше переконання, має очевидну практичну спрямованість, тому що безпосередньо виводить на осмислення і вирішення цілого комплексу питань професійної екологічної освіти. Слід також зазначити, що проблематику належного в контексті професійної підготовки та її значення для нівелювання деструктивних екологічних явищ усвідомлено в нас недостатньо. Реальний вплив вимог екологічної етики й екологічного законодавства на повсякденну практику, зокрема й на професійну діяльність фахівців різного профілю, мало відчутний, хоча важливість його незаперечна. Так само загально визнаною є неадекватність змісту сучасної екологічної освіти та завдань екологізації предметно-практичної діяльності сучасного суспільства, що унеможлиблює досягнення гармонії у відношенні «Людина – Природа».

5.1. Екологічна деонтологія і стратегія інноваційної освіти

Пригадаємо, що ще на першій Міжнародній нараді з педагогічних питань екології (Невада, США, 1970) екологічну освіту визначили як неперервний процес засвоєння цінностей і понять, для яких притаманна спрямованість на формування вмінь і відношень, необхідних для усвідомлення й оцінювання взаємозв'язків між людьми, їхньою культурою та довкіллям. Екологічна освіта передбачає розвиток умінь приймати екологічно відповідальні рішення й опанування аналогічних правил

поведінки у навколишньому середовищі. Шляхом набуття екологічної освіти окремі особи та колективи усвідомлюють навколишнє середовище, здобувають знання, підвищують компетентність, виробляють систему цінностей і досвід, а також готовність діяти, що дає їм можливість як індивідуально, так і колективно вирішувати сучасні й майбутні проблеми, пов'язані з навколишнім середовищем.

Український дослідник Володимир Онопрієнко в руслі характеристики проблем сучасної екологічної освіти вказує на те, що сьогодні, українська освіта грішить увагою лише до так званих фахових знань, що врешті-решт призводить до формування фрагментарної, мозаїчної картини світу у свідомості майбутнього фахівця: «кожен випускник... вищого навчального закладу має певну кількість уявлень про власну професійну діяльність, знає про абстрактні екологічні проблеми, але не має єдиної системи поглядів на навколишнє середовище» [339, с. 54]. Український науковець Світлана Рудаківська констатує те, що загальне спрямування екологічного складника у національній системі освіти України притаманний поверхово-інформативний характер, немає умов для забезпечення впливу ідей екоцентричного спрямування на світогляд і систему моральних та інших цінностей, які й визначають глибинні засади індивідуальної та колективної поведінки під час створення і застосування нових технологій та засобів виробництва [394, с. 516]. Водночас Рудаківська зауважує, що екологічну тему на сучасному етапі переважно використовують для політичного ритуалу, а не як дороговказ для модернізації всієї економіки, енергетики, поліпшення якості щоденного буття громадян з метою руху до ситуації «сталого розвитку» (*sustainable development*) [394, с. 514]. У такому контексті варто згадати міркування вітчизняних дослідників Анатолія Толстоухова та Миколи Хилька про те, що всій системі управління природокористуванням властива гостра потреба у кваліфікованих фахівцях, сприйнятливих до нових вимог еколого-економічної політики і здатних повною мірою

нейтралізувати екологічну безграмотність урядових чиновників і господарських керівників. «Слід підкреслити, і це не є таємницею, що керівництво країни тривалий час нехтувало підготовкою кадрів екологів-природокористувачів, а коли незначна кількість їх усе-таки з'явилась, їх нерідко відтісняли від безпосередньої професійної діяльності. Останнім часом ситуація дещо поліпшується. Але вузівська підготовка екологів-практиків залишається недосконалою. Є гостра потреба у створенні спеціалізованих факультетів, де був би забезпечений розгорнутий макроекологічний підхід до освіти» [477, с. 137].

Своєю чергою український дослідник Георгій Філіпчук наголошує на необхідності посилення професійної та світоглядної функцій освіти, оскільки це уможливить творення екоцентричного типу людини, коли, з одного боку, опановуються екологічні знання, вміння, практичні навички, а з іншого – відбувається екологізація мислення і поведінки, закладаються етичні норми у стосунках з природним середовищем [458, с. 84]. Очевидно, що екологічна освіта покликана сприяти розвитку особи та водночас забезпечувати гармонізацію стосунків людини з природою, що означає стимулювання інтелектуального розвитку людини та збагачення її мислення шляхом сучасних методів пізнання. Екоосвіта має соціалізувати людину на основі занурення останньої у наявне культурне, техногенне й інформаційне середовище. Зауважимо, що російський учений – Ірина Суботіна, розмірковуючи на тему екологізації науки й освіти, визначила мету екологічної освіти як накопичення того обсягу знань, який потрібний кожній людині для провадження предметно-практичної діяльності у гармонії із природою, а також як екологізацію кругозору особистості, що передбачає оволодіння знаннями, суміжними з екологічними, а також відображає взаємозв'язок екологічних зв'язків із економікою, науково-технічним прогресом, політикою, правом тощо [439]. Ще одна українська дослідниця – Тетяна Саєнко наполягає на тому, що екологізація будь-якого виду діяльності, науково обґрунтоване природокористування можливе

лише за умови масової екологічної компетентності фахівців, особливо технічного спрямування. Як наголошує науковець, на сьогодні екологічну освіту варто розглядати як вагомий чинник становлення збалансованого суспільства, в якому організацію виробництва провадять із огляду на можливості біосфери та заради збереження феномену життя на планеті; що розкриває логіку надання такій освіті статусу стратегічної, масштабної, важливої, пріоритетної галузі, із розширеним і оновленим змістом, формами та методами навчання [406]. Свого роду рефреном до вищевикладеного звучить висловлення українського вченого Любові Юрченко, яка трактує екологічну освіту та виховання як складну філософсько-світоглядну, соціально-економічну та психолого-педагогічну проблему, змістом якої є формування розуміння сучасних екологічних колізій, виховання відповідальності за стан довкілля, оволодіння навичками етичної поведінки в природі. Такої мети, на переконання пошуковця, можна досягти лише за допомогою спільних зусиль навчальних закладів, державних установ, громадських організацій, окремих громадян [507].

У такому контексті доцільно згадати результати рейтингу актуальних проблем людства XXI сторіччя – «21 Issues for the 21st Century» [615], які дають підстави стверджувати, що нині взаємодія політикуму та наукових кіл видається неадекватною стосовно наявних проблем, що не сприяє розробленню ефективних рішень щодо глобальних проблем. Остання думка слугує підтвердженням розриву між теорією і практикою, аргументом на користь констатації про неналагодження продуктивної комунікації між носіям знань і тими, хто на підставі останніх повинен ухвалювати рішення. Напевно, не буде перебільшенням сказати про закладення такого розриву (або, послуговуючись термінологією експертів ООН, відсутності мостів) на рівні школи, а отже про раціональність вирішення вказаної проблеми передусім на цьому рівні. Тобто йдеться про логіку розгортання ефективних реформ політичної системи, творення

нових економічних відносин і забезпечення гармонійного змісту відношення «Людина – Природа» від перегляду функцій освіти в сучасному суспільстві в напрямі всезагального усвідомлення ваги педагогічної теорії та практики не лише з точки зору культурно-освітніх міркувань, а й із мотивів вирішення нагальних цивілізаційних проблем.

Освіта – це особливий соціокультурний феномен, якому притаманний достатньо широкий перелік взаємопов'язаних характеристик. Так, український філософ і педагог Віктор Андрущенко тлумачить освіту як форму людської діяльності з передання-освоєння наукових знань, культури, інформації, досвіду; як специфічну підсистему суспільного життя, в якій здійснюється означена функція; як множину відносин, що складаються між людьми у рамках особливого соціального інституту; як систему цінностей і норм, за якими формується особистість; як механізм виховання особистості; як мережу організацій, закладів та установ, через які передаються знання від одного покоління до іншого тощо [18, с. 6]. Освіта виконує, відтак, відповідні соціокультурні та прогресотворчі функції [309, с. 548-549], серед яких варто виокремити:

- 1) відтворення в освітніх структурах культурних зразків і норм життя;
- 2) формування суспільного і духовного життя людини;
- 3) прискорення культурних змін і перетворень у суспільному житті і в окремій людині.

Зрештою формування базового завдання для освітянської спільноти запропонував Жак Делор, президент Міжнародної комісії ЮНЕСКО з проблем освіти у XXI сторіччі, а саме: сформувати вміння жити, вміння працювати, вміння жити разом, вміння вчитися. Відтак, сучасній освіті доцільно надавати зорієнтованості на особистість та вирішення її реальних життєвих проблем (серед яких проблеми екологічного характеру, напевно, посідають не останнє місце). Сучасна освітня практика повинна передбачати не лише озброєння різноманітними знаннями та долучення до

культурної спадщини (вітчизняної або світової), а й чітку вказівку молодій людині на те, що здобуті знання та засвоєні ціннісні переконання можуть бути ефективно використані у повсякденному житті, забезпечити життєвий успіх, відчуття щастя. У дусі Габермаса необхідно шукати зв'язки між символічно структурованим життєсвітом, комунікативною дією та дискурсом. В цьому ж ключі український дослідник Василь Химинець вказує на те, що докорінна зміна традиційного способу життя породжує нові вимоги, які спонукають людину краще розуміти інших і світ загалом. Зважаючи на це освіта є механізмом формування суспільного і духовного життя людини і галуззю масового і духовного виробництва. Соціальна цінність освіти визначається значущістю освіченості людини в суспільстві. З урахуванням цього пріоритетними завданнями сучасної освіти є:

1. *Навчання навчатися*, що полягає у виробленні вміння оволодівати та оперувати найрізноманітнішою інформацією.

2. *Навчання працювати*, яке має на меті формування здатності ефективно оволодівати професійними навичками, вміння знаходити вихід у непередбачуваних виробничих ситуаціях, співпрацювати в колективі, співвідносити себе з конкретними фаховими ролями та ефективно їх виконувати.

3. *Навчання співіснувати*, сутність якого полягає у розвитку таланту до налагоджування соціальних, дружніх і родинних стосунків, персоніфікованих взаємин з іншими людьми.

4. Завданням *навчання жити* є формування в молодій людині цілісного світогляду і світосприйняття, вміння осмислено бачити особистісний сенс життя, прагнути до духовної зрілості, бути відповідальною за себе, усвідомлювати відповідальність за долю людства [481].

Подолання згаданого розриву між політикою та науковими колами в контексті розроблення та реалізації ефективних рішень щодо глобальних проблем вимагає усвідомлення того, що «наукові відкриття виникають у

процесі інтенсивної роботи думки та духовних просвітлень людини, яка існує в певному інформаційному просторі, а реалізація наукових досягнень неможлива без відповідної волі людей, які приймають рішення та є за них повністю відповідальними» [11, с. 83]. З огляду на останнє зрозуміло, що обов'язковою умовою подолання екологічних криз є глибоке, особистісне знання людьми, які приймають рішення, – політиками, адміністраторами, менеджерами, здобутків екологічної науки й екоетики, що акумулюють інтелектуальний досвід (пізнавальний і ціннісно-орієнтаційний) і матеріальні досягнення (предметно-перетворювальні технології) людства у практиці природокористування. Тому для екологічної освіти важливе створення відповідного освітнього простору із розтавання у його центрі цивілізаційного екологічного досвіду (позитивного та негативного), зважаючи на те, що об'єктивно розвиток людства зумовлюватиме загострення наявних та провокування нових екологічних криз.

Втім, як наголошує російський мислитель Акоп Назаретян, визнавши, що розвиток неодмінно пов'язаний з втратами, навчившись стримано ставитися і до істерик, і до захоплень із приводу майбутнього, ми повинні бути готові до відбору оптимальних стратегій, тобто забезпечити збереження цивілізації за умови мінімуму витрат. А це багато в чому залежить від достовірності опорних уявлень про загальні вектори розвитку, а також про механізми загострення та вирішення еволюційних криз [327, с. 123]. Саме тому проблематика екологічної деонтології охоплює: питання про можливі шкідливі наслідки діяльності людини у природі; проблему втручання людини у функціонування екосистем різного рівня; питання про перспективу дотримання вимог екологічної етики у професійній діяльності; проблему особистої моральності, моральної надійності фахівця, до професійних функцій яких належить прийняття певних рішень або виконання окремих дій, що потенційно можуть позначитися на цілісності або функціонуванні різного роду екосистем;

питання про причини ігнорування вимог екологічної етики й екологічного законодавства.

Паралельно із пошуком відповідей на ці питання варто зосередити увагу на формуванні та структуруванні системи екодеонтологічних знань, яку ми, нагадаємо, розглядаємо як сукупність знань *орієнтирних* (знання основних понять і законів екології, а також екологічних принципів використання природних ресурсів та охорони природи), *дескриптивних* (знання про вимоги екологічної етики; екологічні норми поведінки у певній професійній сфері; знання про основи екологічного права та професійної відповідальності) й *активних* (знання екологічних приписів і моделей поведінки у визначеній професійній сфері, що спонукає до залучення у практику природокористування елементів екозахисної техніки та технологій). Крім того, потрібно пам'ятати про набуття екодеонтологічними знаннями значення у практичному сенсі лише за умови їхньої реалізації у формі екологічних інновацій у технологічній і управлінській сферах. Тобто на відміну від екологічної етики, для якої здебільшого притаманне формулювання та декларування ідей, що відзначаються спрямованістю на забезпечення гармонії в межах відношення «Людина – Природа», екологічній деонтології властиве прагнення надати таким ідеям і знанням форми імперативів і практичного характеру.

Водночас для обґрунтування морально зобов'язувального або морального характеру індивідуальних дій в екологічній практиці необхідний відповідний ціннісний фундамент. Таким фундаментом може слугувати система цінностей і принципів, які вирізняються спрямованістю на гармонізацію відношення «Людина – Природа». Принципами варто вважати сформульовані нами вище принципи пріоритету живого, коеволюції, екологічного оптимуму, екологічного егоїзму, а також парадигму сталого розвитку та нову екологічну парадигму. Ціннісний складник фундаменту екологічно зваженої поведінки людини та

суспільства, на нашу думку, утворюють вихідна цінність – Життя – та сукупність цінностей, що корелюють із нею та становлять морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології: соціальні екологічні цінності (внутрішня цінність Природи, цінності природи духовного порядку), групові (професійні) екологічні цінності (справедливість, раціональне природокористування, екологічна рівновага, екологічний консенсус, екологічна відповідальність, екологічний імідж) та особистісно-екологічні цінності (виживання, здоров'я, якість життя, екологічна виваженість та екологічна стабільність).

Поділяємо точку зору російського дослідника Андрія Сичова, який слушно акцентує увагу на тому, що шлях від цінностей до вчинків насправді доволі складний і вочевидь не має лінійного характеру, тобто часто людина погоджується з екологічними цінностями, але при цьому свідомо відмовляється від конкретних дій [441, с. 69]. Тому, на наше переконання, одним з важливих завдань екологічної деонтології є виявлення причин такої інтелектуальної та поведінкової неузгодженості особистості, а також напрацювання способів її усунення. Утім, Сичов вказує, що співвідношення ціннісних і практичних змін може мати два сценарії розвитку: 1) людина приймає нові цінності, які потім слугують мотивом і обґрунтуванням її вчинків; 2) формування добродійностей людини відбувається на тлі постійної практики чеснот, а складення системи її цінностей – значною мірою, під впливом учинків навколишніх – в такому разі вже практика визначає теорію [441, с. 69]. Обидва означені сценарії морально-ціннісних перетворень, очевидно, необхідно брати до уваги ході становлення екологічної деонтології як навчальної дисципліни. Реалізація завдань екологічної деонтології як навчальної дисципліни потребує переосмислення наявного теоретичного та практичного педагогічного досвіду у сфері екологічного виховання та освіти для переорієнтації навчально-виховного процесу на досягнення озвучених цілей – підвищення загальної екологічної культури та формування

особистісної готовності діяти, керуючись новими екологізованими стандартами поведінки. Відтак, методичний і навчально-виховний проблемний блок екодеонтології добре корельований із проблематикою та завданнями сучасної інноваційної освіти.

До слова, терміни «традиційне (нормативне) навчання» й «інноваційне навчання» запропонувала група вчених у доповіді Римському клубу (1978 рік), у якій звернула увагу світової освітянської громадськості на невідповідність принципів традиційного навчання та вимог сучасного суспільства до особистості, її пізнавальних можливостей. Науковці потрактували інноваційне навчання як процес і результат навчальної й освітньої діяльності, яка стимулює новаторські зміни в культурі та соціальному середовищі. Український дослідник Василь Химинець вказує на те, що інноваційне навчання – це зорієнтована на динамічні зміни в навколишньому світі навчальна та освітня діяльність, яка ґрунтується на розвитку різноманітних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості. Специфічними особливостями інноваційного навчання є його відкритість майбутньому, здатність до передбачення та прогнозування на основі постійної переоцінки цінностей, налаштованість на активні та конструктивні дії в швидко змінних ситуаціях. Водночас, на переконання Василя Химинця, інноваційність необхідно розглядати не тільки як налаштованість на сприйняття, продукування і застосування нового, а насамперед як відкритість та демократичність освітньої системи. Інноваційним розвитком освіти науковець називає комплекс створених і запроваджених організаційних і змістових нововведень, розвиток низки факторів та умов, необхідних для нарощування інноваційного потенціалу освітньої системи. Такий складний психолого-педагогічний процес вимагає чітко спланованих системних дій з боку всіх освітянських структур, які в своїй сукупності складають основу інноваційної політики [481]. Український науковець Олександр Удод вказує на домінування на сьогодні в

інноваційній освіті формування здатності фахівця на ґрунті відповідної фундаментальної освіти перебудувати систему власної професійної діяльності з урахуванням соціально значущих цілей та нормативних обмежень (виділено мною – А.М.); тобто формування особистісних характеристик майбутнього професіонала. «Якщо визначити за головну мету діяльності системи вищої освіти підготовку такого фахівця, то процес навчання доцільно організовувати таким чином, щоб забезпечувався всебічний розвиток особистості майбутнього фахівця. Засобом формування особистості при цьому стають освітні технології, продуктом діяльності – особистість випускника вищого навчального закладу, який має бути компетентним не лише в професійній галузі, але й мати активну життєву позицію, високий рівень громадянської свідомості, бути компетентним при вирішенні будь яких завдань (задач), які ставить перед ним життя» [453]. У руслі міркувань на тему завдань сучасної інноваційної освіти українська дослідниця Лідія Ткаченко сформулювала такі вимоги до особистості, як:

- 1) сформованість умінь, необхідних для аналізу інформаційних потоків, розпізнавання й відокремлення істинного знання від хибного;
- 2) навички екстреного реагування на події швидкозмінюваного світу;
- 3) вміння динамічного пошуку й ухвалення оптимальних рішень (щодоалі більш нестандартних);
- 4) здатність до продуктивної комунікації та проектної діяльності (пов'язаної із толерантністю, взаємодією, результативністю, самоорганізацією) [446, с. 194-195].

Усе вищезначене вважаємо за доцільне врахувати у процесі розбудови екологічної деонтології як навчальної дисципліни. Показово, що застосування для становлення екологічної деонтології інноваційного підходу детерміноване одразу кількома чинниками:

- 1) зміст проблем, для на вирішення яких спрямована екодеонтологія;

2) невідповідність сьогоденних освітніх технологій і завдань екодеонтології, а відтак необхідність створення нових;

3) характер запланованих для досягнення результатів (трансформація свідомості сучасної людини).

Зважаючи на це, не буде перебільшенням сказати, що освітні інновації екологічно зорієнтованого характеру можна вважати стати логічним і доречним складником загальних інноваційних процесів в освіті й у суспільстві загалом. У ракурсі освітніх інноваційних процесів екологічна деонтологія призначена для надання адекватних відповідей на запити соціуму екологічного характеру, зокрема щодо визначення пріоритетних засад розвитку особистості та формування соціокультурних цінностей екологічного змісту. Для вирішення сукупності наявних екологічних проблем (глобальних і локальних) потрібне залучення спеціально підготовлених людей, що актуалізує нові вимоги до рівня екологічної компетентності та відповідальності останніх. Прикметно, що, як і загалом в сучасній освіті, в екологічній деонтології зміщено акценти із потреби засвоєння певної суми знань на цілеспрямоване формування екологічно зорієнтованої особистості, її способу мислення та моральних орієнтирів. Тут доречно згадати, що на сьогодні в освіті набули поширення різні освітні парадигми:

1) освіта як формування наукової картини світу, яка базована на переконанні в тому, що наука пояснює устрій світу і навчає, як зробити свою практику успішною, а наявність наукових знань (про природу, суспільство, людину, культуру, методи тощо) постає синонімом культури взагалі;

2) освіта як професіоналізація – парадигма, що є наслідком індустріалізації та передбачає зміщення центру ваги в освіті у бік вивчення прикладних наук шляхом доповнення їх фундаментальними знаннями рівно настільки, наскільки це потрібно для загального розвитку;

3) освіта як формування культури розумової діяльності – на думку авторів і прихильників такої парадигми, знання не змішані з інформацією, а постають як результати попередніх процесів розуміння та мислення інших людей, а засвоєння їх у спеціальних навчальних курсах як засіб розвитку універсальних здібностей людини, тобто людину, фактично, навчають працювати із власним мисленням;

4) освіта як підготовка до життя, що пов'язано із визнанням пріоритетною екзистенціальної проблематики, що зумовлює в освітньому процесі особливу увагу до сфер історії та культури як таких, що дотичні до вирішення долі людського буття та долучення до яких сприяє формуванню ціннісного ставлення людини до світу, його фрагментів, діяльності, спілкування тощо;

5) концепція безперервної освіти, яка передбачає, що освіта повинна бути структурою (комплексом заходів), що дають людині можливість навчатися протягом усього життя, здобуваючи не лише ґрунтовні знання щодо своєї професії, але й перетворюючись на справді освічену людину [240; 241].

На наше переконання, екологічна деонтологія передусім інтегрує в собі такі сучасні освітні парадигми, як освіта як професіоналізація й освіта як підготовка до життя, бо, з одного боку, норми й установки екодеонтології не можна розглядати у відриві від певної професійної сфери, а з іншого – екологізацію свідомості особи (що є надзавданням екодеонтології) не можна осмислювати без урахування проблеми власне становлення особистості, сприйняття нею цінностей екологічного плану, зрештою формування високого рівня екологічної культури. Останнє, напевно, потрібно тлумачити як обов'язковий результат навчального процесу у вищій школі в межах підготовки випускників певної спеціальності.

Як було з'ясовано в ході змістовного аналізу понять і категорій екологічної деонтології, поняття «екологічна культура» потрактуємо як

детермінований соціально-економічним і політичним ладом якісний стан відношення «Людина – Природа», виявом чого мислиться досягнутий рівень використання природних ресурсів і провадження природоохоронної діяльності, які забезпечують відповідним рівнем індивідуальної та суспільної екологічної свідомості, а також підтримують відповідні державні інститути. Певною мірою наше бачення феномену екологічної культури узгоджене із визначенням екокультури відомого російського дослідника Едуарда Гірусова, в якому констатовано про те, що якщо загалом культура відображає ступінь подолання людиною природного начала шляхом його пізнання й освоєння, то екологічна культура зумовлює відповідність соціальної діяльності та законів природної цілісності (а саме – відповідність людської активності та такої характеристики природного середовища, як її придатність для життя) [102, с. 82]. У зоні особливої уваги екологічної деонтології знаходиться питання особистісно-моральної зрілості фахівця, що зрештою детермінує реальне виконання вимог екологічної етики й екологічного законодавства. Необхідно пам'ятати, що вивчення законів природи та можливостей їхнього практичного застосування (що, очевидно є гранично загальним змістом професійної підготовки) без формування певних етичних і ціннісних установок призводить до розгляду природи лише як засобу (сукупності певних ресурсів) для життєдіяльності людини та зумовлює утвердження антропоцентричної парадигми. Хоча саме останню сьогодні вважають першопричиною всіх сучасних негараздів людства.

Переконані, що високий рівень екологічної культури (зокрема, у професійній діяльності) – це передумова встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, ураховуючи їхню потребу в безпечному та здоровому довкіллі. Підкреслимо, що виявом високого рівня екологічної культури для окремої особистості є:

- 1) реальне дотримання (виконання) екологічних обов'язків;

2) послідовне та повсякчасне використання у процесах життєдіяльності (зокрема, у професійній сфері) екологічно обґрунтованих моделей поведінки;

3) вирішення професійних завдань на підставі принципів екологічної оптимальності й ефективності;

4) спрямованість на формування й удосконалення екологічної культури у професійному контексті.

Означений рівень і зміст екологічної культури відповідає ідеям сталого розвитку, а їхнє формування визнано одним із завдань екологічної деонтології як спеціальної навчальної дисципліни, метою якої загалом проголошено інкорпорацію новітніх морально-етичних та екологічних імперативів у свідомість, уміння та навички учнів і студентів як майбутніх представників різноманітних професійних і (ширше) соціальних груп. Показниками екодеонтологічної готовності майбутнього фахівці є:

1) рівень компетенцій у сфері екологічних знань і досконалість та ефективність навичок їхнього практичного застосування;

2) рівень мотивацій (наявність екологічних цінностей і ціннісних орієнтацій) до дотримання вимог екологічної етики у професійній діяльності.

З огляду на вищезгаданий діалектичний зв'язок екологічної культури й екологічної свідомості з таким феноменом, як природорозуміння, в якому виражено залежність ставлення людини до природи і від здобутих наукових знань, і від особистісного досвіду переживання свого спілкування з навколишнім світом, принциповим завданням сучасної науки й освіти (а відтак екологічної деонтології) вважаємо поширення екоцентричного типу природорозуміння, яке відзначається визнанням внутрішньої (неутилітарної) цінності природи, зорієнтованістю на цілісне сприйняття довкілля, прагненням дотримання гармонії відношення «Людина – Природа», екологічним стилем мислення. З урахуванням базованості фахового мислення на мисленні наявному для екологізації

практики людської життєдіяльності (як передумови сталого розвитку) логічним і продуктивним видається створення потужної системи проблемно зорієнтованої освіти на ґрунті екодеонтологічного знання. Додамо, що вирішення такого завдання це відповідає установкам постнекласичної науки, для якої властива практична спрямованість.

Звісно, усвідомлюємо, що формування екологічно зорієнтованої особистості (та професіонала) повинне передбачати реалізацію чіткої, продуманої, логічно вибудованої системи навчання та виховання. Тому поділяємо думку українського дослідника Володимира Онопрієнка, що екологізація освіти – це не механічний додаток до загальної освіти, а органічна частина системи освіти загалом. Крім того, в системі координат концепції безперервної освіти вчений трактує екоосвіту як підсистему загальної системи безперервної освіти: «В результаті, безперервна екологічна освіта з'являється як цілісний системний об'єкт, що має багаторівневу ієрархічну структуру, яка включає тих, хто навчається, і вчителів; цілі і завдання навчання, виховання і розвитку; засоби і організаційні форми навчально-виховного процесу; апарат управління; зміст загального і зміст професійної освіти» [339, с. 59-60]. Показово, що про забезпечення безперервної екологічної підготовки говорив і вже згадуваний російський еколог Едуард Гірусов у руслі міркувань на тему формування екологічної культури. Освітніми передумовами останньої він визначив, зокрема, необхідність комплексного висвітлення в освітньому та виховному процесі екологічних явищ, тобто принципове прагнення не тільки відтворити складну сукупність природних процесів, але й представити їх у співвідношенні із подіями в самому суспільстві. Не менш присутнім, за Гірусовим, видається акцентування уваги у процесі екологічної освіти на пріоритетності природних факторів як найбільш вагомих і незамінних поки що сучасними технічними засобами: «Пріоритет природних цінностей важливо підкреслювати ще й тому, що впродовж усієї колишньої історії боротьби із природою виховання людей

означало протистояння природним умовам, які розглядали здебільшого як перешкоду на шляху до досягнення практичних цілей» [102, с. 85-89]. Науковець переконує, що принциповим для формування високого рівня екологічної культури є забезпечення безперервної екологічної підготовки, а також системи підвищення професійної кваліфікації (опанування системи екологічних знань і в царині загальних питань соціально-екологічної теорії, й у сфері прикладних аспектів відповідного профілю підготовки майбутнього фахівця), з чим, вочевидь, важко не погодитися. У цьому ж ключі українська дослідниця Ольга Сулацкова окреслила такі принципові для розвитку екологічної освіти та виховання моменти:

1) зміна навчальних планів, програм спеціальностей, спеціалізацій, державних стандартів під кутом зору вивчення проблем ноосферного майбутнього;

2) виявлення тенденцій, які сприятимуть виживанню людства, переходу його на шлях ноосферизації (ретроспективний підхід повинен здійснюватися в контексті розгляду взаємозв'язку і взаємозалежності історії людства й історії природи);

3) визначення в ролі глобальної мети системи екологічної освіти та виховання докорінної зміни людської свідомості [423, с. 39].

Попри те, що погоджуємося із вищеозначеним, також вважаємо, що для побудови моделі процесу формування деонтологічної готовності майбутніх фахівців важливою виступає її чітка зорієнтованість на теоретичну та практичну підготовку до реалізації професійної поведінки (з урахуванням специфіки майбутньої професії) у сфері природокористування. Упровадження екологічної деонтології як навчальної дисципліни в систему підготовки майбутніх фахівців передбачає визнання таких принципів:

1) екодеонтологічна підготовка як обов'язкова частина професійної підготовки має особистісно-сміслове значення;

2) високий рівень екодеонтологічної готовності забезпечує функціонування спеціальним чином організованої системи професійної освіти на базі профільної освітньої установи.

Тому, систему формування екодеонтологічної готовності студентів повинна складати сукупність навчальних і виховних методик, які сприяють максимальному залученню особистості до ознайомлення:

1) з екологічною проблематикою, найважливішими поняттями та законами екології, екологічними принципами використання природних ресурсів та охорони природи, основами раціонального природокористування;

2) із нормативною екологічною етикою як системою прийнятих і заохочуваних екологами (науковцями та практиками) приписів і стереотипів (моделей) поведінки в означеній професійній сфері;

3) із системою законів і категорій, які постають в екологічному контексті у певній професійній сфері, основами екологічного права та професійної відповідальності, елементами екозахисної техніки і технологій;

4) із принципами сучасної теорії екологічної естетики, якій притаманний синтез транскультурних цінностей у природі, техніці, мистецтві, громадському житті.

Органічним доповненням системи екологічного виховання є створення передумов для заохочення та провадження особистістю внутрішньої інтелектуальної й емоційної діяльності, зміст якої полягатиме у:

1) самостійному осмисленні екологічного досвіду всього людства та свого особистого (а також професійного – наявного чи потенційно можливого), виробленні власних екологічних знань і принципів екологічної моралі;

2) переживанні та сприйнятті екологічних знань та екологічної практики із подальшим формуванням внутрішніх екологічних імперативів (зокрема для професійної діяльності);

3) внутрішньому емоційному осягненні сутності відношення «Людина – Природа»;

4) чуттєвому та реальному переживанні природи як невичерпного джерела естетичного досвіду.

Загалом маємо наголосити, що тема взаємозв'язків людини та природи без перебільшення належить до переліку фундаментальних в історії філософії, адже без її осмислення напевно людині важко збагнути себе саму, зрозуміти своє місце у світі й уявити перспективи розвитку власної індивідуальності та суспільства загалом. Водночас необхідність формування всебічно розвиненої особистості з ознаками екологічного стилю мислення та внутрішнім екологічним імперативом, здатну діяти у нестандартних ситуаціях і зберігати гармонію із навколишнім світом, визначає загальне спрямування екологічної деонтології. Утвердження такої особистості, що зорієнтована на гармонізацію відношення «Людина – Природа», в якості активного суб'єкта найрізноманітніших соціальних, політичних та економічних відносин очевидно уможливлуватиме реальну оптимізацію та раціоналізацію взаємовідносин суспільства та природи. Відтак, до програм формування професійної екологічної культури особистості потрібно вводити і традиційні освітні засоби, і просвітницьку діяльність у поєднанні із залученням вихованців вищої школи до громадської активності у природоохоронній сфері.

У контексті роботи над створенням системи проблемно зорієнтованої освіти на ґрунті екодеонтологічного знання логічним вважаємо звернення до питання методологічних основ забезпечення екодеонтологічної готовності майбутнього фахівця та, зрештою, екологізації практики людської життєдіяльності (як передумови сталого розвитку). Одразу зауважимо, що методики екодеонтологічної освіти, напевно, заслуговують

бути предметом спеціальних досліджень, але розгляд таких не є завданням нашої роботи. Дозволимо собі лише сформулювати певні загальні міркування щодо змісту та принципів особливостей екодеонтологічної освіти, а також стосовно окремих принципів підходів, якими доречно послуговуватися у процесі побудови проблемно зорієнтованої освіти на ґрунті екодеонтологічного знання. Передусім маємо наголосити на змістовній детермінованості сучасного освітнього процесу завданнями, які постали перед людством, тобто йдеться про пасивізацію бачення освіти заради освіти, а натомість актуалізацію потреби формування людини як особистості, що здатна передбачати та вирішувати, наприклад, проблемні з екологічної точки зору ситуації. Попри це, не менш важливою для сучасної інноваційної освіти настановою видається системна робота у напрямі створення навчально-виховного процесу, зорієнтованого на соціальні зміни, що, відповідно, передбачає виховання особистості із конструктивно-критичними установками щодо навколишньої дійсності та формування розвиненого почуття соціальної, політичної й екологічної відповідальності.

Як було відзначено вище, екологічній деонтології властива спрямованість на вивчення суб'єктивної реальності (свідомості людини), без чого неможливо сподіватися на ефективну роботу щодо створення системи екодеонтологічних вимог до предметно-практичної діяльності людини. Утім, з огляду на високий ступінь унікальності людини, її свідомості та поведінки як предмета вивчення констатуємо про необхідність залучення у практику формулювання й обґрунтування різного роду екодеонтологічних вимог *індивідуального підходу*. Увага до особистості людини, її ціннісних пріоритетів і нормативних установок зумовлена також тенденцією, за Едуардом Гірусовим, закономірного зростання значущості людської особистості в історії суспільства: «Унаслідок підвищення ролі людської суб'єктивності відбувається зростання можливості впливу окремого суб'єкта на суспільний розвиток,

зміна співвідношення суспільного й індивідуального, людська особистість стає здебільшого активним носієм мінливості» [102, с. 78].

З іншого боку, кожна людина через притаманні їй особливості (зокрема, професійні) процес формування внутрішнього екологічного імперативу сприйматиме індивідуально. Саме на індивідуальному рівні розгортаються ціннісні та практичні трансформації, пов'язані – із засвоєнням етико-екологічних цінностей, а практичні зміни – з конкретними «малими справами» особи [441, с. 71]. Тобто представник певної професійної сфери на ґрунті наявних у нього знання, досвіду та моральних переконань, зрештою типу природорозуміння конструює себе як суб'єкта відношення «Людина – Природа», встановлює певні правила поведінки у природі та із природою, а відтак окреслює напрями самовдосконалення. Тут, очевидно, *індивідуальний підхід* корелює з *антропоекологічним*, у основі якого особлива увага до вивчення процесу побудови людиною своєї життєдіяльності у взаємодії із природою, соціумом, культурою, який досліджує пріоритетні фактори якості життя та необхідні для реалізації ціннісних установок особистості умови, а також труднощі, які слід подолати [224, с. 136]. Як наголошує російський дослідник Сергій Кривих, антропоекологічний підхід до вирішення освітніх завдань базований на визнанні людини найвищою цінністю та мірилом ефективності цивілізації як способу організації життя людей і їхніх спільнот [223, с. 41-42]. Науковець зазначає, що залучення антропоекологічного підходу дає змогу на якісно новому рівні створити належні умови для проектування навчальних планів і освітніх програм, до яких належать предметна підготовка, глобальна (предметна) освіта, організація зазначених планів і програм на основі принципів, що уможливають рефлексію та саморефлексію, корекцію визначених шляхів і зміну (у разі потреби) характеру соціокультурного та природного середовища. Зважаючи на те, що поняття «синтез» – засадниче для антропоекологічного методологічного підходу, що забезпечує педагогічну

науку спроможністю цілісного пізнання зовнішнього світу та людини як природної та соціальної істоти, антропоекологічний підхід можна вважати синтезом ресурсів і можливостей формування ціннісного ставлення особистості до природи, фундамент якого складає ідея коеволюції людини та природи. Українська дослідниця Галина Тараненко переконана, що антропоекологічна освіта здійснює «олюднення» людини, здатної до культурної творчості, продуктивного діалогу з природою, адже антропоекологічна підготовка не вичерпується розширенням і поповненням екологічних знань, а передбачає глибинне розуміння сутності явищ і процесів, що відбуваються на сучасному етапі взаємодії суспільства та природи, вміння користуватися отриманими знаннями, співставляти факти і реально оцінювати стан навколишнього природного середовища, висловлювати обґрунтовані судження, прогнозувати результати наслідків впливу на природу і вміти приймати рішення у тій чи іншій ситуації [442, с. 565].

Утім, завдання стимуляції процесів особистісного осмислення проблем людського існування та соціальних відносин в екологічному контексті зумовлює необхідність звернення до *інформаційного підходу*. Так, принциповим для нас вважаємо наявність у будь-якому знанні практичної генези. Проте, на наш погляд, в сучасному інформатизованому світі практику можна розглядати не лише як чуттєво-предметну цілепокладаючу діяльність людини, а як розумову діяльність індивіда щодо споживання та засвоєння певного інформаційного продукту, тобто трактувати її як інтелектуально-предметну цілепокладаючу діяльність. Загалом у сучасному світі інформаційна практика набуває вимірів обов'язкового елемента буття людини. Утім, будь-яке знання є інтеріоризацією практичних дій, адже передумовою пізнавального, мислительного процесу, який розвивається із практики, виступає трансляція у внутрішній план операцій зі справжнім предметом, його, так би мовити, розпредмечування. Зважаючи на це й увівши поняття

«інформаційна практика» в екологічний контекст можемо, накреслити такий ланцюг: екологізована інформаційна практика – інтеріоризація інформаційного екологічно визначеного практичного досвіду – життєве екологізоване знання – екологізована система настанов і принципів сприйняття світу та поведінки в ньому – екологічно прийнятна практика (на основі опредмечування екологічного знання).

Із урахуванням запропонованої схеми стверджуємо, що від того, який інформаційний продукт споживає людина (тобто, якою є її інформаційна практика), залежать її життєві знання, система настанов і принципів, а відтак – спосіб поведінки у світі й обрана модель поведінки за напрямом «Людина – Природа». Тому за умови потужного гуманістичного й екологічного (у плані окремих стандартів гармонійних взаємозв'язків із природою) навантаження інформаційного продукту як передумови пізнавального та мислительного процесу буде можливим породження ним стійкого та практично перевіреного екологічного знання та переконання, а також реалізація останніх під час нової практичної активності щодо об'єктивної реальності, яка відбувається вже на основі цих (у визначеному сенсі) абстрактних феноменів.

Результатом опредмечування набутого екологічного знання шляхом споживання відповідного інформаційного продукту є розбудова певної картини світу, що охоплює особливості означеного виду знання (у нашому контексті – екологічного знання). Тому, інформаційна практика – і на науково-теоретичному, і на повсякденному рівнях на ґрунті системи екологічного знання та його наукових здобутків має потенціал впливати на процеси мислення та зрештою на людську свідомість, що завжди детерміновано низкою історично-культурних умов. З огляду на останнє видається можливим переведення дискусій на предмет трансформації ідейних і моральних орієнтирів світобачення людини із суто теоретичної площини у практичну. Шляхом використання потужних ресурсів сучасних мас-медіа (передусім електронних) можна досягнути реальної реорганізації

дійового та ментального ставлення людини до світу, зайняття людиною чіткої позиції у структурі соціального та природного буття. Зовні такий процес виглядає подібним до окресленого українським дослідником Володимиром Звіглянцем процесу перетворення певних знань на світоглядні установки людських вчинків, з одного боку, та як виявлення соціально-інституціоналізованих форм людської діяльності, що відкривають максимальний простір для всебічної активізації творчих потенцій особистості й визначають гуманістичні орієнтири процесу раціоналізації людської життєдіяльності, з іншого [167, с. 47].

Однак розроблення схеми екологізації мислення сучасної людини та трансформації її свідомості призвело до актуалізації двох інших проблем: по-перше і насамперед, як зацікавити екологічною та гуманістичною тематикою власне медійників і власників інформаційних ресурсів; а, по-друге, яким має бути екологічно навантажений інформаційний продукт, щоб він тривалий час залишався цікавим людям, різним за віком, соціальним і економічним станом, культурними традиціями, і зрештою забезпечував бажаний результат – гуманізацію й екологізацію мислення. У пошуках вирішення першої проблеми вочевидь виходимо за суто наукові межі та сягаємо площини економічної та політичної: лише шляхом докладання спільних зусиль громадськості, політиків і державних чиновників можна перетворити інформаційний простір із засобу отримання матеріальних благ і політичних дивідендів на ефективне знаряддя вирішення глобальних проблем сучасності – всього широкого спектра останніх.

Для вирішення другої проблеми передусім потрібно прагнути не лише механічного поширення гуманістично забарвленої й екологічно зорієнтованої інформації, а такого актуального за сучасних умов зростання ролі індивідуального начала в усіх сферах суспільного життя заохочення здатності до самовиховання, самовдосконалення, до самореалізації. Це тим більше важливо, оскільки знаходить відгук у різних культурних і

цивілізаційних традиціях: хоч із певними застереженнями, але поняття «самореалізація» та «самовдосконалення» близькі та зрозумілі і західній людині з її глибинним індивідуалізмом і прогресивністю, й представнику східних цивілізацій із їхньою своєрідною релігійністю та патріархальністю. Тому одна із пріоритетних цілей створення, як ми кажемо, екологічного інформаційного продукту – це стимуляція процесів власного, особистісного осмислення тих чи тих проблем людського існування та соціальних відносин у гуманістичному й екологічному контексті. Водночас активне залучення інформаційного підходу сприятиме ґрунтовності й ефективності освітнього процесу в межах екологічної деонтології та, зрештою, забезпечуватиме реальну екодеонтологічну готовність майбутнього фахівця.

Насамкінець зазначимо, що необхідність змін способу мислення сучасного професіонала у сфері природокористування, зрештою як в інших сферах, зумовлена зростаючим впливом суспільства та людини на навколишнє середовище. Нагальною необхідністю на тлі наявних та перспективних технологічних можливостей є формування екоцентричного за змістом мислення. З огляду на те, що практична у принципі передбачає наявність філософсько-культурологічного підґрунтя, для її екологізації очевидно необхідне напрацювання системи знань екологічних закономірностей і законів, знань про наслідки нехтування останніми, формування почуття відповідальності та переконання у доцільності їх дотримуватися.

Потреба поширення екодеонтологічних знань зумовлена вимогою формування в людей (представників різних сфер професійної діяльності) стійкого переконання, що їхня діяльність впливає на людину (людське життя) та якість її життя. Метою екологічної деонтології як освітньої дисципліни є навчити особистість (майбутнього фахівця певної галузі) здійснювати компетентну саморефлексію поведінки із природою й у природі. Завданням екологічної деонтології вважаємо вдосконалення (у

професійному контексті) уявлень людини про природу внаслідок систематичного з'ясування проблемних питань відношення «Людина – Природа» та шляхів вирішення означених проблем задля подолання розриву між екологічними ідеалами та реаліями сьогоденного існування. Результатом вивчення екологічної деонтології має стати творення системи екологічних цінностей, засвоєння системи екодеонтологічних знань і формування системи екологічних компетенцій. Екологічна деонтологія спрямована на забезпечення інкорпорації новітніх морально-етичних та екологічних імперативів у свідомість, уміння та навички представників різноманітних професійних та (ширше) соціальних груп. Напевно, що для досягнення такої мети, як екологізація практики людської життєдіяльності (як передумова сталого розвитку), насамперед варто створити потужну систему проблемно зорієнтованої освіти на ґрунті екодеонтологічного знання.

Зауважимо, що зміст проблем, для вирішення яких запропоновано екологічну деонтологію, а також необхідність створення нових освітніх технологій для реалізації завдань останньої зумовлює її особливий статус у царині сучасної інноваційної освіти. Саме в надрах освітніх інноваційних процесів екодеонтологія набуває потенціалу щодо визначення пріоритетних засад розвитку сучасної особистості та формування соціокультурних цінностей екологічного змісту, що стане адекватною відповіддю на глобальні виклики сучасності. Вирішення означеної проблеми пов'язуємо зі зверненням до потенціалу екологічної деонтології з її значними філософсько-методологічними можливостями для напрацювання системи спеціальних (екодеонтологічних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та систему принципів, а також вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема, професійної) діяльності. Взаємодія систем екологічних цінностей, екодеонтологічних знань та екологічних компетенцій – це шлях до досягнення гармонії відношення «Людина –

Природа». Тому видається нагальним запровадження спеціальної екодеонтологічної підготовки майбутніх менеджерів для набуття ними здатності краще визначати та реагувати на глобальні зміни навколишнього середовища, а також ініціювати дослідження на предмет вирішення завдань сталого розвитку.

5.2. Екополітичний простір як сфера реалізації екологічної деонтології

На сучасному етапі існування людства постає очевидною неспроможність Природи нейтралізувати результати його господарської діяльності. Суперечності між економічними потребами суспільства та можливостями навколишнього середовища компенсувати втрати, яких завдає втручання людини набули кризового характеру, про що йдеться у роботах когорти вітчизняних і зарубіжних науковців [наприклад, 29; 39; 154; 480; 553; 615]. Зрозуміло, що зміни, здійснювані людьми свідомо, передбачають досягнення корисних результатів саме для людського існування і зазвичай не збігаються із процесами, які забезпечують збереження біосфери. «Більше того, впродовж історії відбулося формування системи діяльності, що суперечить законам саморегуляції біосфери. Накопичення такої невідповідності, її вплив на природні системи до досягнення людською діяльністю досить значних масштабів призвів до стрибкоподібного переходу біосфери до якісно іншого стану. Нова якість біосфери відзначається підвищеною чутливістю природних систем до антропогенного впливу аж до виникнення кризових станів, пов'язаних із зменшенням динамічної стабільності екологічної рівноваги та зниженням придатності до життя навколишнього середовища» [102, с. 79].

Зауважимо, що сучасні соціальні ризики (зокрема екологічні) можуть зазнавати трансформування в інші види невизначеностей, адже «сучасні

ризиками ... результатом поведінкової діяльності (непродуманих, безвідповідальних, деколи безграмотних дій одних осіб і безконтрольності інших), через що вони мають соціальний характер» [209, с. 362]. Так, техніко-екологічні ризики спричиняють підсилення суспільних (класових) суперечностей, адже концентрація ризиків на боці малозабезпечених зумовить зростання ймовірності збільшення соціально-економічних, а далі – і політичних наслідків, причому, можливо, не тільки в національному, але й у міжнародному масштабі, та створення по-справжньому вибухонебезпечної ситуації. Утім, справедливим вважаємо твердження, що природокористування завжди і досить жорстко детерміноване економічним розвитком суспільства. «Під тиском різних обставин, зокрема, різкого зниження рівня життя, загрози безробіття, відсутності дійового соціального захисту, громадяни схильні до абстрагування від екологічних проблем» [480, с. 8]. Додамо, що на сьогодні, ні для кого не залишається секретом, що дуже часто «індустріальні країни забезпечують свій добробут за рахунок життя в трьох його вимірах: життя третього світу, життя прийдешнього світу і життя прийдешнього спільносвіту» [281, с. 84]. З огляду на вищезазначене окреслюється актуальність реалізації екологічного повороту в мисленні і для представників розвинених та успішних країн, і для представників інших країн.

У руслі означених перетворень особливо нагальними щодо вирішення видається питання реалізації зваженої екологічної політики. Необхідність провадження ефективної екополітики, серед іншого, пов'язана із природною потребою людини та суспільства у безпеці. Йдеться про відчуття захищеності життєво важливих інтересів особистості (як-от, про інтерес щодо безпечних і здорових екологічних умов існування). Загалом природоохоронну політику та її окремі аспекти (екологічний, економічний і соціальний) у різні періоди та із різних філософських і наукових позицій осмислювалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками як-от: Деніел Белл [34], Володимир Борецько

[49], Ольга Васюта [65], Альберт Гор [114], Олена Дубко [146], Анатолій Качинський [193], Лариса Климанська [208], Роберт Костанза [532], Олександр Краснокутський [222], Валентин Крисаченко [155], Василь Кравців [221], Лестер Р. Браун [528], Вадим Лук'янін [273], Джон Маккормік [573], Ольга Попова [366], Світлана Прутько [47], Пол Рітан [47], Ігор Синякевич [417], Ігор Соловій [429], Анатолій Толстоухов [447], Михайло Хвесик [476], Микола Хилько [478; 480], Валентин Чешко [487; 488], Анатолій Яцик [512] та ін. На ґрунті напрацьованих перерахованими авторами матеріалів із огляду на власні міркування розглянемо екополітичний простір як сферу реалізації ідей і підходів екологічної деонтології.

Передусім усю сукупність сценаріїв глобального розвитку розподілимо на такі основні групи, як: оптимістичні та песимістичні. Тому найважливіші загрози подальшому існуванню людської цивілізації доцільно розмежувати на загрози (1) природного характеру (об'єктивні) та (2) соціального характеру (суб'єктивні із позицій цивілізації) [19, с. 148]. У такому контексті українська дослідниця Тетяна Андрущенко наголошує, що державні діячі повинні враховувати вимогу виходу людства на шлях сталого розвитку, «а це, в свою чергу, означає, що механізми ринкової економіки доведеться істотно обмежити, оскільки попит на товари й послуги, який постійно зростає, потребує їх надлишкового виробництва з величезною затратою невідновлюваних природних ресурсів. А отже названі механізми несумісні з екологічно й соціально безпечним, самопідтримуваним розвитком» [19, с. 148]. Зважаючи на те, що визначальний вплив на довкілля мають виробники товарів та їхні споживачі, важливими для екологічної політики є заходи, що забезпечують мотивацію до зміни характеру діяльності комерційних організацій і окремих індивідів [441, с. 84].

Відзначимо, що реалізація екологічної політики у теорії та практиці природоохоронної та ресурсозберігальної діяльності переважно

пов'язують із реалізацією заходів щодо екологізації технологічних процесів. Зокрема, говорять про запровадження екологічних за змістом способів організації виробництва та форм господарювання, впровадження ресурсозберігальних природоохоронних, природозабруднювальних і екологічно безпечних видів техніки та технології. Звісно, не забувають про необхідність посилення екологічного складника інвестиційної та інноваційної політики держави, а також про фундаментальну перебудову природокористування та механізмів реалізації природоохоронних заходів на регульованих ринкових засадах [112; 417; 512]. Так, українська дослідниця Тетяна Галушкіна вказує, що екологічна політика – «це цілеспрямована діяльність органів державної влади й управління, що спрямована на впровадження заходів щодо забезпечення якості навколишнього середовища, відтворення природних ресурсів, екологічної безпеки регіонів і держави в цілому» [85, с. 216]. Український учений Василь Кравців трактує екологічну політику як «систему цілей і дій, що реалізуються органами державної влади та місцевого самоврядування та спрямовані на збереження довкілля і забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності населення» [221, с. 27]. Український науковець-практик Микола Дербак тлумачить екологічну політику як специфічну регуляторну діяльність: «екологічну політику можна визначити як свідому й організовану діяльність людини і суспільства (різних стратифікаційних груп), за допомогою якої при участі держави, політичних і громадських організацій регулюються дії суспільства щодо довкілля з метою захисту і розвитку середовища їх життєдіяльності» [138, с. 106].

На основі узагальнення усталених у вітчизняній науці підходів до розкриття змістовного наповнення поняття «екологічна політика» пропонуємо власне бачення останнього як організаційної регулятивно-контрольної діяльності суспільства та держави, спрямованої на охорону й оздоровлення природного довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування та природоохорони, а також забезпечення

нормальної життєдіяльності людини. Наведене означення суголосне з європейським підходом до розкриття змісту екологічної політики як будь-якої дії (чи заходу), свідомо здійсненої (або не здійсненої) для управління діяльністю людини з метою запобігання, скорочення чи пом'якшення шкідливого впливу на природу та природні ресурси і попередження шкідливого впливу антропогенних змін навколишнього середовища впливу на людину [573, с. 21].

Зміст екологічної політики у США визначено у Національному акті з екологічної політики (National Environmental Policy Act, 1969 р.). У документі екологічну політику проголошено обов'язковою частиною національної політики, мета реалізації якої – встановлення гармонії між людиною та навколишнім середовищем, зокрема сприяння зусиллям для запобігання або усунення можливої антропогенної шкоди довкіллю, забезпечення цілісності біосфери та позитивного впливу на здоров'я та благополуччя людей; розширення знань та розуміння екологічних систем і природних ресурсів, важливих для американської нації. Як бачимо, у різних політичних і соціокультурних традиціях уявлення та трактування сутності екологічної політики майже ідентичні. Втім, на нашу думку, таке бачення сенсу екологічної політики дещо неповне та нечітке: у вказаних визначеннях не передбачено момент перетворення. У такому контексті перетворенням передусім визнаємо перетворення у суспільній свідомості загалом і свідомості кожного члена суспільства зокрема з огляду на те, що в іншому разі досягнення інших цілей екологічної політики видається неможливим.

Насамперед зазначимо, що політика – це особливий різновид активної матеріальної соціально-перетворювальної діяльності. Посутнім, відтак вважаємо звернення до напрацювань Аристотеля, в якого політика (політікῆ) постає насамперед як всезагальне спілкування, що нерозривно пов'язане із державним організмом і орієнтоване на загальне благо [26]. Принагідно варто зауважити, що античні греки мовною одиницею політікῆ

номінували мистецтво управління полісом, тобто щось однозначно позитивне. Такий смисловий відтінок простежуємо й у пізніше витворених значеннях прислівника *πολιτικός* (просто, скромно, лагідно). «У такий спосіб сприйнята політика означала також розуміння політичної влади як організуючого начала, керування, уряду – *αρχή*» [370, с. 106]. Німецький філософ Вітторіо Гьосле у своїй праці «Мораль і політика» термін «політичне» також наповнив позитивним змістом і пов'язав з об'єктивною реалізацією державних цілей [561, с. 101]. Тому вбачаємо підстави трактувати політику як позитивну діяльність, спрямовану на задоволення інтересів суспільства (досягнення взаємного блага), найвищою формою організації якого є держава. Утім, із огляду на те, що «у товаристві (соціальній групі) принцип взаємного блага реалізується через розподіл матеріальних ресурсів відповідно до необхідності, через спільні цінності та ідеали, вимоги, згідно яких діють індивіди [364, с. 314], очевидно, що взаємне благо (зокрема екологічне) неможливе без формування, з одного боку, спільних цінностей, а з іншого – нормативних моделей поведінки. Прикметно, що і перше, і друге належать до предметного поля деонтології.

Відзначимо, що інтелектуальна політична активність, як правило, передує іншим видам політичної активності. Це активність первинного порядку щодо практичних дій – активності вторинного порядку. Відтак поняття «політика» можна визначити як специфічний процес прийняття рішень, а також поведінку в суспільно-державних відносинах. У такому визначенні поняття «політика», крім традиційних елементів (інституційний, правовий та економічний), передбачено ще й принципово важливий, з нашої точки зору, – когнітивний. Тобто політика, як специфічний вид діяльності, повинна охоплювати, серед іншого, просвітницьку (освітню) компоненту, виявом якої є здійснення системи заходів, спрямованих на формування певних знань, досвіду, цінностей і переконань. Тут доречно пригадати міркування Гельвеція про те, що мудрий уряд повинен вибудовувати політику таким чином, щоб люди

прямували до дій, за допомогою яких вони одночасно задовольняли б власний приватний інтерес і реалізували свої чесноти. Із урахуванням вищевикладеного політику потрактуємо:

1) як соціально-філософську категорію, що відображає особливий різновид діяльнісного явища, що зорієнтоване на визначення певної форми організації суспільного буття;

2) як специфічну соціальну практику, що має полісуб'єктний, соціоактивний, усвідомлений, цілеспрямований, чуттєво-предметний, матеріальний і перетворювальний характер;

3) як тісно пов'язану із державою та її інститутами.

Тобто політика очевидно передбачає практичні зусилля щодо формування таких інтелектуальних і ціннісних установок, без яких неможливе досягнення обраних цілей і вирішення поставлених завдань. Зважаючи на це, здійсненню ефективної екологічної політики повинне передувати залучення до екологічного дискурсу та здобуття екодеонтологічних знань. Розглянемо специфіку екологічної політики.

Першочерговою ініціативою на шляху творення ефективної та дієвої екологічної політики є інтенсифікація розроблення філософсько обґрунтованої та науково вивіреної концепції інтегрованої компетентнісної й етичної екологічної освіти. Реальну екологізацію суспільного життя уможливорює використання наукового підходу, на ґрунті якого буде запропоновано продуману концепцію екологічної політики та забезпечено ефективну діяльність суб'єктів такого екополітичного процесу. Зрештою, необхідно пам'ятати, що ноосферою Володимир Вернадський називав такий стан суспільства, коли люди, досить добре зрозумівши навколишню природу, організують своє життя не тільки з огляду на властиві їм потреби, але й відповідно до законів збереження біосфери як середовища життя. Така концепція, а відтак і її практична реалізація, перспективна щодо теоретико-методологічної верифікації ключових елементів екологічної політики, їхньої корекції й удосконалення. До слова,

українські дослідники Анатолій Толстоухов і Микола Хилько свого часу наголошували, що екологічна політика, крім переосмислення змісту економічної діяльності з екологічної точки зору та прагнення максимально наблизити технологічні цикли до вимог природи, має змінити саму людину, її розуміння цінностей, систему освіти і виховання [447, с. 131-132]. За такого підходу екологічній політиці притаманні дві групи взаємозумовлених завдань: «Перша група завдань спрямована на збереження умов існування людини, друга – має швидше гуманітарний характер – формування культури (і насамперед екологічної) життя. Розв’язання завдань першої групи передбачає особливу увагу до науково-технічних проблем, пов’язаних з розробкою природо- і енергозберігаючих, науковоємних, екологічно безпечних і безвідходних технологій. Завдання другої групи реалізуються в єдиному руслі культурноосвітньої роботи, формуванні екологічного світогляду громадян» [480, с. 10]. У своїх міркуваннях на тему екологічної політики російський дослідник Андрій Сичов послуговується іншою дихотомією, а саме вважає, що для досягнення етико-екологічних цілей держава може використовувати, щонайменше, дві групи інструментів. Перші потрібні для формування зовнішньої мотивації (страх покарання, фінансове стимулювання), другі – для формування мотивації внутрішньої (тобто створення передумов для добровільного морального вибору). Якщо щодо першого більш ефективним буде вплив на організації, то в другому – безпосередньо на особистість [441, с. 85].

На ґрунті вищезазначеного констатуємо, що екологічна політика – це специфічний механізм узгодження соціальних та екологічних цілей суспільства, оптимізації природоперетворювальної діяльності людини, що повинна містити просвітницький (екоосвітній) компонент. Сутність останнього полягає у реалізації системи науково-освітніх заходів щодо формування певних екологічних знань, досвіду, цінностей і переконань, а відтак – напрацювання екологічного стилю мислення, які сумарно

живитимуть і визначатимуть поведінку людини. У такому контексті пригадуємо думку канадського соціального психолога Поля Вайнцвайга, що ідеї – це основне джерело людської енергії [60, с. 212].

Продумана та дієва система інтегрованої компетентнісної й етичної екологічної освіти, напевно, сприятиме усвідомленню в суспільстві (й окремими професійними групами) інтегрованої цінності Природи як середовища життя людини та життєдіяльності всього суспільства. Вагомим аргументом на користь такого переконання, слугує твердження німецького мислителя Клауса Маєр-Абіха про вимогу екологічної політики апелювати передусім не до людського розуму, а до людських відчуттів, емоцій. «Політична воля формується тільки тоді, коли люди чимось спонукаються, і передусім не власними інтересами, а своїми серцями; щоправда, самі серця дістають спонуки тією мірою, якою існують інтереси, а ці інтереси – особисті чи загальні – їх і спонукають. Таке спільне сприйняття серцем потрібне для того, щоб поєднання нового бачення з новою спроможністю відкрило прості для відродження відчуття й нового мислення» [281, с. 22]. Проте досі, зокрема українським суспільством, характер і масштаб екологічних проблем залишається належним чином неусвідомленим, про що, наприклад, дає підстави стверджувати нерозробленість в Україні національної стратегії сталого розвитку, інтегрованих оцінок природного потенціалу країни, програми конкретних дій щодо зміцнення природних основ життя людини та життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі [330, с. 8].

До слова, на законодавчому рівні мету національної екологічної політики зафіксовано в Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»: «Стабілізація і поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до соціально-економічного розвитку України для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження

екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем» [374]. Прикметно, що у переліку основних принципів національної екологічної політики, запропонованому у вищезгаданому Законі, немає принципів орієнтованих на формування екологічної свідомості й екологічного мислення. Щоправда, в цьому Законі в частині деталізації основних стратегічних цілей і завдань національної екологічної політики згадано про підвищення рівня суспільної екологічної свідомості, втім не конкретизовано останнє. Така ситуація, очевидно, не є прийнятною, зважаючи на те, що Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. передбачено науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища [376].

Показово, що у Постанові Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 05.03.1998 р. про посилення ролі еколого-правової освіти, культури і науки сказано більш конкретно. По-перше, в п. 31 «Організаційні засади охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів України» вказано, що до функцій національного рівня управління належить вирішення питань екологічної освіти й екологічного виховання [375], тобто держава визнає свій обов'язок щодо їхньої належної організації та нормативно-правового забезпечення. По-друге, в руслі забезпечення виконання екологічного законодавства документом передбачено посилення ролі еколого-правової освіти, культури та науки (зокрема, розроблення нових навчальних програм, удосконалення методики викладання екологічного права (основ екологічного права) та спецкурсів з еколого-правових дисциплін у сучасних умовах для

підготовки фахівців у галузі права, інших гуманітарних і природничих наук і знань).

Ще більше уваги проблемі формування екологічної свідомості та культури приділено в такому документі, як «Концепція екологічної освіти України», що затверджена рішенням Міністерства освіти та науки України у 2002 році [216]. Для формування екологічної культури всіх верств населення, визначеного у названій Концепції, обумовлюється, серед іншого навчання розуміння сучасних екологічних проблем держави та світу, усвідомлення їхньої важливості, актуальності, універсальності (зв'язку локальних із регіональними та глобальними); формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку та необхідності заміни її на екологічну, базовану на розумінні єдності всього живого та неживого у складноорганізованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку; розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному, глобальному рівнях, уміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів; розвиток умінь приймати відповідні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки [216, с. 4-6].

Окремо «Концепція екологічної освіти України» передбачає, що зміст безперервної екологічної освіти та виховання повинен включати дві ланки – формальну і неформальну. До першої ланки зараховано загальну систему освіти, реалізовану в Україні на таких рівнях: дошкільна, шкільна, позашкільна, професійно-технічна, вища та післядипломна освіта. Друга ланка системи екологічної освіти та виховання має просвітній характер, призначена для формування екологічної свідомості та культури населення (засоби масової інформації, церкви, громадські екологічні та просвітні об'єднання, партії й ін.). У документі відзначено, що:

1) середню професійну екологічну освіту потрібно вибудовувати на змісті, формах і методах шкільної екологічної освіти й ураховувати при

цьому особливості впливу на довкілля конкретних галузей народного господарства;

2) вища екологічна освіта відзначається спрямованістю, з одного боку, на завершення формування екологічної культури фахівців різного профілю, а, з іншого – на підготовку спеціалістів із профільною вищою екологічною освітою;

3) післядипломна екологічна освіта забезпечує неперервність екологічної освіти й охоплює систему підвищення кваліфікації та перепідготовки державних службовців, керівного складу підприємств, організацій, установ, підприємців із різних аспектів природоохоронної діяльності та раціонального використання природних ресурсів, екологічну освіту дорослих відповідно до потреб особистості на ринку праці, а також підготовку фахівців-екологів найвищої кваліфікації.

Цілком слушні положення «Концепції екологічної освіти України», на жаль, реалізовано неповністю. Зокрема, у вищій школі, діяльність якої мала б передбачати завершення формування екологічної культури фахівців різного профілю, запроваджено лише читання курсів «Основи екології» та для окремих спеціальностей – «Екологічне право», що очевидно недостатньо для досягнення високого рівня професійної екологічної культури та формування відповідного йому типу природорозуміння. Ситуацію можна дещо змінити за умови ухвалення Закону України «Про екологічну освіту». У проекті такого закону, який було винесено на розгляд Верховної Ради України ще 2002 року, йшлося про широке впровадження екологічної освіти, формування екологічної культури особистості та суспільства загалом, виховання в кожній людині почуття відповідальності за вирішення екологічних проблем. Серед очікуваних наслідків прийняття такого нормативного акту – екологізація всіх сфер життя та діяльності людини, що і є сутність екологічної освіти як гуманітарної основи підвищення екологічної свідомості, формування відповідного світогляду. У проекті Закону України «Про екологічну

освіту» було проголошено фундаментальні принципи державного впливу на сферу екологічної освіти, а також визначено основні засади й особливості здійснення дошкільного екологічного виховання, екологічної освіти у початковій і середній школах, у професійно-технічних і вищих навчальних закладах, додаткової екологічної освіти, екологічної підготовки керівників і фахівців, екологічної самоосвіти та екологічно-просвітницької роботи [76]. Утім, Комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи відхилив цей законопроект, а аналогічні проекти до парламенту так і не було подано.

Отож, на сьогодні на фоні публічного декларування екологічної спрямованості дій українських науковців, законодавців та урядовців в Україні спостерігаємо збільшення «антропогенного навантаження на довкілля, недостатнє фінансування з боку держави природоохоронних заходів і зниження відповідальності суб'єктів господарювання за неефективне використання природних ресурсів і забруднення довкілля» [49, с. 355]. Теоретики та практики природокористування на сучасному етапі одноголосно стверджують, що напрацьовані механізми природокористування неповністю забезпечують узгодження темпів розвитку суб'єктів господарювання зі швидкістю виснаження природно-ресурсного потенціалу, стан якого, з одного боку, є результатом здійснення господарських процесів, з іншого – безпосередньо впливає на господарську активність. Це зумовлює необхідність імплементації екологічної складової до економічних параметрів розвитку господарської діяльності підприємств та організацій [49; 417; 426; 480; 512].

Окремо слід звернути увагу на брак екологічної компетентності у професійній сфері. За даними експертів Екологічної програми ООН, які регулярно укладають рейтинг найбільш важливих проблем, пов'язаних із збереженням глобального навколишнього середовища, саме неналежний рівень екологічної (компетентнісної та етичної) підготовки управлінців

різних рівнів і персоналу різних компаній є надзвичайною проблемою сьогодення [615, с. 5]. За результатами досліджень проведених експертами Екологічної програми ООН, можливо стверджувати, що нестача, тобто несформованість екологічних професійних навичок може виступати важелем стримування здатності суспільства впоратися із глобальними змінами довкілля. Із урахуванням відсутності управлінців орієнтованих на зелену економіку, усе вищевказане детермінує нівелювання зусиль щодо боротьби із несприятливими глобальними змінами навколишнього середовища.

Водночас, як було відзначено, розроблення й ухвалення ефективних програм із вирішення екологічних проблем різних рівнів унеможлиблює ненааявність ефективної взаємодії між політиками (тими, хто приймає рішення) та науковцями (тими, хто здатен продукувати екологічно зважені та обґрунтовані рішення). Під час аналізу сучасної соціальної, економічної та політичної практик український дослідник Георгій Філіпчук вказує на те, що впровадження екологічних принципів, освітньо-екологічних та інформаційних концепцій супроводжується значними труднощами. «На практиці частіше спостерігається суто технократичний, соціоінженерний, соціально безвідповідальний, антигуманітарний підхід. Інтереси, безпека людини, якість життя, здорове довкілля виносяться за дужки економічно-господарських проектів і реформ» [458, с. 81]. Своєю чергою російський мислитель В'ячеслав Стьопін підкреслює, що для перспектив людства важливими є зміни у політичному житті. Він вважає, що сьогодні демократичні інститути виявляють неефективність у тому сенсі, що політики нині більше зорієнтовані на тактичні програми, ніж на стратегічні. Наприклад, президентів більшості країн обирають на чотири роки, максимум на вісім (два терміни), що зумовлює їхню зорієнтованість на короткотермінові програми, результатів у найближчій перспективі. Проте для вирішення глобальних (зокрема, екологічних проблем) потрібні стратегічні плани та відповідальність не лише перед сучасниками, але й

перед майбутніми поколіннями [434, с. 16-17]. Отож, про яку ефективну екологічну політику можна говорити в такому разі? Крім того, беззаперечним видається те, що для запобігання глобальним катастрофічним змінам навколишнього середовища необхідні стратегії та політики, базовані саме на потужних наукових дослідженнях [615, с. 5]. Переконані, що означена теза, серед іншого, є опосередкованим підтвердженням несформованість екологічного стилю мислення та відповідного внутрішнього імперативу у представників політичних та управлінських еліт.

У руслі осмислення завдань підвищення ефективності екологічної політики маємо пам'ятати про специфіку сучасної соціальної практики, що полягає у феноменальній інтеграції різноманітних галузей науки, політики, економіки і навіть мистецтва. На наше переконання, спільних зусиль представників природознавчих і гуманітарних наук потребує і вирішення завдання екологізації предметно-практичної діяльності суспільства, зокрема завдання формування нового змісту екологічної свідомості сучасної людини (і професіонала у певній сфері). Інтеграція ідейних, теоретичних і методичних здобутків натуралістів і гуманітаріїв – це одна із передумов гармонізації відношення «Людина – Природа». Свого часу результатом такої взаємодії стало виникнення екологічного знання як специфічного наукового феномену зі значним евристичним потенціалом. Згодом – набуття екологією світоглядного статусу. Саме в такому контексті значний соціально-науковий потенціал має нова наукова дисципліна – екологічна деонтологія, концепт якої розробляє автор. Як системі спеціальних (екодеонтологічних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та систему принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема, професійної) діяльності, екологічній деонтології притаманний потенціал щодо реального сприяння подоланню дисгармонії у відношенні «Людина – Природа».

Взаємодія систем екологічних цінностей, екодеонтологічних знань та екологічних компетенцій відкриває шлях до досягнення життя у гармонії з Природою, навколишнім світом і самим собою. Екологічна деонтологія, її принципи та настанови цілком корелюють із вимогами чинного в Україні екологічного законодавства. Так, відповідно до п. 3 ст. 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічні знання є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана із використанням природних ресурсів і призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища. Крім цього, у рекомендаціях, що вміщені в документі, який спільно розробили ще 2007 року Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Програма Розвитку ООН і Глобальний Екологічний Фонд, першим пунктом відзначено необхідність підготувати та задіяти на базі державних інститутів систему професійної екологічної підготовки посадових осіб (державних службовців і керівників) держави, відповідальних за ухвалення рішень [330, с. 9]. Серед мотивацій такої рекомендації – саме неготовність (психологічна та професійна) державних інституцій і посадових осіб ухвалювати стратегічні рішення щодо, наприклад, Європейської екологічної інтеграції, небажання усвідомити нагальність останнього та вживати відповідні заходи щодо оцінювання та поліпшення компетенції управлінського персоналу (це саме той випадок, коли є політичне рішення, але не вистачає компетенції для його виконання) [330, с. 10-11].

Із врахуванням вищеперерахованих аргументів безсумнівною вважаємо потребу реалізації спектра заходів щодо реформування освіти для більш повного задоволення освітніх потреб у руслі сталого розвитку, зокрема необхідно звернути увагу на спеціальну екодеонтологічну підготовку майбутніх менеджерів до адекватного визначення та реагування на глобальні зміни навколишнього середовища, а також виконання досліджень на предмет вирішення завдань сталого розвитку. Стверджуємо

про доцільність перегляду навчальних планів і програм з метою підготовки фахівців, здатних працювати на створення зеленої економіки. Йдеться про внесення до освітньо-кваліфікаційних характеристик окремих спеціальностей вимоги про здобуття системи спеціальних професійних знань у поєднанні з екодеонтологічними знаннями. Додамо, що саме в межах екологічної деонтології екологічні ідеї певним чином співвіднесені (ув'язані) з моральними (традиційними або професійними) цінностями окремої соціальної групи. Гадаємо, в такий спосіб буде зроблено крок щодо подолання концептуальної розведеності природокористування та природоохоронної діяльності [202, с. 21], адже виникає можливість подолати традиційне відставання екологічної (або природоохоронної) освіти та виховання від темпів матеріального виробництва [480, с. 10].

Принагідно зауважимо, що поняття «екологізації» зазнає концептуального переосмислення. Так, російські дослідники Юрій Олейніков і Тетяна Борзова розмежовують концепції екологізації виробництва й екологічного виробництва. Прикметно, що вчені пов'язують екологічне виробництво з ідеєю коеволюції, тобто цілеспрямованого формування умов, що забезпечують стійкість і розширення гомеостазу суспільства – «контрольованого та регульованого процесу розвитку суспільства та його природного середовища, стабільності глобальної екосистеми» [338, с. 386]. Науковці наполягають, що реалізація ідеї екологічного виробництва знівелює навіть можливість глобальної антропогенної екологічної кризи [338, с. 399]. Цікавою видається думка Юрія Олейнікова, що усвідомлення наявності абсолютних екологічних обмежень буття суспільства та діяльність щодо їхнього подолання вказує на завершення в бутті людства періоду становлення зрілого суспільства. Мовляв, сьогодні людство, шукаючи способи збереження біологічних констант свого існування, поволі, але долає споживацьке ставлення до природи, натомість починає «ставитися до неї як до об'єктивної реальності, із законами буття якої повинно бути

узгоджене буття соціуму та вектор коеволюції соціоприродного Універсуму» [337, с. 108].

Утім, Юрій Олейніков та Тетяна Борзова визнають, що й екологізація виробництва, і створення екологічного виробництва неможливі без зміни орієнтації людства у напрямі екологізації світогляду. До слова, науковці також озвучують думку про необхідність консолідації зусиль усіх учених, де «природничники» повинні знайти дієві засоби відтворення та підтримання на належному рівні планетарних біогенних констант, а «гуманітарії» – визначити параметри організації суспільства, які уможливають забезпечення останньому всебічного розвитку людини, що постає найважливішою умовою запобігання глобальній антропологічній кризі [338, с. 452]. Гадаємо, остання теза є ще одним аргументом на користь наукової доречності й актуальності запропонованого нами концепту екологічної деонтології, яка на ґрунті здобутків екологічного знання й екоетики, а також із урахуванням специфіки й індивідуального характеру процесу формування внутрішнього екологічного імперативу створює практичні можливості світоглядних трансформацій представників різних професій шляхом опанування екодеонтологічних знань і засвоєння етико-екологічних цінностей.

Загалом актуалізація проблем екологічної безпеки, погіршення стану навколишнього середовища, швидке поширення хвороб через погані екологічні умови життя детермінують необхідність упровадження в Україні комплексної державної екологічної політики. Як відзначає російський дослідник Едуард Гірусов, відчутне зростання останнім часом взаємозалежності природи та суспільства унеможливорює коректний розгляд жодного соціального явища без зіставлення його із природними умовами в плані позитивного або негативного впливу на них, тому на зміну попередньої парадигми соціального буття, згідно з якою суспільство зберігало і розвивало себе шляхом безперервної зміни природного середовища, приходить нова: способом збереження суспільства стає не

стільки орієнтація на тотальну зміну природи, скільки забезпечення сумісності з нею всіх напрямів людської діяльності [102, с. 80-81]. У цьому ж ключі, український філософ Анатолій Єрмоленко стверджує, що виняткове становище людини – це вказівка і на її виняткову відповідальність, пов'язану з «волею до взаємності», і на її так само виняткову безвідповідальність, пов'язану з «волею до влади» над буттям. «Тому, як свідчить історія людства, екологічні кризові явища перманентно виникали й виникатимуть перед людиною та людством, якщо «воля до влади» домінуватиме над «волею самотності». Вся проблема полягає передусім у тому, наскільки людина і суспільство здатні усвідомлювати таку домінанту і відповідно реагувати на таке становище» [160, с. 81].

Вищевикладене спонукає констатувати про потребу запровадження в руслі створення національної стратегії сталого розвитку у системі підготовки фахівців різного профілю курсу екологічної деонтології, що передбачатиме здобуття спеціальних (екодеонтологічних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі, а також про систему принципів, вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема, професійної) діяльності. Останнє забезпечить передумови для формування корпусу політиків, управлінців, фахівців у різних сферах життєдіяльності, які керуватимуться у своїй професійній діяльності потужними екологічними за змістом мотивами та внутрішніми і зовнішніми регуляторами. З огляду на це пригадаємо висловлення російського науковця Акопа Назаретяна про те, що умовою виживання людства взагалі і технологічної цивілізації особливо постає достатньо високий рівень «техно-гуманітарного балансу», тобто чим вищою є енергетична потужність технологій, тим ефективніші соціокультурні регулятори їхнього використання потрібні. Вважаємо, що екологічну деонтологію можна трактувати як один із засобів напрацювання таких регулятивів – запоруки здійснення ефективної екологічної політики. Водночас у межах усієї політико-правової системи

держави стає можливим розроблення екологічних нормативів життєдіяльності особистості та їхнє ефективне впровадження у практику. Однак ефективність цього процесу напевно залежить і від змін, які відбуваються одночасно й у особистісній, і в суспільній свідомості [7, с. 18].

Так, конкретизацію у професійних і кваліфікаційних вимогах базових екологічних цінностей та прийняття їх суб'єктами державної екологічної політики й управлінської діяльності загалом як найважливіших регуляторів їхньої поведінки та професійної діяльності розглядаємо як необхідну умову ефективної роботи інститутів влади й управління. Екологічні цінності та принципи, зайнявши відповідне місце у нормативних установках представників системи державного управління, можуть виступити істотними чинниками підвищення ефективності екологічної та, ширше, гуманітарної політики держави. До того ж, як зауважував італійський філософ Евандро Агацці, «суспільство, у якому спостерігаємо поєднання індивідуальних і колективних цінностей, здатних надати життя сенс, життєздатне» [4, с. 18]. Навряд чи хтось заперечуватиме життєстверджувальний характер екологічних цінностей. Водночас екологічні цінності й екологічні імперативи очевидно впливатимуть на процес творення та реалізації норм екологічного права. Зауважимо, що в теорії права усталеним є переконання, що право – це нормативне віддзеркалення політичних, економічних, культурних та інших особливостей суспільства. Тому творення екологічного права, що відповідатиме завданням гармонізації відношення «Людина – Природа», можливе за умови сформованості у представників різних сфер людської діяльності екологічної відповідальності та досягнення ними високого рівня екологічної культури.

Окремо маємо наголосити, що ми далекі від сприйняття екологічної деонтології як панацеї від усіх глобальних криз, як єдиноможливого засобу формування нової свідомості людини ХХІ сторіччя. Як справедливо

зазначає Євген Мулярчук, «у ХХ сторіччі просвітницький раціоналізм, ґрунтований на вірі в єдину мораль для людства, виявився неадекватним реальному станові свідомості, що відзначається різними вимірами ідеально й реально належного, різноманіттям форм сприйняття єдиних для абстрактного розуму цінностей і норм» [324, с. 119]. Утім, переосмислення можливих шляхів гармонізації спільного світу очевидно потребує, по-перше, визнання плюралізму та діалогу наявних форм раціоналізації навколишнього світу, а, по-друге, власне нових форм цієї раціоналізації та зрештою творення людської свідомості. Підкреслимо, що неодмінними та надзвичайно вагомими компонентами таких форм має бути саме етична та зокрема деонтологічна компонента. На наше переконання, тільки виконання вищевикладених умов поставить сучасника на шлях вирішення завдання, вдало сформульованого Альбертом Швейцером, – «Зробити людей менш легковажними та морально більш сильними, спонукаючи їх мислити» [491, с. 328].

Завдання реальної екологізації суспільного життя зумовлює необхідність зваженої екологічної політики, яку потрактуємо як організаційну регулятивно-контрольну діяльність суспільства та держави, спрямовану на охорону й оздоровлення природного довкілля, ефективно поєднання функцій природокористування та природоохорони, а також забезпечення нормальної життєдіяльності людини. Водночас екологічну політику вважаємо за доцільне розглядати як специфічний механізм узгодження соціальних та екологічних цілей суспільства, оптимізації природоперетворювальної діяльності людини, що повинна містити просвітницький (екоосвітній) компонент. Сутність останнього полягає у реалізації системи науково-освітніх заходів щодо формування певних екологічних знань, досвіду, цінностей і переконань, а відтак – напрацювання екологічного стилю мислення, які сумарно живитимуть і визначатимуть поведінку людини. При цьому науково обґрунтована та дієва система інтегрованої компетентнісної й етичної екологічної освіти,

напевно, сприятиме усвідомленню в суспільстві (й окремими професійними групами) інтегрованої цінності

Безсумнівною вважаємо потребу реалізації спектра заходів щодо реформування національної освіти для більш повного задоволення освітніх потреб у руслі сталого розвитку. Необхідно звернути увагу на спеціальну екодеонтологічну підготовку майбутніх практиків природокористування до адекватного вирішення завдань сталого розвитку. Стверджуємо про доцільність перегляду навчальних планів і програм з метою підготовки фахівців, здатних працювати на створення зеленої економіки. Додамо, що саме в межах екологічної деонтології екологічні ідеї ув'язані з моральними цінностями певної соціальної (зокрема, професійної) групи.

Найбільш продуктивним шляхом вважаємо запровадження в рамках стратегії сталого розвитку системної екодеонтологічної підготовки фахівців різного профілю, що забезпечить передумови для формування корпусу політиків, управлінців, фахівців у різних сферах життєдіяльності, які керуватимуться у своїй професійній діяльності потужними екологічними за змістом мотивами та внутрішніми і зовнішніми регуляторами.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО РОЗДІЛУ

Поглиблення та розширення сфери впливу суспільства та людини на природу детермінує підвищення рівня вимог не лише до наукових і технологічних можливостей раціонального використання природних ресурсів, але, на наш погляд, і до способу мислення сучасного професіонала у тій чи тій галузі. Йдеться про здатність до екоцентричного за змістом мислення. З огляду на те, що практична діяльність (соціальні, економічні та політичні процеси) у принципі передбачає наявність філософсько-культурологічного підґрунтя, для її екологізації очевидно

необхідне створення відповідного філософського культурологічного базису – екологічного за змістом. Це вимагає напрацювання системи знань екологічних закономірностей і законів, знань про наслідки нехтування останніми, формування почуття відповідальності та переконання у доцільності їх дотримуватися.

Потреба поширення екодеонтологічних знань зумовлена вимогою формування в людей (представників різних сфер професійної діяльності) стійкого переконання, що їхня діяльність впливає на людину (людське життя) та якість її життя. Гранично лаконічно визначаємо метою екологічної деонтології прагнення навчити особистість (фахівця певної галузі) здійснювати саморефлексію поведінки із природою й у природі. Завданням екологічної деонтології вважаємо вдосконалення (у професійному контексті) уявлень людини про природу внаслідок систематичного з'ясування проблемних питань відношення «Людина – Природа» та шляхів вирішення означених проблем задля подолання розриву між екологічними ідеалами та реаліями сьогоденного існування. Констатуємо про те, що для формування екологічних за змістом канонів життєдіяльності людини передусім потрібне усвідомлення нових проблем і запровадження нових поведінкових моделей, які уможливають вирішення таких проблеми.

Передбачуваний результат вивчення екологічної деонтології – це творення системи екологічних цінностей (соціальних, професійних та особистісних), системи екодеонтологічних знань (орієнтирних, дескриптивних та активних) і системи екологічних компетенцій (соціально-екологічних і професійно-екологічних); тобто інкорпорація новітніх морально-етичних та екологічних імперативів у свідомість, уміння та навички майбутніх представників різноманітних професійних та (ширше) соціальних груп. Загалом стверджуємо, що для досягнення такої мети, як екологізація практики людської життєдіяльності (як передумова

сталого розвитку), насамперед варто створити потужну систему проблемно зорієнтованої освіти на ґрунті екодеонтологічного знання.

Зрозуміло, що ефективність засвоєння такого матеріалу безпосередньо залежить від внутрішнього інтелектуального й емоційного осмислення особистістю екологічного досвіду всього людства та свого власного (зокрема професійного – наявного чи потенційно можливого). Емоційне переживання та сприйняття особистістю екологічних знань і практики – це запорука формування в неї внутрішнього екологічного імперативу, що є передумовою екологічної відповідальності та реалізації екологічного обов'язку як обов'язкових елементів екоцентричної свідомості та підтвердженням високого рівня екологічної культури. Зауважимо, що зміст проблем, для вирішення яких запропоновано екологічну деонтологію, а також необхідність створення нових освітніх технологій для реалізації завдань останньої зумовлює її особливий статус у царині сучасної інноваційної освіти. Саме в надрах освітніх інноваційних процесів екодеонтологія набуває потенціалу щодо визначення пріоритетних засад розвитку сучасної особистості та формування соціокультурних цінностей екологічного змісту, що стане адекватною відповіддю на глобальні виклики сучасності.

У підсумку також необхідно відзначити, що кризовий характер відношення «Людина – Природа», що спричинений діяльністю людини та суспільства – безпосередньо суперечливої законам саморегуляції біосфери, набуває дедалі більших масштабів і вимірів значної соціальної проблеми з доволі сумними перспективами. Спроможність техніко-екологічних ризиків не лише підсилити суспільні суперечності, але й спровокувати нові соціально-економічні та політичні негаразди увиразнює актуальність здійснення продуманої й ефективної екологічної політики.

На сьогодні реалізацію екологічної політики у теорії та практиці природоохоронної та ресурсозберігальної діяльності традиційно пов'язують із вживанням заходів щодо екологізації технологічних

процесів. Наявність широкого спектра описаних у спеціальній вітчизняній і зарубіжній літературі концепцій екологічної політики дає підстави стверджувати про запровадження екологічних за змістом способів організації виробництва та форм господарювання, впровадження ресурсозберігальних природоохоронних, природозабруднювальних і екологічнобезпечних видів техніки та технологій. Визначаючи раціональність указаних підходів, вважаємо присутнім зміщення акцентів екологічної політики на завдання екологічних перетворень у суспільній свідомості загалом і свідомості кожного члена суспільства зокрема з огляду на те, що саме такі перетворення – це найважливіша передумова реальної екологізації життєвої практики людства.

Наполягаємо, що для забезпечення реальної екологізації суспільного життя доречно звернення до наукового підходу, на ґрунті якого можливе створення продуманої концепції екологічної політики й ефективна діяльність суб'єктів такого екополітичного процесу. Екологічна політика як специфічний механізм узгодження соціальних та екологічних цілей суспільства, оптимізації природоохоронної діяльності людини повинна передбачати просвітницький (екоосвітній) компонент. Правомірність вказаної тези підтверджено у різноманітних, зокрема описаних у нашій роботі, дослідженнях, за результатами яких можна констатувати про те, що вирішенню екологічних проблем різних рівнів заважає (1) брак ефективної взаємодії між політиками й науковцями та (2) несформованість у суб'єктів екологічної політики й управління належного рівня екологічної культури й екоцентричного природорозуміння.

Вирішення означеної проблеми пов'язуємо зі зверненням до потенціалу екологічної деонтології з її значними філософсько-методологічними можливостями для напрацювання системи спеціальних (екодеонтологічних) знань про специфіку та наслідки діяльності людини у природі та систему принципів, а також вимог і норм належної, екологічно зорієнтованої предметно-практичної або соціальної (зокрема, професійної)

діяльності. Переконані, що взаємодія систем екологічних цінностей, екодеонтологічних знань та екологічних компетенцій – це шлях до досягнення гармонії відношення «Людина – Природа». Тому видається нагальним запровадження спеціальної екодеонтологічної підготовки майбутніх менеджерів для набуття ними здатності краще визначати та реагувати на глобальні зміни навколишнього середовища, а також ініціювати дослідження на предмет вирішення завдань сталого розвитку. Завдання – мінімально полягає у перегляді навчальних планів і програм з метою підготовки фахівців, спроможних працювати на реальну екологізацію суспільної практики, наприклад, шляхом створення ефективної зеленої економіки. Втім, найбільш продуктивним шляхом вважаємо запровадження в рамках стратегії сталого розвитку системної екодеонтологічної підготовки фахівців різного профілю, що забезпечить передумови для формування корпусу політиків, управлінців, фахівців у різних сферах життєдіяльності, які керуватимуться у своїй професійній діяльності потужними екологічними за змістом мотивами та внутрішніми і зовнішніми регуляторами. Саме екологічну деонтологію вважаємо одним із продуктивних засобів напрацювання таких регулятивів, що мисляться запорукою здійснення ефективної екологічної політики, перспективної щодо вирішення завдання максимальної гармонізації відношення «Людина – Природа».

ВИСНОВКИ

На підставі здійсненого дослідження обґрунтованими вбачаємо узагальнення щодо соціально-філософського обґрунтування сутнісного взаємозв'язку концептуальних засад екологічної деонтології як напряму наукових досліджень, освітньої дисципліни та методології суспільних змін, а також сформульовані рекомендації, які мають теоретичне та практичне значення. Вони конкретизовані в наведених нижче положеннях:

1. Сукупність наявних та потенційних екологічних проблем, з якими зіштовхнулося людство на межі ХХ та ХХІ століть є передусім свідченням кризи світогляду і способу мислення сучасної людини. Людина усе більше стає свого роду провокатором конфлікту у межах відношення «Людина – Природа». Все більш актуальним стає пошук шляхів мінімізації цього конфлікту та можливостей забезпечення шляхів коеволюції людини та суспільства із світом природи. Втім, на практиці людство далеке від реальної екологічної відповідальності та нового екологічного світогляду. Саме на підставі деонтологічного підходу відкриваються ефективні можливості розроблення та запровадження нових стандартів таких відносин, а отже – реальної гармонізації відношення «Людина – Природа».

Концептуально *екологічна деонтологія* (екодеонтологія) потрактована, зокрема і передусім, як спеціальна наукова дисципліна, яка постає на перетині екологічного знання та етики (в тому числі екологічної) і покликана узагальнити систему екологічних та етичних знань та цінностей, надавши їм імперативного значення, що стане передумовою реальної екологізації предметно-практичної діяльності, соціальної сфери та власне процесу духовного самотворення нашого сучасника.

2. Осмислення наукових перспектив екологічної деонтології зумовило потребу аналізу її філософсько-методологічної актуальності. В якості свого

роду мірила останньої був використаний філософський концепт Постмодернізму. Застосування концептуально-понятійного аналізу та інтерпретативних методів дослідження надало можливість зробити висновок про те, що:

1) для філософсько-методологічного обґрунтування екологічної деонтології доречно застосування інтегративного підходу (передусім, через звернення до синтезу екологічного та етичного знання);

2) пріоритетом звернення до деонтології є прагнення здобути ще один засіб стимуляції процесів особистісного осмислення проблем людського існування та соціальних відносин в гуманістичному та екологічному контексті;

3) специфічною ознакою екологічної деонтології є те, що вона спрямована не лише на осмислення поточних і потенційних екологічних криз на суто теоретичному рівні, а, передусім, має на меті напрацювання конкретних порад і рекомендацій, які у силу своєї екологічної та моральної обґрунтованості набули б статусу обов'язкових;

4) надзавданням екологічної деонтології є розвиток особистісного підходу до екологічної проблематики (як частини глобальної проблематики), що сприятиме подоланню байдужості до тих проблемних питань, які виходять за межі особистих інтересів сучасної людини.

3. Екологічна деонтологія історично проявила свою специфіку спочатку у практичній сфері – передусім на стику політики та економіки, а точніше у зіткненні їхніх інтересів під час прискореної індустріалізації сучасних суспільств. Набули нової значущості достатньо традиційні екофільні тенденції у філософії та культурі загалом – крім того, вони почали все більше розглядатися під етичним кутом зору і врешті-решт призвели до появи екологічної етики. Нарешті, виникає спеціальний напрям філософських досліджень – філософія екології і формується предметне поле для спеціальної царини досліджень – екологічної деонтології, яка має найбільш очевидні перспективи свого розвитку у

трьох напрямках: як царина філософсько-наукових досліджень, як спеціальний предмет викладання у середній та (особливо) вищій школі, та як особлива методологія практичних соціальних змін.

4. У контексті філософсько-методологічного обґрунтування екологічної деонтології проведено дослідження та здійснено систематизацію її понятійно-категоріального апарату. Зокрема, до категорій екологічної деонтології пропонуємо зарахувати такі основні її поняття, на які узагальнено спроектовано зміст, специфіку, найістотніші сутнісні аспекти науки про належне у поведінці людини (зокрема професійній) із точки зору дотримання екологічних вимог. Як взаємопов'язані категорії екодеонтології утворюють цілісну понятійно-категоріальну систему, що відзначається постійним розвитком і змістовним збагаченням, як і категорії, що до неї належать.

5. Методологічна функція екодеонтології позначена спрямованістю на глибоке проникнення в сутність екологічного обов'язку, а також вироблення власного (індивідуального) варіанту внутрішнього екологічного імперативу. Методологію екологічної деонтології визначаємо як систему принципів, ціннісних установок і конкретних способів – методів – наукового дослідження питань, що належать до предметного поля екодеонтології. Властивий методологічному апарату екологічної деонтології особливий характер зумовлений специфічністю її об'єкта: проблемні аспекти відношення «Людина – Природа» (розрив між належним із екологічної точки зору та суцям у процесі життєдіяльності людини). Предметне поле екологічної деонтології утворюють, зокрема, феномени духовного виміру – екодеонтологічні норми та цінності, екологічні переконання й імперативи, екологічна свідомість та екологічна культура.

Статус екодеонтології як теоретичної дисципліни визначає вибір основним рівнем дослідження для неї теоретичного (із відповідним

набором методів), що передбачає мисленнєвий аналіз та узагальнення об'єктів, осягнення їхньої сутності, внутрішніх зв'язків і законів розвитку.

Філософський рівень методології екодеонтології представлений діалектичним методом пізнання, без якого неможливе цілісне сприйняття системи «Людина – Природа». У площині філософського осмислення знаходиться і проблема співвідношення належного та суцього, яка має принциповий характер для екологічної деонтології. Загальнонауковий рівень методології екодеонтології передбачає деонтологічного, екосистемного, конструкціоністського та діалогічного підходів, що детерміновано належністю до предметного поля екологічної деонтології соціальної та природної реальності, а принциповим завданням є гармонізація належного та реального в життєдіяльності людини.

Водночас до загальнонаукового рівня методології екологічної деонтології вважаємо доречним зарахувати і такі методи, як історизм, порівняння, узагальнення, гіпотетичний та розуміння. Зрештою до рівня конкретно-наукової методології екодеонтології зараховуємо низку емпіричних методів, серед яких провідний – соціальне спостереження як таке, що дає змогу отримати необхідний науковий фактаж для створення обґрунтованої з екологічної та моральної точок зору системи вимог, норм і правил поведінки людини у сучасному світі (передусім світі Природи).

6. Дослідження закономірностей історичного розвитку людства набувають практичної значущості завдяки виявленню деонтологічної значущості нормативної складової суспільного життя. Найбільш повну експлікацію «належного» у вигляді етики обов'язку представлено у філософії Імануїла Канта. При цьому, попри свій деонтологічний характер і орієнтованість на виконання обов'язку, належна поведінка в Канта має мету та ще й ціннісно забарвлену. Іншим шляхом пішли представники так званого деонтологічного інтуїтивізму – англійські філософи початку ХХ ст. Гарольд Причард та Девід Росс. Відповідно до деонтологічного інтуїтивізму моральні обов'язки не мають підстави у соціальних потребах,

вони нібито очевидні самі по собі, вічні та незмінні. Оскільки інтуїтивне ми не розглядаємо як абсолютно позараціональне, видається можливим розвиток освітніми засобами інтуїтивних здібностей, зокрема здібності відчувати зміст і характер морального обов'язку в контексті відношення «Людина – Природа».

7. Екологічна культура може виконувати своє завдання поєднання знаннєвого, мотиваційного та практичного спрямування людської поведінки передусім на основі опанування традицією філософського осмислення проблематики належного у її зв'язку з екологічною проблематикою.

Змістовний огляд найважливіших деонтологічних концепцій сучасності забезпечив виокремлення ідей, принципів і підходів, засадничих для обґрунтування наукової доречності й евристичного потенціалу екологічної деонтології. Принципове для розвитку екологічної деонтології значення екознання варто пояснювати тим, що предметом останнього виступають речі, явища та процеси (наприклад, екосистеми, екологічні зв'язки та закони), що відіграють для людини онтологічну роль. Останнє уможливорює залучення принципів та парадигм екологічного знання (із певними застереженнями) у сферу гуманітарного знання, зокрема для обґрунтування належної поведінки людини у процесі її предметно-практичної діяльності. На ґрунті екологічного знання нами сформульовано низку принципів, які, матимуть фундаментальне для екодеонтології значення (йдеться про обґрунтування системи норм і вимог екологічного плану): принцип пріоритету живого, принцип коеволюції, принцип екологічного оптимуму, принцип екологічного егоїзму. Вказані принципи детермінують завдання, які ставимо перед екологічною деонтологією.

8. Деонтологічне знання вирізняється спрямованістю на вирішення передусім проблем людського обов'язку шляхом розгляду останнього як внутрішнього переживання примусу, заданого морально-етичними

цінностями. На підставі спеціального аналізу нами з'ясовано, що різні дослідники виявляють однаковість у баченні цінностей як особливих стандартів або норм, що детермінують вибір та оцінювання поведінки людей, тобто як специфічних культурно-універсальних мотивацій людської діяльності. У зв'язку з цим розглядаємо екологічні цінності із функціональної точки зору як індивідуальні та соціальні критерії вибору екологічно зважених моделей поведінки в умовах певної життєвої (професійної) ситуації. Фактично, вони детермінують напрями гармонізації відношення «Людина – Природа», а ступінь прийняття екологічних цінностей особистістю (суспільством) визначає рівень інтенсивності прагнень до такої гармонії.

Сукупність цінностей, що корелюють із вихідною цінністю (якою є Життя) та становлять морально-аксіологічне підґрунтя екологічної деонтології, доцільно розділити на три основні групи: соціальні екологічні цінності (життя, внутрішня цінність Природи, цінності природи духовного плану), групові (професійні) екологічні цінності (справедливість, раціональне природокористування, екологічна рівновага, екологічний консенсус, екологічна відповідальність, екологічний імідж) та особистісно-екологічні цінності (виживання, здоров'я, якість життя, екологічна виваженість та екологічна стабільність). Оскільки вказані цінності мають динамічний характер (відзначаються певним рівнем домінування, ступенем усвідомленості та мінливості), то принципово важливим завданням екологічної деонтології постає стимулювання реальних ціннісних перетворень у свідомості сучасної людини та суспільства.

9. Прикладна етика тривалий час інтерпретувала деонтологію як синонім медичної деонтології, тоді як деонтологічні знання і цінності вже досить тривалий час як вийшли за межі сфери медицини. Юридична деонтологія являє собою яскравий приклад відмінної від медичної деонтології, якому відповідає все більша кількість інших професійних етик. Водночас, екологічна етика постає не стільки як професійна, скільки

як наскрізна для всіх професій прикладна етика, що зумовлює особливу потребу у її концептуалізації як складової прикладної етики. Інтегративний потенціал щодо різних підходів, напрацьованих у межах екологічної етики, має саме екологічна деонтологія. Принциповою ознакою екодеонтології є її спрямованість на формування мотиваційних підстав для екологічної діяльності, підґрунтя якої – екологічні та екоетичні знання.

10. В межах соціальної філософії аналіз основних соціально-філософських і етичних положень концепцій сучасного лібералізму (Ролз, Нозік) та комунітаризму (Макінтайр, Волцер, Етціоні) доводить однакості зазначених мислителів щодо регламентації необхідності звернення й обґрунтування нормативних елементів у процесі створення теорії суспільства з огляду на визначення на практиці життєздатності соціуму наявністю набору нормативних уподобань (у їхній ролі можуть виступати, наприклад, окремі цінності або ціннісні орієнтири), спільні для всіх членів суспільства. Водночас для соціального простору завжди залишається актуальною проблематика обов'язку, при чому на різних рівнях (наприклад, людина – людина або людина – суспільство). Доречним виглядає твердження, що реальне й ефективне вирішення завдань певних соціальних перебудов, зокрема екологізації суспільного життя, передбачає звернення до понять і категорій деонтологічного дискурсу.

11. Завдання реальної екологізації суспільного життя зумовлює необхідність зваженої екологічної політики, яку потрактуємо як організаційну регулятивно-контрольну діяльність суспільства та держави, спрямовану на охорону й оздоровлення природного довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування та природоохорони, а також забезпечення нормальної життєдіяльності людини. Просвітницьке завдання екодеонтології полягає у реалізації системи науково-освітніх заходів щодо формування певних екологічних знань, досвіду, цінностей і переконань, а відтак – напрацювання екологічного стилю мислення, які сумарно живитимуть і визначатимуть поведінку людини.

Безсумнівною вважаємо потребу реалізації спектра заходів щодо реформування національної освіти для більш повного задоволення освітніх потреб у руслі сталого розвитку. Необхідно звернути увагу на спеціальну екодеонтологічну підготовку майбутніх практиків природокористування до адекватного вирішення завдань сталого розвитку. Стверджуємо про доцільність перегляду навчальних планів і програм з метою підготовки фахівців, здатних працювати на створення зеленої економіки. Найбільш продуктивним шляхом вважаємо запровадження в рамках стратегії сталого розвитку системної екодеонтологічної підготовки фахівців різного профілю, що забезпечить передумови для формування корпусу політиків, управлінців, фахівців у різних сферах життєдіяльності, які керуватимуться у своїй професійній діяльності потужними екологічними за змістом мотивами та внутрішніми і зовнішніми регуляторами.

12. Екологічна деонтологія, як наука про належне у поведінці людини (в тому числі професійній) з точки зору дотримання екологічних вимог, має значні евристично-методологічні потенції, що, зокрема, детерміновано її генетичним взаємозв'язком із екологічним знанням, яке в сучасній науці має безперечно особливий статус. Застосування деонтологічного підходу у контексті вирішення екологічних проблем має очевидну практичну спрямованість, тому що безпосередньо виводить на осмислення і вирішення цілого комплексу питань професійної екологічної освіти, що сприятиме позитивним перетворенням індивідуальної та суспільної практики.

В межах екологічної деонтології як навчальної дисципліни необхідно зосередити увагу на формуванні та структуруванні системи екодеонтологічних знань, яку ми, нагадаємо, розглядаємо як сукупність знань *орієнтирних* (знання основних понять і законів екології, а також екологічних принципів використання природних ресурсів та охорони природи), *дескриптивних* (знання про вимоги екологічної етики; екологічні норми поведінки у певній професійній сфері; знання про основи

екологічного права та професійної відповідальності) й *активних* (знання екологічних приписів і моделей поведінки у визначеній професійній сфері, що спонукає до залучення у практику природокористування елементів екозахисної техніки та технологій). Крім того, потрібно пам'ятати про набуття екодеонтологічними знаннями значення у практичному сенсі лише за умови їхньої реалізації у формі екологічних інновацій у технологічній і управлінській сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Тетяна. Прикладна етика як складова частина соціального управління / Тетяна Аболіна // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: II Міжнародна науково-теоретична конференція (17 грудня 2009 року): зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П. Ю. – Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2009. – С. 6–10.
2. Абрамова Н. Т. Ценности образования, новые технологии и неявные формы знания / Н. Т. Абрамова // Вопр. философии. – 1998. – № 6. – С. 58–64.
3. Августин Блаженный. Исповедь [Електронний ресурс] / Августин Блаженный // Об истинной религии. Теологический трактат. – Мн.: Харвест, 1999. – С.517–805. – (Классическая философская мысль) – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000113/index.shtml>
4. Агацци Э. Идея общества, основанного на знаниях [Електронний ресурс] / Э. Агацци // Вопр. философии. – Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=613&Itemid=52
5. Агацци Э. Человек как предмет философского познания [Текст] / Э. Агацци // О человеческом в человеке / под общей ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – С. 59–79.
6. Адорно Т. В. Проблемы философии морали: монографія / Теодор В. Адорно. – М.: Республика, 2000. – 239 с.
7. Акопян В. Г. Проблеми розробки і впровадження екологічних нормативів життєдіяльності особистості / В. Г. Акопян // Нова парадигма. – 2011. – Вип. 103. – С. 13–22.
8. Аксенова О.В. Западное общество и экологическая рефлексия. Природа и самоорганизация общества / О.В. Аксенова; под ред. Э.С. Кульпина. – М.

- : Московский лицей, 2002. – Вып. XXII. – С. 11–19. – (Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России).
9. Аксьонова В. І. Регулятивні можливості соціальної комунікації: соціально-філософський аналіз / В. І. Аксьонова // Гілея. – 2013. – Випуск 71. – С. 398–403.
10. Алексеев С. С. Введение в юридическую специальность [Текст] / С. С. Алексеев – М. : Юрид. лит., 1976. – 256 с.
11. Амельченко С. Н. Диалектика сущего и должного в процессуальном бытии культуры / С. Н. Амельченко // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – № 3. – С. 78–91.
12. Амосов Николай. На пороге нового века / Николай Амосов // Зеркало недели. – К.; 2 октября 1999 г. – С. 17.
13. Андрос О. Є. Екологістський рух: зміна ціннісного підґрунтя ставлення до природи / О. Є. Андрос // Філософські обрії. – 2010. – Вип. 24. – С. 143–154.
14. Андрущенко В. Духовна сутність освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 5–10.
15. Андрущенко В. П. Моделі стійкого людського розвитку і український контекст / В. П. Андрущенко // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Людина, суспільство, комунікаційні технології», Харків – Красний Лиман, 20-21 червня 2013 р. / Українська державна академія залізничного транспорту, Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – Х.; Красний Лиман, 2013. – С. 8–33.
16. Андрущенко В. П. Освіта на рубежі століть: філософія, методологія, практика // Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз: Монографія / В. П. Андрущенко, І. Я. Зязюн, В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та інші / за ред. В.Г.Кремня. – К.: Наукова думка, 2003. – С.99–166.
17. Андрущенко В. П. Філософія освіти 21 століття: пошук пріоритетів / В. П. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 5–17.

18. Андрущенко В. П. Ціннісний дискурс в освіті / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2008. – № 1. – С. 5–18.
19. Андрущенко Тетяна. Глобалізація та перспективи людського розвитку: політико-психологічний вимір / Тетяна Андрущенко // Гілея. – 2013. – Випуск 73. – С. 147–149.
20. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / К.-О. Апель; пер. з нім. В. Купліна. – Київ: Дух і літера, 2009. – 430 с.
21. Апель К.-О. Трансформація філософії / К.-О. Апель. – М.: Логос, 2001. – 344 с.
22. Апресян Р. Г. Дилемма антропоцентризма и нон-антропоцентризма в экологической этике. Этика и экология: сб. науч. ст. / Р. Г. Апресян // НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2010. – С. 13–25.
23. Апресян Р. Г. Идея морали и базовые нормативно-этические программы / Р. Г. Апресян // Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 1995. – 348 с.
24. Аристотель Евдемова этика / Аристотель // Краткая история этики. – М.: Мысль, 1987. – С. 509–527.
25. Аристотель. Никомахова этика [Текст] / Аристотель // Сочинения: В 4 т. / Общ. ред. Л. И. Доватура. Т.4. – М.: Мысль, 1984. – С.53–294.
26. Арістотель. Політика [Текст] / Арістотель // Пер. з давньогр. та передмова О.Кислюка. – К.: Основи, 2005. – 239 с.
27. Атфилд Р. Этика экологической ответственности / Р. Атфилд // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 196–202.
28. Барякін В. М. Людина і біосфера: історія і сучасність / В. М. Барякін // Філософська та соціологічна думка. –1990. – № 3. – С. 114–116.
29. Барякін В. М. Можливості та межі екологізації технології / В. М. Барякін // Філософська та соціологічна думка. – 1992. – № 6. – С. 3–21.

30. Бауер Михайло Йозефович. Екологічні знання у контексті формування світоглядних цінностей суспільства: Дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук /09.00.09// НАН України, Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди – К. 1998 – 180 с.
31. Бауман З. Етика постмодерну / З. Бауман – К.: «Port-Royal», 2005. – 325 с.
32. Башляр Г. Новый рационализм: Пер. с фр. / Предисл. и общ. ред. А. Ф. Зотова – М.: Прогресс, 1987. – 376 с.
33. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию [Текст] : монографія / Ульрих Бек; Пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; Общ. ред. и послесл. А. Филиппова – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
34. Белл Д. Третья технологическая революция и ее возможные социэкономические последствия. Реферат / Деніел Белл – М.: ИНИОН АН СССР, 1990. – 121 с.
35. Бентам [Текст] / В. С. Ермаков // Справочник по истории философии: хронологический, персонифицированный [Текст] / В. С. Ермаков. – СПб.: Союз, 2003. – С. 133-134.
36. Бентам Иеремия. Введение в основания нравственности и законодательства [Текст] / Иеремия Бентам; пер. с англ., авт. предисл. и примеч.: Капустин Б. Г. – М.: Росспэн, 1998. – 415 с. – (История политической мысли)
37. Бердяев Н. А. Этическая проблема в свете философии идеализма [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев // Проблемы идеализма. – М.: Изд. Моск. Психол. общества, 1902. – С. 91–136. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Berd/_EticProbl01.php
38. Бердяев Н. Царство Духа и Царство Кесаря / Николай Бердяев. – М.: Республика, 1995. – 375 с.
39. Бестужев-Лада И. Переживет ли человечество XXI век / И. Бестужев-Лада // Наука и религия. – 1995. – № 9. – С. 4–8.

40. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний [Текст] / Готтхард Бехманн; пер. с нем. А. Антоновского и др. – М.: Логос, 2011. – 248 с.
41. Біленчук П. Д. Правова деонтологія [Текст]: Підручник для вузів / П. Д. Біленчук, С. С. Сливка // Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К.: АТІКА, 1999. – 319 с.
42. Блохин Н. Н. Деонтология в онкологии [Текст] / Н. Н. Блохин – М. : Медицина, 1977. – 72 с.
43. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр – М.: Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с. – (Мыслители 20 века)
44. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр. – М.: «Добросвет», 2000 – 387 с.
45. Бодрийяр Жан. Симулякры и симуляция [Электронный ресурс] / Жан Бодрийяр // [Lib.ru](http://lib.ru) / Современная литература – Москва, 2012. – Режим доступа: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml
46. Бойченко І. В. Пізнавальний процес як системне утворення: сутність, складові, мета і форми / І. В. Бойченко, М. І. Бойченко, О. І. Бойченко // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2006. – № 10. – С. 21–31.
47. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2005. – 208 с.
48. Борейко В. Є. Екологічна етика: навчальний посібник / В. Є. Борейко, А. В. Подобайло. – К.: Фітосоціоцентр, 2004. – 116 с.
49. Борейко В. І. Цикли, кризи та проблеми розвитку [Текст] : [Моногр.] / В. І. Борейко. – Рівне: НУВГП, 2012. – 393 с.
50. Борисенков В. П. Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки / В .П. Борисенков // Педагогика. – 2004. – № 1. – С. 3–10.
51. Бруно Джордано. О героическом энтузиазме [Текст] / Джордано Бруно; пер. с итал. – Киев: Новый Акрополь, 1996. – 288 с.

52. Бугайова Н. М. Екологічний підхід як передумова емоційно-ціннісного ставлення до особистості / Н. М. Бугайова // Актуальні проблеми психології. – 2009. – Вип. 20. – С.51–55 – (Екологічна психологія).
53. Будагянц Г. М. Педагогічні умови формування екологічної компетентності інженерів у галузі енергетики / Г. М. Будагянц // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2009. – Випуск 24-25. – С. 318–323.
54. Будыко М. И. Глобальная экология / М. И. Будыко – М.: Мысль, 1977. – 327 с.
55. Булатов М.А. Логические категории и понятия // АН УССР. Ин-т философии. – К.: Наук. думка, 1981. – 235 с.
56. Бургарт Т. І. Діалектика антропогенного і соціального у вимірі екософії права / Т. І. Бургарт // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2009. – Вип. 2. – С. 122–131. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.
57. Бургін М. С. Культурологічний аспект гуманізації освіти / М. С. Бургін // Психолого-педагогічні проблеми гуманізації шкільної освіти. Збірник матеріалів міжрегіонального науково-практичного семінару (28-30 березня 1996 р.). – Київ-Рівне, «Ліста», 1997. – С. 17–19.
58. Быстрицкий Е. К. Научное познание и проблема понимания / Е. К. Быстрицкий. – К.: Наук. думка, 1986. – 136 с.
59. Вагнер Е. А. Раздумья о врачебном долге [Текст] / Е. А. Вагнер. – Пермь: Книж. изд-во, 1974. – 222 с.
60. Вайнцвайг Поль. Десять заповедей творческой личности [Текст] / Поль Вайнцвайг; пер. с англ.: С. Л. Лойко, Ф. Б. Сарнова. – М.: Прогресс, 1990. – 192 с.
61. Василенко В. А. Ценность и оценка. / В.А . Василенко. – К.: Наукова думка, 1964. – 154 с.
62. Василенко Л. И. Экологическая этика: от натурализма к философскому персонализму / Л. И. Василенко // Вопр. философии. – 1995. – № 3. – С. 37–42.

63. Васильевене Н., Васильев А. Этика организаций и экологическая этика. Этика и экология: сб. науч. ст. / Н. Васильевене, А. Васильев // НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2010. – С. 167–180.
64. Васильева М. П. Теорія педагогічної деонтології [Текст] / М. П. Васильева. – Харків: Нове слово, 2003. – 216 с.
65. Васюта О. А. Проблеми екологічної політики України в контексті глобального розвитку [Текст]: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ольга Анатоліївна Васюта; Тернопільська академія народного господарства. – Т., 2002. – 737 арк.
66. Вебер А. Человечество и экологический императив / А. Вебер // Свободная мысль. – 2009. – № 9. – С. 77–92.
67. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С.602–642. – (Социологич. мысль Запада).
68. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С.643–706. – (Социологич. мысль Запада).
69. Вегас Хосе Мария. Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма / Хосе Мария Вегас. – СПб.: Издательство С.-Петербур. ун-та; Издательство Рус. христ. гуманит. Акад., 2007. – 225 с.
70. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера [Текст] / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1989. – 258 с.
71. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста [Текст] / В. И. Вернадский – М.: Наука, 1988. – 519 с.
72. Визгин В. П. Мишель Фуко – теоретик цивилизации знания / В. П. Визгин // Вопр. философии. – М.: Наука, 1995, № 5. – С. 116–126.
73. Висоцька О. Є. Екологічна етика: основні проблеми інтерпретації / О. Є. Висоцька // Гілея. – 2013. – Випуск 71. – С. 436–443.

74. Висоцька О. Є. Етика взаємодії суспільства з природою: морально-ціннісні основи екологічної культури [Текст] : [Моногр.] / О. Є. Висоцька. – Дніпропетровськ: «Акцент ПП», 2012. – 172 с.
75. Висоцька Ольга. Етика відповідальності у контексті відносин «людина – природа» / Ольга Висоцька // Гілея. – 2013. – Випуск 73. – С. 200–202.
76. Волков О. М. Проект Закону про екологічну освіту: пояснювальна записка 9.10.2002 [Електронний ресурс] / О. М. Волков // Верховна Рада України – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2309&skl=5
77. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціо-культурні виміри: [моногр.] / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя, вид-во ЗДІА, 2010. – 272 с.
78. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – 5-е изд. испр. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
79. Высоцкая О. Е. Проблема легитимации моральных ценностей как ориентационно-организующих оснований взаимодействия общества и природной среды / О. Е. Высоцкая // Філософія, культура, життя. – 2002. – Вип. 17. – С. 132–138.
80. Г'юм Девід. Трактат про людську природу [Текст]: спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / Девід Г'юм; пер. з англ. П. Насада; ред. та передмова Е.К. Моссер. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2003. – 552 с.
81. Габермас Юрген. Постметафізичне мислення [Текст] / Юрген Габермас / Пер. з нім. В.Купліна. – Київ: Дух Літера, 2011. – 280 с.
82. Гаврюшин Н. К. Христианство и экология / Н. К. Гаврюшин // Вопр. Философии. – 1995. – № 3. – С. 53–59.
83. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки: Становление и развитие первых научных программ / П. П. Гайденко. – М.: Наука, 1980. – 567 с.
84. Гайналь Т. О. Єдність гносеологічного та соціально-практичного в контексті гуманістичного відношення людини до природи : дис... канд.

- філос. наук: 09.00.03 / Тетяна Олександрівна Гайналь; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 170 арк.
85. Галушкіна Т. П. Екологічна політика як складова державної регіональної політики / Т. П. Галушкіна, Л. М. Качаровська // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2. – С.216–220.
86. Ганжа А. О. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого / А. О. Ганжа, А. А. Зотов. // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 112–120.
87. Ганопольский М. Г. Профессиональная мораль как феномен проектной культуры / М. Г. Ганопольский, Г. А. Тюменцева // Вестник Тюменского университета. – 2012. – № 10. – С. 76–83.
88. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму [Текст]: [Моногр.] / Т. В. Гардашук; НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – К.: Парапан, 2005. – 196 с.
89. Гардашук Т. В. Екологія і культура / Т. В. Гардашук, В. К. Хорошилова // Філософська та соціологічна думка. – 1990. – № 10. – С. 109–112.
90. Гардашук Тетяна Василівна. Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні імплікації: дис... д-ра філос. наук: 09.00.09 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2006. – 360 арк. – Бібліогр.: арк. 328–360.
91. Гарсия Д. О понятиях «культура» и «цивилизация» / Д. Гарсия // Вопр. философии. – 2002. – № 12. – С. 228–234.
92. Гартман Н. Этика [Текст] / Н. Гартман; Пер. с нем. А. Б. Глаголев, Ред. Ю. С. Медведев, Д. В. Складнев. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 708 с.
93. Гаус Джеральд. Многообразие видов всеобъемлющего либерализма [Электронный ресурс] / Джеральд Гаус // Институт Свободы. Московский либертариум, 01.05.2010 – Режим доступа: <http://www.libertarium.ru/1770>
94. Гегель Г. Наука логики. Соч. в 3 т. Т. 1. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М.: Мысль, 1970. – 501 с.

95. Гельвеций К. А. Об уме / К. А. Гельвеций // Сочинения: в 2 томах / К. А. Гельвеций. – М.: «Мысль», 1973. – С. 143–608.
96. Геррет Лерой. Мир на земле через глобальную этику [Электронный ресурс] / Лерой Геррет // ХРИСТИАНСКАЯ БИБЛИОТЕКА. – Дентон (Техас, США), 2010. – Режим доступа: <http://www.creationism.org/crimea/text/114.htm>
97. Гиляров А. М. Экология в поисках универсальной парадигмы. Ч. 2 / А. М. Гиляров // Природа. –1998. – № 3. – С. 73–82.
98. Гиляров А. М. Экология, обретающая статус науки. Ч. 1 / А. М. Гиляров // Природа. – 1998. – № 2. – С. 89–101.
99. Гиренок Ф. И. Экология, цивилизация, ноосфера / Ф. И. Гиренок. – М.: Наука, 1997. – 170 с.
100. Гирусов Э. В. Мир в поисках концепции устойчивого развития / Э. В. Гирусов, Г. В. Платонов // Вестник Московского университета. – 1996. – № 1. – С. 3–14. – (Серия 7. Философия)
101. Гирусов Э. В. Основы социальной экологии [Текст] : учеб. пособие для вузов / Э. В. Гирусов. – М.: Изд-во РУДН, 1998. – 172 с.
102. Гирусов Э. В. Экологическая культура как высшая форма гуманизма / Э. В. Гирусов // Философия и общество. – 2009. – № 4. – С. 74–92.
103. Гирусов Э.В. Экологическое образование в контексте культуры [Текст] / Э. В. Гирусов, О. Ф. Титова // Философские науки. – 2006. – № 4. – С.129–137.
104. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. / Сост: Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.
105. Глухова Г. Г. Аксіологічні засади формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Г. Г. Глухова ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2008. – 20 с.

106. Глухова Г. Г. Формування основ екологічної культури випускників вищих технічних закладів на засадах аксіології / Г. Г. Глухова // Педагогічні науки. – 2006. – Вип.43. – С.240–246.
107. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // Сочинения: В 2 т. / Томас Гоббс ; [пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана; сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов]. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 5–285. – (Филос.насл.; Т.107.)
108. Гоббс Т. Про свободу та необхідність / Томас Гоббс // Сочинения : В 2 т. / Томас Гоббс ; [пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана ; сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов]. – М. : Мысль, 1989. – Т. 2. – С. 574–611. – (Филос.насл.; Т.107.)
109. Голбан Н. В. Принцип человека-меры Протагора в свете его антропологии и онтологии / Н. В. Голбан // Credo. – 2004. – № 3. – С. 261–270.
110. Голубец М. А. Актуальные вопросы экологии. / М. А. Голубець. – Киев: Наук. думка, 1982. – 158 с.
111. Голубець М. А. Середовищезнавство (інвайронментологія) / М. А. Голубець; Ін-т екол. Карпат НАН України. – Л.: Манускрипт, 2010. – 176 с.
112. Голян В. А. Формування інституціонального механізму екологозбалансованого водокористування / В. А. Голян // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 9 – С.145–154.
113. Гомілко Ольга. Метафізика тілесності [Текст] : [Моногр.] / Ольга Гомілко – К.: Наукова думка, 2001. – 339 с.
114. Гор А. Земля на чаше весов. Экология и человеческий дух / Альберт Гор; пер. с англ. – М.: ППП, 1993. – 432 с.
115. Горшенев В. М. Юридическая деонтология [Текст] / В. М. Горшенев, И. В. Бенедик. – Киев : Наук. думка,. 1988. – 280 с.

116. Гостев А. В. Проблема человеческого мышления в трактате Аристотеля «О душе» // Вопр. философии. – 1997. – № 12. – С. 73–95.
117. Грандо А. А. Врачебная этика и медицинская деонтология: учеб. пособие для мед. ин-тов [Текст] / А. А. Грандо. – Киев: Выща школа, 1982. – 192 с.
118. Грачев М. Н. Актуальные проблемы политической науки [Текст]: [Моногр.] / М. Н. Грачев, В. В. Ирхин. – М.: Экономическая демократия, 1996. – 188 с.
119. Григорків І. Р. Аксиологічні виміри сучасної наукової картини світу: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.09 / Ірина Романівна Григорків; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
120. Губанов Н. И. Особенности познавательной деятельности в социально-гуманитарных науках / Н. И. Губанов, Н. Н. Губанов // Философия и общество. – 2010. – № 2. – С. 90–104.
121. Губанов Н. И. Является ли философия наукой? / Н. И. Губанов // Философия и общество. – 2008. – № 1. – С. 196–198.
122. Гулыга А. В. Кант [Текст] : [Моногр.] / А. В. Гулыга – М.: Молодая гвардия, 1977. – 304 с.
123. Гусейнов А. А. Введение в этику [Текст]: научное издание / А. А. Гусейнов. – М.: МГУ, 1985. – 208 с.
124. Гусейнов А. А. Великие моралисты [Текст] : [Моногр.] / А. А. Гусейнов. – М.: Республика, 1995. – 351 с.
125. Гусейнов А. А. Античная этика [Текст]: [Моногр.] / А. А. Гусейнов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: URSS, 2011. – 288 с.
126. Гусейнов А. А. Идея абсолютного в морали. [Текст] : [Моногр.] / А. А. Гусейнов. – М.: Изд-во РАГС, 2004. – 29 с.
127. Гусейнов А. А. Краткая история этики / А. А. Гусейнов, Г. Иррлитц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.

128. Гусейнов А. А. О прикладной этике вообще и эвтаназии в частности / А. А. Гусейнов // Философские науки. – 1990. – № 6. – С. 80–84.
129. Гусейнов А. А. Социальная природа нравственности [Текст] : [Моногр.] / А. А. Гусейнов. – М: МГУ, 1974. – 298с.
130. Гьосле Вітторіо. Практична філософія в сучасному світі [Текст] : монографія / Вітторіо Гьосле ; Пер. з нім., примітки та післямова А. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2003. – 247 с.
131. Дажо Р. Основы экологии / Р. Дажо. – М.: Прогресс, 1975. – 415 с.
132. Данилов-Данильян В .И. Экологический вызов и устойчивое развитие. / В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 415 с.
133. Дёжкин В. В. Экология природовозрождения (заметки о восстановительном природопользовании) / В. В. Дёжкин, В. В. Снакин, Л. В. Попова // Использование и охрана природных ресурсов в России. – 2007. – № 4. – С. 3–11.
134. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках: Сочинения в двух томах: Т. 1. [Текст] / Рене Декарт. – М.: Мысль, 1989. – С.250–296 с. – (Филос. наследие; Т. 106).
135. Демокрит. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. / Демокрит – М.: Политиздат, 1991. – 463 с.
136. Деонтология в медицине: в 2 т. / под ред. Б. В. Петровского. – АМН СССР. – М. : Медицина, 1988. Т.1. Общая деонтология. – 352 с.
137. Депенчук Н. П. Нравственные аспекты современной экологии. / Н. П. Депенчук, Г. Д. Дроздова // Интегрирующая функция экологии в современной науке. – К. : «Наукова думка», 1987. – С. 17–31.
138. Дербак М. Ю. Екологічна проблема в контексті правозабезпечення та управління / М. Ю. Дербак // Нова парадигма. – 2011. – Вип. 103. – С. 104–111.

139. Деркач В. Трансформація поняття «екологія» в сучасному світоглядному контексті / В. Деркач // Концептуальні виміри екологічної свідомості. – К.: ПАРАПАН, 2003. – С. 70–109.
140. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов/Д.: Феникс, 1996. – 480 с.
141. Дерябо С. Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания / С. Д. Дерябо; Акад. пед. и соц. наук. – М.: Изд-во Моск. псих.-соц. ин-т, 1999. – 310 с.
142. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский // АН СССР, Ин-т философии; Общ. ред. и вступ. статья А.Ф. Лосева. – М.: Мысль, 1979. – 620 с.
143. Дробноход М. І. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою: [кол. моногр.] / М. І. Дробноход, Ф. В. Вольвач, С. Г. Іващенко, – К.: МАУП, 2000. – 76 с.
144. Дробницкий О. Г. Понятие морали / О. Г. Дробницкий. – М.: Наука, 1974. – 388.
145. Дубко Е. Л. Мораль как предрассудок. / Е.Л. Дубко // Вестник Московского университета. – 2001. – № 1 – С. 61–73. – Серия 7 «Философия».
146. Дубко Е. Л. Политическая этика: учебник / Е. Л. Дубко. – М.: «Академический проект Трикста», 2005. – 720 с.
147. Думая как гора: на пути к совету всех существ / Сид Д., Мэйси Д., Флеминг П., Наесс А.: Пер. с англ. – М.: Голубка, 1994. – 127 с.
148. Дэйли Герман. Оценивая нашу Землю. Экономика, экология, этика / Герман Дэйли, Кеннет Таунсенд ; перевод на русский язык (под редакцией А.Ю. Ретеюма и П.И. Сафонова). – М.: Российское отделение ISEE, Москва, 1994. – 268 с.

149. Дэйли Герман. Ради общего блага / Герман Дэйли, Джон Кобб ; перевод на русский язык (под редакцией А. Ю. Ретеюма и П. И. Сафонова). – М.: Российское отделение ISEE, 1994. – 323 с.
150. Дьомкін В. Вступ до екологічної політики [Текст] : [Моногр.] / В. Дьомкін. – К.: Тандем, 2000. – 194 с.
151. Дьюи Д. Общество и его проблемы [Текст] : [Моногр.] / Джон Дьюи; Пер. с англ.. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 160 с.
152. Евсеев С. Л. Образ науки в ситуации постмодерна: философский анализ / С. Л. Евсеев. – Харьков, 1997. – 164 с.
153. Екологічна Конституція Землі. Ч. 2. Методологічні засади / Ю. Туниця, В. Василенко, М. Костицький, П. Баррезі, Дж. Беккер, Д. Блюменвітц, Д. Боданський, В. Войнаровський, М. Голубець, Л. Гринів; Нац. лісотехн. ун-т України. – Л., 2011. – 439 с.
154. Екологічні виміри глобалізації [Текст]: [Моногр.] / М. М. Кисельов, Т. В. Гардашук, К. Є. Зарубицький та ін.; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 259 с.
155. Екологія, культура, політика: концептуальні засади сучасного розвитку [Текст] / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К.: Знання України, 2001. – 598 с.
156. Естественно-научное мышление и современность / В. С. Крисаченко, В. С. Лукьянец, Храмов В. Л. и др.; Отв. ред. Крисаченко В. С., Кузнецов В. И.; АН УССР. Ин-т философии; Науч. совет «Филос. и социальные проблемы науки и техники». – Киев: Наук. думка, 1989. – 212 с.
157. Естественно-научное познание: изменение методологических ориентаций. / Л. В. Озадовская, В. Л. Храмова, Ф. М. Канак, В. С. Лукьянец и др.; Отв. ред. Озадовская Л. В. // АН Украины. Ин-т философии. – Киев: Наук. думка, 1992. – 160 с.
158. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія: підручник / А. Єрмоленко. – Київ: Лібра, 1999. – 488 с.

159. Єрмоленко А. М. Взаємодія стратегічної та комунікативної раціональності. Людина і культура в умовах глобалізації: збір. наук. ст. / А. М. Єрмоленко. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. – С. 71–79.
160. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи [Текст] : [Моногр.] / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
161. Єрмоленко А. М. Філософія – гарант практичного розуму. / А. М. Єрмоленко // Філософська думка. – 2003. – № 2. – С. 5–13.
162. Єрмоленко Анатолій. Парадигмальні трансформації етики за доби екологічної кризи: тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29–30 листопада 2007 р. / Анатолій Єрмоленко / Відп. за випуск професор Анатолій Карась. – Львів, 2007. – С 8–9.
163. Єрмоленко Анатолій. Універсалістська етика як чинник глобалізації «другого порядку»: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції «Людина та її ідентичність у добу глобалізації», 29-30 червня 2010 р. / Анатолій Єрмоленко / Відп. За випуск професор А.Карась. – Львів, 2010. – С. 19–21.
164. Загадка человеческого понимания / под общ. ред. А. А. Яковлева; Сост. В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – 352 с.
165. Загороднюк Валерій. Класична раціональність і посткласична наука / Валерій Загороднюк // Генеза. –1995. – № 1. – С. 14–28.
166. Запорожан В. Н. Нооэтика как новое направление социогуманитарной культуры и философии / В. Н. Запорожан // Интегративна антропология. – 2005. – № 1-2. – С. 3–10.
167. Звіглянич В. О. Знання та особистість / В. О. Звіглянич // Філософська та соціологічна думка. – 1990. – № 1. – С. 47–56.

168. Звіглянич В. О. Реальність і смисл: світоглядні принципи перебудови мислення. Ст. 1. // Філософська та соціологічна думка. – 1991 – № 11. – С. 75–88.
169. Зінченко В. В. Постіндустріалізм, динаміка процесів самоорганізації і управлінська демократія в перспективах трансформаційних змін векторів глобального розвитку / В. В. Зінченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць – 2013. – Випуск 70. – С. 337–348.
170. Зеленцова М. Г. К критике дуалистической теории ценностей в современной философии / М. Г. Зеленцова // Философия и общество. – 2010. – № 2. – С. 77–89.
171. Злотников Н. Г. Природа как эстетическая ценность / Н. Г. Злотников // Философия и экологическая проблема. – М.: Философское общество СССР, 1990. – 313 с.
172. Зязюн І. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу / Іван Зязюн // Рідна школа. – 2000. – № 8. – С. 8–13.
173. Зязюн Іван Андрійович. Педагогіка добра: ідеали і реалії: навчально-методичний посібник / І. А. Зязюн ; МАУП. – Київ : МАУП, 2000. – 312 с.
174. Ивин А. А. Современная аксиология: некоторые актуальные проблемы / А. А. Ивин // Философский журнал. – 2011. – № 1 (4) – С. 66–78.
175. Ильин Виктор Васильевич. Критерии научности знания / Виктор Васильевич Ильин. – М.: Высш. шк., 1989. – 128 с.
176. Имамичи Т. Моральный кризис и метатехнические проблемы / Т. Имамичи // Вопр. философии. – 1995. – № 3. – С. 74–82.
177. Интегративные процессы в биологии и экологии / Н. П. Депенчук, Н. Н. Киселев, В. С. Крисаченко и др.; Отв. ред. Н. П. Депенчук, Н. Н. Киселев – Киев: Наук. думка, 1989. – 264 с.
178. Йонас Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації [Текст] / Г. Йонас; пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

179. Ирина В. Р. В мире научной интуиции. Интуиция и разум [Текст] : [Моногр.] / В. Р. Ирина, А. А. Новиков. – М.: «Наука», 1978. – 192 с.
180. Каган М. С. Философская теория ценности: уч. пос. / М. С. Каган // Акад. гуманитар. наук, СПб. гос. ун-т. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
181. Каган М. С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа) [Текст] / М. С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
182. Калликотт Б. Азиатская традиция и природоохранная этика: пропедевтика / Б. Калликотт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С.308–327.
183. Кальной И. И. Философия права [Текст] / И. И. Кальной. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2006. – 259 с.
184. Кант И. Критика практического разума. Соч. в 6 т. Т. 4, ч. 1. / Кант И. – М.: Мысль, 1965.– С.311–501.
185. Кант И. Метафизика нравов. Соч. в 6 т. Т. 4, ч. 2. / Кант И. – М.: Мысль, 1965.– С. 107–438.
186. Кант И. Основы метафизики нравственности. Соч. в 6 т. Т. 4, ч. 1. / Кант И. – М.: Мысль, 1965.– С. 219–310.
187. Кара-Мурза С. Г. Проблемы интенсификации науки: технология научных исследований (Отв. ред. Огурцов А.П.; АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники). – М.: Наука, 1989. – 248 с.
188. Карачевцева Лариса. Этика відповідальності Ганса Йонаса та Емануеля Левінаса / Лариса Карачевцева // Філософська думка. – 2006. – № 4. – С. 90–111.
189. Карпинская Р. С. Философия природы: коэволюционная стратегия / Р. С. Карпинская, И. К. Лисеев, А. П. Огурцов – М.: Интерпракс, 1995. – 352 с.
190. Касавин И. Т. О природе философской рефлексии / И. Т. Касавин // Философский журнал. – 2009. – № 2 (3). – С 12–21.
191. Касавин И. Т. Рациональность в познании и практике. Критический очерк / И. Т. Касавин, Сокулер З. А. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

192. Кассирер Эрнст. Естественнаучные понятия и понятия культуры. // *Вопр. философии.* – 1995. – № 8. – С. 157–173.
193. Качинський А. Б. Державна політика у сфері забезпечення екологічної безпеки (пропедевтичний аспект): *Наук.-метод. посібник.* / А. Б. Качинський – К.: НА СБ України, 2005. – 117 с.
194. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення / А. Б. Качинський. – К.: НІСД, 2001. – 311 с.
195. Кессиди Ф. Х. Глобализация и культурная идентичность / Ф. Х. Кессиди // *Вопр. философии.* – 2003. – № 1. – С. 76–79.
196. Кессиди Ф. Х. Глобализация, функциональная асимметрия мозга и проблема интеграции культур [Текст] / Ф. Х. Кессиди // *Философия и общество.* – 2004. – № 1. – С. 45–52.
197. Киселев Н. Н. Влияние экологических исследований на стиль мышления в современной науке / Н. Н. Киселев // *Интегрирующая функция экологии в современной науке.* – К.: «Наукова думка», 1987. – С. 4–17.
198. Киселев Н. Н. Мировоззрение и экология [Текст]: [Монографія] / Н. Н. Киселев // *АН УССР. Ин-т философии* – К.: Наукова думка, 1990. – 216 с.
199. Киселев Н. Н. Объект экологии и его эволюция. / Н. Н. Киселев *Философско-методологический аспект.* – К.: «Наукова думка», 1979. – 135 с.
200. Кисельов М. Концепція «єдиної науки»: філософсько-методологічний аспект / Микола Кисельов // *Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І.Шинкарука та сьогодення (до 80-ліття від дня народження). Частина 1.* // *Зб. наук. праць. Філософські діалоги* 2010. – К., 2010. – С. 122–138.
201. Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії / М. М. Кисельов // *Практична філософія.* – 2000. – № 1. – С. 166–174.

202. Кисельов М. М. Методологія екологічного синтезу / М. М. Кисельов, В. С. Крисаченко, Т. В. Гардашук. – К.: Наукова думка, 1995. – 158 с.
203. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій. / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак– Київ: Тандем, 2000. – 320 с.
204. Кисельов М. М. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси. [Текст]: [Монографія] / М. М. Кисельов, Т. В. Гардашук, С. І. Грабовський, К. Є. Зарубицький та ін. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2009. – 284 с.
205. Кисельов М. М. Філософія екології та світоглядні зрушення сучасності / М. М. Кисельов // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 12. – С. 30–48.
206. Кисельов Микола. Екологія як чинник трансформації методології сучасної науки / Микола Кисельов // Філософська думка. – 1998. – № 3. – С. 55–71.
207. Клепко С. Ф. Цінності буття і цінності освіти / С. Ф. Клепко // Філософські обрії : науково-теоретичний часопис. – 2003. – № 10. – С. 260–271.
208. Климанська Л. Д. Політичний дискурс соціальної проблеми як комунікативна технологія / Л. Д. Климанська // Гілея. – 2013. – Випуск 68. – С. 322–327.
209. Коваль Т. И. Общества знаний и новые социальные риски / Т. И. Коваль // Гілея. – 2013. – Випуск 70. – С. 360–363.
210. Козловский П. Современность постмодерна / П. Козловский // Вопр. философии. – 1995. – № 10. – С. 85–94.
211. Кокорин А. А. Сравнительный анализ: теория, методология, методика [Текст] : монография / А. А. Кокорин. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во МГОУ, 2009. – 150 с. – Библиогр.: с. 129–150.
212. Коммонер Б. Замыкающийся круг: природа, человек, технология. / Б. Коммонер – Л.: Гидрометеиздат, 1974. – 279 с.

213. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина, О. І. Пометун, О. Я. Савченко, С. Е. Трубачева; під ред. О. В. Овчарук – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
214. Консилиенс: один за всех и все за одного. Беседа с Эдвардом О. Уилсоном // «Atlantic Unbound» от 18 марта 1998 г. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=131>
215. Концептуальні виміри екологічної свідомості [Текст]: [Монографія] / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін.; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Благодійн. орг. «Центр практич. Філософії». – К. : Парапан, 2003. – 308 с.
216. Концепція екологічної освіти України // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 7. – С. 3–23.
217. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания: опыт логико-гносеологического исследования [Текст]: [Монографія] / П. В. Копнин. – М.: Наука, 1973. – 324 с.
218. Копнин П. В. Логические основы науки [Текст]: [Монографія] / Павел Васильевич Копнин. – К.: Наукова думка, 1968. – 250 с.
219. Костарев С. В. Экологический императив: основание и понимание / С. В. Костарев, Ю. И. Калинина // Личность. Культура. Общество. – 2009. – Т. 11, вып. 3, № 50. – С. 349–355.
220. Котов Д. П. Профессиональный долг [Текст] / Д. П. Котов. – М. : Знание, 1979. – 63 с.
221. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в умовах становлення ринкової економіки в Україні (теорія, методи, практика) [Текст] / В. С. Кравців. – Л.: Арал, 2007. – 336 с.
222. Краснокутський О. В. Політика як соціально-філософська категорія / О. В. Краснокутський // Гілея. – 2013. – Випуск 69. – С. 407–412.

223. Кривых С. В. Педагогическая антропология. Педагогика жизнедеятельности / С. В. Кривых, А. А. Макареня – СПб.: ИОВ, 2003. – 359 с.
224. Кривых С. В. Антропологическая модель образования / С. В. Кривых // Образование и культура Северо-Западной России. – 2001. – Вып. 6. – С. 135–147.
225. Кримський С. Б. Ранкові роздуми: зб.ст. / С. Б. Кримський. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
226. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології / В. С. Крисаченко // Міжнародний фонд «Відродження» – К.: Заповіт, 1998. – 687 с.
227. Крисаченко В. С. Ойкумена як вимір людського буття / В. С. Крисаченко // Ойкумена. Український екологічний вісник. – 1991 – № 1. – С. 40–50.
228. Крисаченко В. С. Основания и формы взаимодействия экологии и теории эволюции // Интегрирующая функция экологии в современной науке. – К.: «Наукова думка», 1987. – С. 57–72.
229. Крисаченко В. С. Стратегія виживання виду Homo sapiens L. / В. С. Крисаченко // Філософська і соціологічна думка. – 1992 – № 10. – С. 12–50.
230. Круть И. В. Введение в общую теорию Земли. Уровни организации геосистем / И. В. Круть – М.: «Мысль», 1978. – 367 с.
231. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / С. Б. Крымский. – К.: Курс, 2000. – 308 с.
232. Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации / С. Б. Крымский – К.: Наукова думка, 1974. – 207 с.
233. Крымский Сергей: «Нет дефицита идей. Есть дефицит человеческих качеств» // Зеркало недели. – К.; 1 августа 1998. – С. 14.

234. Куваєва Д. А. Економічна деонтологія менеджменту у будівництві / Д. А. Куваєва // Коммунальное хозяйство городов. – 2007. – № 77. – С. 155–159.
235. Кузнецов Б. Г. Ценность познания: очерки современной теории науки. / Б. Г. Кузнецов. – М.: Наука, 1975. – 168 с.
236. Кузнецов В. И. Мир теорий и могущество разума / В. И. Кузнецов, М. С. Бургин. – К.: Україна, 1992. – 231 с.
237. Кузьменко Г. Н. Систематизация ценностей: от теоретического наследия к социальной практике [Текст] / Г. Н. Кузьменко // Социальная политика и социология. – 2008. – № 5. – С. 139–145.
238. Кун Томас. Структура научных революций / Томас Кун. – М.: Прогресс, 1977. – 290 с.
239. Курашов В. И. Экология и эсхатология / В. И. Курашов // Вопр. философии. – 1995. – № 3. – С. 29–36.
240. Кусжанова А. Ж. Исторические типы образования [Электронный ресурс] / А. Ж. Кусжанова // Credo. – 1998. – № 6. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/107/50/>
241. Кусжанова А. Ж. Исторические типы образования [Электронный ресурс] / А. Ж. Кусжанова // Credo – 1999. – № 6. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/155/51/>
242. Кутырев В. А. Пост-пред-гипер-контр-модернизм: концы и начала / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 1998. – № 5. – С. 135–143.
243. Кутырев В. А. Философия постмодернизма: Научно-образовательное пособие для магистров и аспирантов гуманитарных специальностей / В. А. Кутырев – Нижний Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2006. – 95 с.
244. Кутырев В. А. Экологический кризис, постмодернизм и культура / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 1996. – № 11. – С. 23–31.

245. Кучуради И. Философия перед лицом мировых проблем. Вступительная речь. / И. Кучуради // *Вопр. философии.* – 2004. – № 3. – С. 5–11.
246. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізацій: європейські абриси [Текст] / Н. М. Лавриченко – К.: Віра інсайт, 2000. – 444 с.
247. Лазаренко Л. М. Екологічна освіта в школі / Л. М. Лазаренко, В. В. Дивак // *Безпека життєдіяльності.* – 2008. – № 11–12. – С. 25–26.
248. Лазарович Н. Філософсько-світоглядні аспекти «нової екологічної парадигми» / Н. Лазарович // *Вісник Львівського інституту економіки і туризм.* – 2009. – № 4. – С. 218–224.
249. Ласло Э. Макросдвиг. К устойчивости мира курсом перемен [Текст] : [Моногр.] / Э. Ласло. – М.: Тайдес Ко, 2004. – 208 с.
250. Ласло Эрвин. Пути, ведущие в грядущее тысячелетие. Проблемы и перспективы (I) / Эрвин Ласло // *Вопросы истории, естествознания и техники.* – 1997. – № 4. – С. 80–105.
251. Ласло Эрвин. Пути, ведущие в грядущее тысячелетие. Проблемы и перспективы (II) / Эрвин Ласло // *Вопросы истории, естествознания и техники.* – М., март 1998, № 1. – С. 121-151.
252. Ласло Эрвин. Социализировать человеческое сообщество [Электронный ресурс] / Эрвин Ласло // *Всемирная Добрая Воля.* – 2000. – № 3. – Режим доступа: <http://www.oneworld.ru/lucis-rus/goodwill/wgnl003.htm>
253. Лебідь Є. О. Концепт «природа» в сучасному філософському дискурсі: автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.09 / Євген Олександрович Лебідь // *Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна.* – Х., 2009. – 36 с.
254. Левшин М. Інтегративно-синергетична модель проектування особистісно орієнтованих технологій навчання і виховання / Микола Левшин // *Вища освіта України.* – 2004. – №1 – С. 36–40.

255. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
256. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности (статья вторая) / Д. А. Леонтьев // Вестник Моск. ун-та. – 1997. – № 1. С. 20–27. – (Сер. 14. Психология)
257. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 15–26.
258. Леопольд О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд: пер. с англ. – М. : Мир, 1983. – 243 с.
259. Лещинский Л. А. Деонтология в практике терапевта [Текст] / Л. А. Лещинский. – М.: Медицина, 1989. – 208 с. – (Библиотека практического врача).
260. Липман М. Обучение с целью уменьшения насилия и развития миролюбия / М. Липман // Вопр. философии. – 1995. – № 2. – С. 110–121.
261. Лисеев И. К. Синтез знания и формирование глобальной экологии / И. К. Лисеев, Реймерс Н. Ф. // Пути интеграции биологического и социогуманитарного знания. – М.: Наука, 1984. – С. 75–87.
262. Лисенко Н. В. Теорія і практика екологічної освіти: педагог-дошкільник : навч.-метод. посібник / Н. В. Лисенко. – К.: Слово, 2009. – 400 с.
263. Лихошерстных Г. У. Интуиция в науке, ее природа и ее возможности / Г. У. Лихошерстных // Вопросы философии. – 1984. – №6. – С. 73–81.
264. Лой А. М. Практична філософія сьогодення: предмет і перспективи / А. М. Лой, А. В. Толстоухов // Практична філософія. – 2000. – № 1. – С. 6–19.
265. Лоренц Конрад. Восемь смертных грехов цивилизованного человека / Конрад Лоренц // Вопр. философии. – 1992. – № 3. – С. 39–53.

266. Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика) / А. Ф. Лосев. – М.: Высш. школа, 1963. – 584 с.
267. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм / А. Ф. Лосев. – М.: Искусство. 1979. – 815 с.
268. Лук М. І. Етичні ідеї у філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / М. І. Лук – К.: Наукова думка, 1993. – 150 с.
269. Лук'янець В. С. Науковий світогляд на зламі століть [Текст] : [Моногр.] / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та інш. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
270. Лук'янець В. С. Природознавство і гуманітарія. Пошуки взаєморозуміння [Текст] : [Моногр.] / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, О. Я. Мороз, А. В. Беліченко, Л. В. Озадовська. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 317 с.
271. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури [Текст] : [Моногр.] / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К., 2000. – 304 с.
272. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность. / Е. А. Лукашева. – М. : Наука, 1986. – 264 с.
273. Лукьянихин В. А. Экологический менеджмент: принципы и методы: Монография / В. А. Лукьянихин, Н. Н. Петрушенко. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2004. – 408 с.
274. Лурье С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / С. Я. Лурье. – Л.: Ленинградское отделение издательства «Наука», 1970. – 664 с.
275. Лэнгле А. Введение в экзистенциально-аналитическую теорию эмоций: прикосновение к ценности / А. Лэнгле // Вопросы психологии. – 2004. – № 4. – С. 3–21.
276. Лютер М. О рабстве воли [Текст] / М. Лютер // Философские произведения; отв. ред. В.В. Соколов; пер. Ю.М. Каган. – М.: Наука, 1986. – С. 290–545.

277. Лютер М. О свободе христианина / Лютер М. // 95 тезисов. – СПб.: Роза мира, 2002. – С. 87–107.
278. Лютер Мартин. Диспут о прояснении действительности индульгенций (95 Тезисов) [Текст] / Мартин Лютер – СПб.: "Герменевт", 1996. – 65 с. – Режим доступа: http://krotov.info/library/12_1/lut/er_03.html
279. Лях В. В пошуках альтернативного майбутнього / Віталій Лях // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 28–35.
280. Лях Віталії. Чому світ не побачив нової етики Сартра? / Віталій Лях // Філософська думка. – 2011. – № 2. – С. 114–116.
281. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи від доквілля до спільносвіту [Текст] / К. М. Маєр-Абіх ; наук. ред. В. Єрмоленко; пер. з нім., післямова, прим. А. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2004. – 193 с. – (Розум і суспільство). – Бібліогр.: с. 182–186.
282. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали [Текст] / А. Макинтайр; пер. с англ. В. В. Целищева. – М.: Академический проект, 2000. – 382 с.
283. Макшанов И. Я. Врачебная деонтология: учеб. пособие для студ. мед. ин-тов [Текст] / И. Я.Макшанов. – Минск: Вышэйш. шк., 1998. – 160 с.
284. Малахов В. А. Этика: курс лекцій / В. А. Малахов. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
285. Малахов В. А. Этика: Курс лекцій: Навч. Посіб. / В. А. Малахов – К.: Либідь, 2000. – 384 с.
286. Малахов В. А. Уязвимость любви / В. А Малахов. – К.: Дух і літера, 2005. – 560 с.
287. Малахов В. А. Цінність як категорія культури / В. А. Малахов // Філософська думка. – 1982. – № 5. – С. 76–85.
288. Мамедов Н. М. Экологическая проблема и технические науки / Н. М. Мамедов // Вопр. философии. – 1980. – № 5. – С. 111–120.

289. Марчук М. Г. Аксіологічний потенціал наукового знання: поняття, структура, спосіб актуалізації [Текст]: дис... д-ра філос. наук: 09.00.09 / Михайло Георгійович Марчук; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 436 арк. – арк. 413–436.
290. Маслеев А. Г. Экологическая культура как фактор развития ноосферы / А. Г. Маслеев // Экологизация сознания во взаимодействии общества и природы. – Иваново, ИГУ, 1984. – С. 47–56.
291. Маслікова І. І. Спроможність глобальної етики: від теорії до практики / І. І. Маслікова // Гілея. – 2013. – Випуск 70. – С. 597–601.
292. Масуда Йонезі. Комп'ютопія / Йонезі Масуда // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36–50.
293. Матвійчук А. В. Деонтологічний аспект екологічного знання / А. В. Матвійчук // Мультиверсум. – 2006. – Вип. 59. – С. 39–44.
294. Матвійчук А. В. Екологічна деонтологія: філософсько-методологічне осмислення наукових перспектив: монографія / А. В. Матвійчук. – Рівне: О. Зень, 2014. – 400 с.
295. Матвійчук А. В. Екологічна деонтологія: філософсько-методологічна концепція / А. В. Матвійчук // Нова парадигма. – 2010. – Вип. 92. – С. 12–20.
296. Матвійчук А. В. Екологічне знання та стиль мислення сучасної науки [Текст]: [Монографія] / А. В. Матвійчук – Рівне: «Ліста-М», 2002. – 147 с.
297. Матвійчук А. В. Принципи екологічної деонтології як засобу формування екологічного імперативу поведінки сучасної людини / А. В. Матвійчук // Схід. – 2010. – № 1 – С. 95–98.
298. Матвійчук А. В. Світоглядно-методологічний потенціал екологічної деонтології / А. В. Матвійчук // Мультиверсум. – 2009. – Вип. 82. – С. 223–231.
299. Матвійчук А. В. Теоретичний та методологічний потенціал деонтологічних концепцій у контексті вирішення екологічних проблем сучасності / А. В. Матвійчук // Наука і цінності людського буття

[колективна монографія] / [Альчук М. П., Бойченко М. І., Вишинський С. Д. та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 101–117.

300. Матвійчук О. В. Відновлювальна концепція еколого-економічного оцінювання використання водних ресурсів / О. В. Матвійчук // Схід. – 2010. – № 3 (103) – С. 23–28.

301. Материалисты древней Греции: Собр. текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. – Москва: Госполитиздат, 1955. – 239 с.

302. Материалы круглого стола на тему «Интуиция бытия». К 40-летию со дня смерти И. О. Лосского // Философские науки. – 2005. – № 5. – С. 123–139.

303. Матеюк О. П. Формування професійної екологічної компетентності студентів університету у контексті завдань сталого розвитку / О. П. Матеюк // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки. – 2011. – № 1. – С. 91–103.

304. Медоуз Д. Х. За пределами роста / Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз – М., 1994. – 203 с.

305. Межжерин В. А. Цивилизация и ноосфера [Текст] : [Моногр.] / В. А. Межжерин // Книга 3. Пульсирующая биосфера. – Киев, 1998. – 120 с.

306. Микешина Л. А. Ценностные предпосылки в структуре научного познания [Текст] : [Моногр.] / Л. А. Микешина – М.: Прометей, 1990. – 210 с.

307. Микитенко Д. А. О некоторых методологических особенностях взаимодействия генетики и экологии. / Д. А. Микитенко // Интегрирующая функция экологии в современной науке. – К.: «Наукова думка», 1987. – С. 73–82.

308. Мильдон В. И. Природа и культура / В. И. Мильдон // Вопр. философии. – 1996. – № 12. – С. 62–74.

309. Михайлишин Г. Й. Аналіз методологічних принципів освітньої парадигми / Г. Й. Михайлишин // Гілея. – 2012. – Випуск 66. – С. 547–552.

310. Михайлов В. В. Социальные ограничения. Структура и механика подавления человека / В. В. Михайлов. – Б.м.: ЛКИ, 2008. – 280 с.
311. Михайлов В. В. Социальные ограничения: Содержание. Структура. Функции [Текст] : [Моногр.] / В. В. Михайлов. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 176 с.
312. Михайлова Э. Н. Ионийская философия / Э. Н. Михайлова, А. Н. Чанышев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 184 с.
313. Мишаткина Т. В. Нормативно-ценностные основания эколого-этического образования. Этика и экология: сб. науч. ст. / Т. В. Мишаткина // НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2010. – С. 241–252.
314. Моисеев Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1998. – №8. – С. 26–32.
315. Моисеев Н. Н. Мир XXI века и христианская традиция / Н. Н. Моисеев // Вопр. философии. – 1993. – № 8. – С. 3–14.
316. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой [Текст] : [Моногр.] / Н. Н. Моисеев. – М.: Аграф, 1998. – 480 с.
317. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума [Текст] : [Моногр.] / Н. Н. Моисеев. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 156 с.
318. Моисеев Н. Н. Экологическое образование и экологизация образования / Н. Н. Моисеев // Экология и жизнь. – 2010. – № 8. – С. 4–8.
319. Моисеев Н. Н. Экология в современном мире / Н. Н. Моисеев // Энергия. – 1996. – № 6. – С. 8–18.
320. Молодцова Е. Н. Традиционные знания и современная наука о человеке [Текст] : [Моногр.] / Е. Н. Молодцова – М.: ТОО «Янус», 1996. – 271 с.
321. Молотова О. М. Філософсько-методологічний аналіз процесу трансформації сучасного екологічного світогляду: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.09 / О. М. Молотова; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 20 с.

322. Монтень Мішель. Проби. Книга перша / Мішель Монтень; пер. з фр. Анатоль Перепадя. – К.: Дух і літера, 2005. – 365 с.
323. Морозова Л. П. Цінності в контексті неокласичного підходу до соціуму / Л. П. Морозова // Гілея. – 2013. – Випуск 69. – С. 382–386.
324. Мулярчук Є. Проблеми соціальної реалізації настанов релігійної моралі. / Є. Мулярчук // Філософська думка. – 2006. – № 1. – С. 110–130.
325. Мур Дж. Э. Природа моральной философии [Текст] / Дж. Э. Мур; Пер. с англ., сост. и примеч. Л. В. Коноваловой. – М.: Республика, 1999. – 351 с. – (Библиотека этической мысли). – Указ. имен: с. 349–350.
326. Надурак В. В. Етичний вимір концепції ноосфери [Текст]: Дис... канд. філос. наук: 09.00.07 / Віталій Вікторович Надурак; Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Кафедра філософії. – Івано-Франківськ, 2004. – 158 с.
327. Назаретян А. П. В зеркале двух веков. Предварительные оценки и сценарии / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С.115–124.
328. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 91–98.
329. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества / А. В. Назарчук. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2002. – 382 с. – Режим доступа: <http://nazarchuk.com/books/book1/glavnaya.html>
330. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку // Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Програма Розвитку ООН, Глобальний Екологічний Фонд – К., 2007. – 184 с.
331. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов – М.: Изд. В.М.Скакун, 1998. – 896 с.

332. Обухова Л. Е. Человек и научно-технический прогресс. Антропозкологический аспект. / Л. Е. Обухова. – М.: “Наука”, 1977. – 165 с.
333. Общая деонтология. Деонтология в медицине [Текст] : в 2-х томах: Т.2 / О. С. Белорусов, И. В. Богорад, Н. П. Бочков [др]; ред. Б. В. Петровский. – М.: Медицина, 1988. – 347 с.
334. Огурцов А. П. Аксиологические модели в философии науки / А. П. Огурцов // Философские исследования. – 1995. – № 1. – С. 7–36.
335. Одум Юджин. Экология: В 2-х т. / Юджин Одум – М., 1986. – Т.1. – 328 с.
336. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні [Текст] / Л. В. Озадовська – К.: ПАРАПАН, 2007. – 164 с.
337. Олейников Ю. В. Экологические ограничения бытия общества / Ю. В. Олейников // Философия и общество. – 2008. – № 3. – С. 90–108.
338. Олейников Ю. В. Экологическое взаимодействие общества с природой (филос. анализ) / Ю. В. Олейников, Т. В. Борзова. – М.: РГСУ, 2008. – 460 с.
339. Онопрієнко В. П. Особливості менеджменту екологічної освіти в аграрних університетах / В. П. Онопрієнко // Нова парадигма: [журнал наукових праць] – 2011. – Вип. 103. – С. 52–62.
340. Ориген. О началах [Текст] : [Электронный ресурс] / Ориген. – Библиотека Руслана Хазарзара. – Режим доступа: <http://khazarzar.skeptik.net/books/origenus/arche.htm>
341. Освіта для сталого розвитку: Національна доповідь / Уклад.: А. В. Кудін, К. М. Левківський, С. М. Степаненко та ін.; За заг. ред. С. М. Ніколаєнка. – К.: Знання, 2007. – 112 с.
342. П’янзін С. Д. Цінність як духовно-практичний феномен [Текст]: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Сергій Дмитрович П’янзін; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 20 с.

343. Павліченко А. А. Цінності як проблема психології / А. А. Павліченко // Психологія. – 2002. – Вип. 16. – С. 21–24.
344. Панов В. І. Проблема співвідношення екологічної свідомості та екологічної поведінки людини (рос.) / В. І. Панов, М. О. Мдівані, Е. В. Лідська, Ш. Р. Хісамбеєв // Актуальні проблеми психології. – 2009. – Випуск 20. Частина 2. – С. 65–69. (Т. 7. Екологічна психологія).
345. Парсонс Т. Общий обзор / Т. Парсонс // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М., 1972. – С. 360–379.
346. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
347. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с.
348. Пассмор Дж. Сто лет философии: Пер. с англ. / Дж. Пассмор. – М.: «Прогресс-Традиция», 1998. – 496 с.
349. Пелех Ю. В. Ціннісно-смісловий концепт професійної підготовки майбутнього педагога: монографія [Текст] / Ю. В. Пелех; за редакцією М. Б. Євтуха. – Рівне: Тетіс, 2009. – 400 с.
350. Переверзева Н. Ю. Интуитивное знание в принятии социально-значимых решений: социально-философский аспект (или интуиция как социальный феномен в принятии социально значимых решений) // Социология образования. – 2007. – № 2. – С. 54–59.
351. Петров Н. Н. Вопросы хирургической деонтологии [Текст] / Н. Н. Петров – Л. : Медгиз, 1956. – 64 с.
352. Петрушов В. М. Інтегральний раціоналізм як вияв креативного потенціалу адогматичного мислення / В. М. Петрушов // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Людина, суспільство, комунікаційні технології». Харків–Красний Лиман, Українська державна академія залізничного транспорту, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 20-21 червня 2013 р. – Харків–Красний Лиман, 2013. – С. 62–73.

353. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.
354. Питання соціоекології. Т. 1.: Матеріали Першої всеукраїнської конференції «Теоритичні та прикладні аспекти соціоекології» / За ред. Г. О. Бачинського і інші/ – Львів, ВНТЛ, 1996. – 232 с.
355. Піфагор. Золоті вірші. [Електронний ресурс] / Піфагор // Класика духовної філософії та сучасності – Режим доступу: http://ua.philosophy-of-religion.org.ua/golden_verses_of_pythagoras.html
356. Планк Макс. Позитивизм и реальный внешний мир // Вопр. философии. – 1998. – № 3. – С. 120–132.
357. Платон. Государство. Сочинения в трех томах: Т.3 [Текст] / Платон. – М.: Мысль, 1972. – С. 89–454.
358. Платон. Законы [Текст] / Платон. // Пер. с древнегреч.; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1999. – 832 с. – (Классическая философская мысль).
359. Платон. Критон. Собрание сочинений в 4 томах. Том 1 / Платон. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – С.117–134.
360. Платон. Федон. Сочинения в трех томах: Т.2 [Текст] / Платон. – М.: Мысль, 1970. – С. 11–94.
361. Плюснин Ю. М. Проблема биосоциальной эволюции [Текст] / Ю. М. Плюснин. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 239 с.
362. Поздняков Э.А. Философия политики: монография [Текст] / Эльгиз Абдулович Поздняков. – М.: Палея, 2011. – 396 с.
363. Полани М. Личностное знание [Текст] / М. Полани. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с.
364. Поліщук О. С. Дія – основа соціального і колективного людини / О. С. Поліщук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць – 2013. – Випуск 68. – С. 311–315.

365. Пономаренко Ю. Г. Еволюція наукових картин світу і відповідних їм способів мислення / Ю. Г. Пономаренко – Київ, ЦГО НАН України, 1996. – 43 с.
366. Попова О. Ю. Економічні механізми забезпечення екологічної спрямованості розвитку суб'єктів господарювання: моногр. / О. Ю. Попова – Донецьк: ДВНЗ ДонНТУ, 2011. – 430 с.
367. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття [Текст] / М. В. Попович. – К.: Сфера, 1997. – 289 с.
368. Поппер Карл. Логика и рост научного знания. Избранные работы: Пер. с англ. – М.: «Прогресс», 1983. – 606 с.
369. Поцелуев С. П. Диалог и квазидиалог в коммуникативных теориях демократии [Текст]: [монография] / С. П. Поцелуев. – Ростов н/Д : СКАГС, 2010. – 496 с.
370. Поцелуев С. П. Моральные диалоги в модели «отзывчивой демократии» А. Этциони / С. П. Поцелуев // Политическая концептология. – 2010. – № 4. – С. 208–234.
371. Правова деонтологія [Текст] : підруч. для вузів / П. Д. Біленчук, С. С. Сливка. – К.: Атіка, 1999. – 320 с.
372. Предборська І. М. Теоретико-методологічні проблеми трансформації української освіти / Предборська І. М. // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2001. – Ч.1. – С. 116–120.
373. Предборська І. М. Постнекласичні ін(тер)венції в освітньому дискурсі / І. М. Предборська // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 37–40.
374. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
375. Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної

- безпеки: Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=188%2F98-%E2%F0>
376. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12>
377. Проблема ценности в философии / Сб. статей под ред. А. Г. Харчева. – М.-Л.: Наука, 1966. – 261 с.
378. Проблемы мышления в современной науке / Под ред. П. В. Копнина и М. Б. Вильницкого. – М.: «Мысль», 1964. – 470 с.
379. Програма дій «Порядок денний на 21 століття» / Пер. з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на 21 століття». – К.: Интелсфера, 2000. – 360 с.
380. Прутько С. Г. Політико-правові засади екологічно безпечного розвитку України [Текст] : дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Світлана Георгіївна Прутько; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 183 арк. – арк. 168–183.
381. Пустовіт Світлана. Методологічний аналіз особливостей європейської біоетики / Світлана Пустовіт // Філософська думка. – 2006. – № 4. – С. 112–128.
382. Ракитов А. И. Регулятивный мир: знание и общество, основанное на знаниях / А. И. Ракитов // Вопр. философии. – 2005. – № 3. – С. 82–94.
383. Реале Д. Западная философия от истоков до наших дней. [Електронний ресурс] / Д. Реале, Д. Антисери – Том 4. – М.: Петрополис, Пневм. 2002 – 880 с. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/reale_westphiloiv/ch38_all.html
384. Революция сознания: Трансатлантический диалог / С. Гроф, Э. Ласло, П. Рассел; Пер. с англ. М. Драчинского. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 248 с.
385. Реймерс Н. Ф. Природопользование. Справочник экологических терминов / Н. Ф. Реймерс – М., 1990. – 634 с.

386. Реймерс Н. Ф. Экологизация. Введение в экологическую проблематику: учебное пособие: [Текст] / Н. Ф. Реймерс. – М.: РОУ, 1994. – 121 с.
387. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре [Текст] / Генрих Риккерт. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
388. Римский клуб: 25 лет со дня основания // Вопр. философии. – 1995. – № 3. – С. 65–74.
389. Рідей Н. М. Ступенева підготовка майбутніх екологів: теорія і практика: [монографія] / Н. М. Рідей, [за заг. ред. академіка Д. О. Мельничука]. – [2-ге вид.]. – Херсон: Вид-во «Олді-плюс», 2011. – 650 с.
390. Рогожа М. М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму [Текст]: [Монографія] / М. М. Рогожа. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 216 с.
391. Розанов В. В. О понимании [Текст] / В. В. Розанов. – С.Пб.: Наука, 1994. – 540 с.
392. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии: [Текст] / Николай Сергеевич Розов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1998. – 292 с.
393. Ролстон III Х. Существует ли экологическая этика? / Х. Ролстон III // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С.258–288.
394. Рудаківська С. В. Освіта для сталого розвитку як перспектива екологічної освіти / С. В. Рудаківська // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць – 2012. – Випуск 62. – С. 514–519.
395. Руссо Ж.-Ж. Исповедь. [Текст] / Руссо Ж.-Ж. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 640 с. – (Зарубежная классика)
396. Руссо Ж.-Ж. Трактаты [Текст] / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Наука, 1969. – 703 с. – (Литературные памятники)

397. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании [Текст] / Руссо Ж.-Ж. // Пед. соч.: В двух томах. Т. 1. – М.: Педагогика, 1981. – 656 с. – (Педагогическая библиотека)
398. Ручка А. А. Социальные ценности и нормы: Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа / А. А. Ручка. – К.: Наукова думка, 1976. – 151 с.
399. Ручка А. А. Ценностный подход в системе социологического знания / А. А. Ручка. – Киев: Наукова думка, 1987. – 156 с.
400. Рыскельдиева Л. Т. Деонтология в истории философии [Текст]: [Монографія] / Л. Т. Рыскельдиева. – Симферополь: Таврия, 2004. – 384 с.
401. Рыскельдиева Л. Т. Идеиные основания юридической деонтологии / Л. Т. Рыскельдиева // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2010 – Том 23 (62). – № 1. – С.3–10. – Серия «Юридические науки».
402. Рыскельдиева Л. Т. Коммуникативный аспект деонтологии Дж. Бентама / Л. Т. Рыскельдиева // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 47. – С. 109–113.
403. Рьюз М. Эволюционная этика: здоровая перспектива или окончательное одряхление? / М. Рьюз // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С.34–51.
404. Савельева М. Ю. К вопросу об определении глобальной этики / М. Ю. Савельева // Практична філософія. – 2006. – № 2. – С.92–98.
405. Савицкая А. Н. Возмещение ущерба, причиненного ненадлежащим лечением / А. Н. Савицкая – Львов: Вища шк., 1982. – 192 с.
406. Саенко Т. В. Освіта екобезпечного інформаційного суспільства: проблеми і перспективи [Текст] : [монографія] / Т. В. Саенко. – К.: Освіта України, 2008. – 288 с.
407. Сазоненко Г. С. Освіта майбутнього [Текст]: [монографія] / Г. С. Сазоненко. – К.: Генеза, 2007. – 346 с.

408. Самойленко Е. С. Проблемы сравнения в психологическом исследовании: [моногр.] / Е. С. Самойленко; РАН, Ин-т психологии. – М., 2010. – 414, [2] с. : ил. – Библиогр.: с. 388–415.
409. Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження критеріїв та пріоритетів вибору: [моногр.]: у 2 т. / З. Ф. Самчук – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. I. –562 с.
410. Самчук Зореслав. Концептуальні пріоритети науково-освітньої сфери як елемент системи суспільної модернізації / Зореслав Самчук // Філософія освіти. – 2010. – № 1–2. – С. 7–30.
411. Саух П. Ю. Зміна системи соціокультурних проєкцій гуманітарної науки і сучасні трансформації освіти. / П. Ю. Саух // Нова педагогічна думка. – 1998. – № 2. – С. 15–20.
412. Середюк Н. Г. Інституалізація моралі в контексті універсалізації цінностей у сучасному світі / Н. Г. Середюк // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Випуск 70. – С. 333–337.
413. Сидоренко Л. І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси / Л. І. Сидоренко. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 150 с.
414. Сидоренко С. В. Соціальна адаптація людини в умовах глобального суспільства [Текст]: автореф. дис. ... канд. філос. наук. 09.00.03 / Світлана Василівна Сидоренко; Запорізьк. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 19 с.
415. Симкин Г. Н. Рождение этносферы / Г. Н. Симкин // Вопр. философии. – 1992. – № 3. – С. 95–103.
416. Сингер П. Освобождение животных [Текст]: [Моногр.] / П. Сингер. – К.: КЭКЦ, 2002. – 136 с.
417. Синякевич І. Основні постулати екологічної економіки як теоретична основа екологічної політики / І. Синякевич // Економіка України. – 2006. – № 7. – С. 49–54.
418. Ситник К. М. Світогляди сучасного суспільства: інвайронменталізм, біоцентризм, трансгуманізм / К. М. Ситник // Екологічний вісник. – 2009. – № 6. – С. 4–5.

419. Скаун О. Ф. Юридическая деонтология [Текст]: Учебник / О. Ф. Скаун, И. Н. Овчаренко. – Харьков: Основа, 1999. – 304 с.
420. Скаун О. Ф. Юридическая деонтология [Текст]: Учебник / О. Ф. Скаун. – Харьков: Эспада, 2002. – 504 с.
421. Слостенин В. А. Аксиологический аспект содержания современного педагогического образования / В. А. Слостенин, Е. И. Артамонова // Пед. образование и наука. – 2002. – № 3. – С. 4–9.
422. Сливка С. С. Правнична деонтологія [Текст]: Підручник. / С. С. Сливка – К.: Атіка, 1999. – 328 с.
423. Сулацкова О. Ф. Екологічна система освіти і виховання як ефективний шлях формування екологічної культури / О. Ф. Сулацкова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки. – № 19. – 2009. – С. 37-40.
424. Смагін І. І. Управлінська деонтологія в контексті реформування державного управління / І. І. Смагін // Підвищення ефективності державного управління: стан, перспективи та світовий досвід: зб.наук.пр. / За заг. ред. В. М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – С. 179–184.
425. Смирнов П. И. Ценность: стимул деятельности и одно из основных понятий социологии [Текст] : [Электронный ресурс] / П. И. Смирнов // Теоретический журнал «Credo new» – 2011. – № 1. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/991/65/>
426. Снакин В. В. Глобальный экологический кризис: ресурсный и эволюционный аспекты / В. В. Снакин // Век глобализации. – 2010. – № 2. – С. 105–114. – Режим доступа: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/130861/>
427. Собуцький М. Кілька нотаток про бінарне мислення у гуманітарному знанні й повсякденному житті / М. Собуцький // Філософська і соціологічна думка – 1993. – № 9–10. – С. 30–47.

428. Сокулер З. А. Концепция «дисциплинарной власти» М. Фуко / З. А. Сокулер // Знание и власть: наука в обществе модерна. – СПб.: РХГИ, 2001. – 240 с.
429. Соловій Ігор. Екологізація економіки: нагальні вимоги перебудови стратегій, політики, інституцій та поведінки. Україна і світ: прагнення змін: монографія / Ігор Соловій / Відп.ред. Наталія Висоцька. – К.: ДУХ І Літера, 2010. – 448 с.
430. Соловьев Э. Ю. Л. Т. РЫСКЕЛЬДИЕВА. ДЕОНТОЛОГИЯ В ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ: Рецензії [Електронний ресурс] / Э. Ю. Соловьев // Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. – 2006. – Вип. 14. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/totallogy/2006_14/solov.htm
431. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество: пер. с англ./ П. А. Сорокин. – Москва: Политиздат, 1992. – 542 с.; 22 см. – (Мыслители XX века).
432. Спектор М. Конструирование социальных проблем / М. Спектор, Дж. Китсьюз // Контексты современности – II: Хрестоматия. 2–е изд., перераб. и доп. / Сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та. – 2001. – 188 с.
433. Спиноза. Этика [Текст] / Бенедикт Спиноза – М.: Мир книги, 2007. – 480 с.
434. Степин В. С. Глобализация и диалог культур: проблема ценностей / В. С. Степин // Век глобализации. – 2011. – № 2. – С. 8–17.
435. Степин В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации / В. С. Степин, Л.Ф. Кузнецова – М., 1994. – 267 с.
436. Степин В. С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В. С. Степин // Вопр. философии. –1989. – № 10. – С. 3–18.
437. Степин В. С. Философская антропология и философия науки / В. С. Степин // Респ. центр гуманит. образования. – М.: Высшая школа, 1992. – 188 с.

438. Стратегії розвитку України: теорія і практика [Текст]: [Моногр.] / за ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
439. Субботина И. В. Экологизация науки и образования: социально-философские аспекты: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата философских наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / И. В. Субботина – Пятигорск, 2010. – 25 с.
440. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління. Вибрані твори: в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 2. – 670 с.
441. Сычѳв А. А. Экологическая этика как сфера практических действий. Этика и экология: сб. науч. ст. / А. А. Сычѳв // НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2010. – С. 67–92.
442. Тараненко Г. Г. Аксиологічні аспекти гармонізації освітнього простору: ціннісне ставлення людини до природи / Г. Г. Тараненко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць – 2012. – Випуск 66. – С. 562–566.
443. Тейлор Ч. Етика автентичності / Чарльз Тейлор; [пер. з англ. А. Васильченко]. – К.: Дух і літера, 2002 – 128 с.
444. Теоретичні проблеми сучасної етики: навчальний посібник / А. М. Єрмоленко, Г. Д. Ємельяненко, М. М. Кисельов, П. А. Кравченко, Я. В. Любивий, В. А. Малахов, К. Ю. Райда, С. Л. Шевченко / відп. ред. Кравченко П. А. – Полтава : Полтавський літератор, 2012. – 232 с.
445. Тертуллиан Квинт Септимий Флорент Избранные сочинения [Текст] : пер. с лат. / Квинт Септимий Флорент Тертуллиан.; Сост. и общ. ред. А. А. Столярова. – М.: Прогресс, 1994. – 448 с.
446. Ткаченко Лідія. Синергетичний підхід до розвитку особистості: *modus vivendi* / Лідія Ткаченко // Гілея. – 2013. – Випуск 73. – С. 194–196.
447. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем [Текст] / А. В. Толстоухов, М. І. Хилько // Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН

- України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Знання України, 2001. – 333 с.
448. Тригубенко Ф. А. Антитеза сущего и должного как этический феномен: автореферат дис. ... кандидата философских наук: 09.00.05 / Тригубенко Фёдор Александрович // Тульский государственный педагогический университет имени Л. Н. Толстого. – Тула, 2011. – 20 с.
449. Трубецкой С. Н. Курс истории древней философии. / С. Н. Трубецкой – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС; Русский Двор, 1997. – 576 с.
450. Тугаринов В. П. О ценностях жизни и культуры. / В. П. Тугаринов. – Л.: ЛГУ, 1960. – 124 с.
451. Тулмин Стивен. Человеческое понимание [Текст] / Стивен Тулмин. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.
452. Туниця Ю. Діалектика глобалізації в контексті екологічного імперативу / Ю. Туниця, Е. Семенюк, Т. Туниця // Вісник НАН України. – 2008. – № 2. – С. 8–24.
453. Удод Олександр. Інновації в освіті – основа модернізації галузі в сучасних умовах [Електронний ресурс] / Олександр Удод // Інноватика в сучасній освіті. Сьомий міжнародний форум – Режим доступу: <http://innovosvita.com.ua/index.php/uk/results/catalogue/24>
454. Филатов В. П. Научное познание и мир человека. / В. П. Филатов – М.: Политиздат, 1989. – 270 с.
455. Философия. Основные идеи и принципы: Попул. очерк / Под общ. ред. А.И.Ракитова. – 2-е изд., переработ. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 368 с.
456. Фихте И. Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение [Текст]: [пер. с нем.] / И. Фихте. – Минск: Харвест, 2000. – 784 с.
457. Федоров Ю. В. Аксіологічна криза сучасності як глобальна загроза тотальної масової культури / Ю. В. Федоров // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць – 2012. – Випуск 61. – С. 464–469.

458. Філіпчук Г. Природо- і людиноцентризм у контексті екоосвіти сталого розвитку / Г. Філіпчук // Освіта і управління. – 2010. – Т.13. № 2–3. – С. 79–85.
459. Фома Аквинский. Сумма теологии. Часть II-I. Вопросы 1-48 / Фома Аквинский. / Пер. с лат. С. И. Еремеева. – Киев: Ника-Центр, Эльга; 2006. – 576 с.
460. Фрагменты ранних греческих философов: Ч. 1. / Подгот. изд. Лебедев А. В. Отв. ред. И. Д. Рожанский. – М.: Наука, 1989. – 575 с.
461. Френч Г. Виклики екологічної глобалізації / Г. Френч // Стан світу – 2000: Доповідь Ін-ту Всесвітнього спостереження про прогрес сталого суспільства. – К.: Інтелсфера, 2000. – С. 203–223.
462. Фритьоф К. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / К. Фритьоф ; пер. с англ. под ред. В. Г. Трилиса. – М. : ИД «София», 2003. – 336 с.
463. Фролов И.Т. Прогресс науки и будущее человека / И. Т. Фролов – М.: Политиздат, 1975. – 223 с.
464. Фролов И. Т. Философия глобальных проблем. / И. Т. Фролов // Вопр. философии. – 1980. – № 2. – С. 29–44.
465. Фролов И. Т. Философия и этика науки: итоги и перспективы. / И. Т. Фролов // Вопр. философии. – 1995. – № 7. – С. 32–37.
466. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Э. Фромм; [пер. с англ. Д. Н. Дудинский]. – Мн.: ООО «Попудри», 2000. – 672 с.
467. Фромм Э. Иметь или быть. / Э. Фромм – М.: Прогресс, 1986. – 238 с.
468. Фромм Э. Революция надежды. Психоанализ и этика. / Э. Фромм – М.: Республика, 1993. – С.218–357.
469. Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М.: Ad Marginem, 1999. – 479 с.
470. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М.: Издательство: АСТ, 2004. – 588 с.

471. Фукуяма Ф. О моральном возрождении современной Америки [Электронный ресурс] / Френсис Фукуяма // Интеллектуальный форум. – 2002. – № 8. – Режим доступа: http://if.russ.ru/issue/8/20020309_fyk.html
472. Фурман А. А. Категоріальний апарат аксіосфери як проблема теоретичної психології / А. А. Фурман // Вітакультурний млин : Методологічний альманах. – 2007. – Модуль 6. – С. 43–46.
473. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Юрген Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 377 с.
474. Хантингтон Самюэль. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; Пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. – М: Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
475. Хардт М., Негри А. Х 20. Империя / Пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.
476. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування [Текст]: [Монографія] / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Ю. П. Кулаковський – К.: Кондор, 2009. – 524 с.
477. Хесле В. Философия и экология [Текст]: [Моногр.] / В. Хесле – М. ИФ РАН, Издательская фирма «АМІ», 1994. – 188 с.
478. Хилько М. І. Екологічна політика [Текст]: [Моногр.] / М. І. Хилько. – К.: Абрис, 1999. – 363 с.
479. Хилько М. І. Екологічна політика: зміст, структура, реалізація (соціально-філософський аспект) [Текст]: дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Хилько Микола Іванович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 448 арк. – арк. 410–448.
480. Хилько М. І. Концептуальні засади визначення екологічної політики / М.І. Хилько // Філософські проблеми гуманітарних наук – 2010. – № 16. – С. 6–13.
481. Химинець В. В. Інноваційна освітня діяльність / В. В. Химинець. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2007. – 364 с.

482. Храмова В. Л. Постпозитивистская философия и объективность истины [Текст]: [Моногр.] / В. Л. Храмова. – Киев.: Феникс, 2013. – 600 с.
483. Цицерон Марк Туллий. О старости. О дружбе. Об обязанностях / Марк Туллий Цицерон / Пер. с латин. и коммент. В. О. Горенштейна – Москва: Наука, 1993. – С. 159–174. – (Литературные памятники)
484. Чайка Тетяна. Бесіди з Кримським. «Розум, настояний на совісті» / Тетяна Чайка // Філософська думка. – 2011. – № 5. – С. 89–94.
485. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. – М.: Политиздат, 1991. – 463 с.
486. Черников М. В. Проблема соотношения сущего и должного в русском общественном сознании конца XIX — начала XX веков / М. В. Черников // Вестник Воронежского государственного университета. – 2001. – № 2. – С. 194–221. – (Серия 1, Гуманитарные науки)
487. Чешко В.Ф. High Nume (Биовласть и биополитика в обществе риска) [Текст] / В. Ф. Чешко, В. И. Глазко. – М.: РГАУ-МСХА им. К. А. Тимирязева, 2009. – 319 с.
488. Чешко В. Ф. Біоетика і громадянське суспільство / В. Ф. Чешко // Вісн. НАН України. – 2002. – № 1. – С. 43–49.
489. Чорноморденко І. В. Знання наукове і ненаукове / І. В. Чорноморденко // Нова парадигма. – 2004 р. – Вип. 40. – С. 144–156.
490. Чорноморденко І. В. Проблема існування знання за межами науки [Текст]: [Монографія] / І. В. Чорноморденко – К.: КНУБА, 2005.– 306 с.
491. Швейцер А. Благоговение перед жизнью как основа этического миро- и жизнеутверждения. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер. с англ. и франц. / А. Швейцер / Сост: Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева. – М.: Прогресс, 1990. – С. 328-350.
492. Швейцер А. Жизнь и мысли [Текст]: [Моногр.] / А. Швейцер. – М.: Республика, 1996. – 528 с.

493. Шейко О. С. Історичні типи традицій / О. С. Шейко // Нова парадигма. – 2000. – № 15. – С.27–34.
494. Шейко О. С. Сутність традиції: класифікація і типологія / О. С. Шейко // Мультиверсум. – 2000. – Вип.14. – С.93–103.
495. Шейко О. С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства / О. С. Шейко. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук.: спец. 09.0.03 «Соціальна філософія і філософія історії». – Запоріжжя, 2001. – 19с.
496. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. Избранные произведения [Текст] / М. Шелер. – М.: Гнозис, 1994. – С. 259–339.
497. Шефель С. В. Екософія права / С. В. Шефель // Наук. зап. Харк. ен-ту повітр. сил. – 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24. – Соціальна філософія, психологія.
498. Шкода В. В. Вступ до правової філософії / В. В. Шкода. – Харків: Фоліо, 1997. – 223 с.
499. Шмоткін О. В. Юридична деонтологія [Текст] / О. В. Шмоткін. – К. : МНТУ, 1995 – 320 с.
500. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр – М.: Республика, 1992. – С.20–259.
501. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М. «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.
502. Этика и социальная ответственность в PR (По страницам одноименной работы Джеймса Грюнига и Ларисы Грюниг) [Электронный ресурс] / Джеймс Грюниг, Лариса Грюниг // PR News. – 2000. – № 2-3. – Режим доступа: http://www.pr-news.su/publicat/n3_4/3-4_4.htm
503. Юдин Б. Г. О человеке, его природе и его будущем / Б. Г. Юдин // Вопр. философии. – 2004. – № 2. – С. 16–28.

504. Юдин Э. Г. Системный подход и принципы деятельности: Методологические проблемы современной науки [Текст]: [Моногр.] / Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1979. – 391 с.
505. Юрченко В. М. Про системний підхід до гуманізації навчання / В. М. Юрченко // Психолого-педагогічні проблеми гуманізації шкільної освіти. Збірник матеріалів міжрегіонального науково-практичного семінару (28-30 березня 1996 р.). – Київ-Рівне, «Ліста», 1997. – С. 3–6.
506. Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки: [Текст] : [Монографія] / Л. І. Юрченко. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 296 с.
507. Юрченко Л. І. Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки [Текст]: автореф. дис. ... докт. філософ. наук : 09.00.04 / Любов Іванівна Юрченко; керівник роботи М. М. Кисельов; Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 31 с.
508. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю. В. Яковец – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика»», 2003. – 441 с.
509. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система [Текст] / М. С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
510. Яницкий О. Н. Экологическая культура: очерки взаимодействия науки и практики [Текст] / О. Н. Яницкий; Ин-т социологии РАН. – М.: Наука, 2007. – 271 с.
511. Ясвин В. А. Психология отношения к природе [Текст]: [Монографія] / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.
512. Яцик А. В. Екологічна ситуація в Україні і шляхи її поліпшення / А. В. Яцик. – К.: Оріони, 2003. – 84 с.
513. Adler F. *The value concepts in sociology* / F Adler // *American Journal of Sociology* – 1956. – № 62. – Pp. 272–279.
514. Alexander Larry. *Deontological Ethics* [Electronic resource] / Larry Alexander, Michael Moore // *Stanford Encyclopedia of Philosophy* – 2007. –

Nov. 21. – Available from: <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-deontological/#DeoThe>

515. Alexander Larry. *Deontology at the Threshold* / Larry Alexander // San Diego Law Review – 2000. – Vol. 37. – Pp. 893–912.

516. Apel K.-O. *A Planetary Macroethics for Mankind: The Need, the Apparent Difficulty, and the Eventual Possibility* / K.-O. Apel // Culture And Modernity: East-West Philosophical Perspectives – Honolulu, 1991. – Pp. 261–278.

517. Apel K.-O. *Diskurs und Verantwortung* / K.-O. Apel – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988. – 305 s.

518. Attfield Robin. *Environmental Ethics* / Robin Attfield – Malden, MA, 2003. – 232 p.

519. Attfield Robin. *The Ethics of the Global Environment* / Robin Attfield – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. – 232 p.

520. Barbier E. B. *The economics of environment and development Selected essays* / E. B. Barbier – Heltenham, 1998. – 540 p.

521. Bauman Zygmunt. *Razem, osobno* / Zygmunt Bauman – Kraków: WL, 2003. – 309 s.

522. Bell Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting* / Daniel Bell – New York: Basic Books, 1973. – 507 pp.

523. Bentham Jeremy. *Deontology or, The science of morality: in which the harmony and co-incidence of duty and self-interest, virtue and felicity, prudence and benevolence, are explained and exemplified* [Electronic resource] / Jeremy Bentham – The Internet Archive, 2011. – Available from: http://www.archive.org/stream/deontologyorthes02bentuoft/deontologyorthes02bentuoft_djvu.txt

524. Best J. *Social problems* / J. Best – New York: W.W.Norton & Company, Inc., 2008. – 369 p.

525. Bostrom Nick. *A History of Transhumanist Thought* / Nick Bostrom // Journal of Evolution and Technology – 2005. – Vol. 14 Issue 1. – Pp. 1–25.

526. Broad Charlie. *Critical Notice of H. A. Prichard, Moral Obligation* [Electronic resource] / Charlie Broad // *Mind* – 1950. – Vol. 59. – Pp. 555–566. – Available from: <http://www.ditext.com/broad/mo.html>
527. Brown Lester R. *Challenges of the New Century* / Lester R. Brown // *State of the World 2000: A Worldwatch Institute Report* – New York: W. W. Norton and Company, 2000. – Pp. 3–21.
528. Brown Lester R. *PLAN B 3.0. Mobilizing to Save Civilization* / Lester R. Brown // EARTH POLICY INSTITUTE – New York, London: W. W. Norton and Company, 2003 – Environmental aspects – 285 pp.
529. Caldwell L. K. *Biopolitics: science, ethics and public policy* / L. K. Caldwell // *Yale Report* – 1964. – Vol. 54., №. 1. – Pp. 1–16.
530. Capron A. *Stem Cells: Ethics, Law and Politics* / A. Capron // *Biotechnology Law Report* – 2001. – Vol. 20. – Pp. 678–699.
531. Choi J. K. *The co-evolution of parochial altruism and war* / J. K. Choi, S. Bowles // *Science* – 2007. – Vol. 318. – Pp. 636–640.
532. Costanza Robert. *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability* / Robert Costanza – New York: Columbia University Press, 1991. Pp. 1–20.
533. Cronon William. *The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature* / William Cronon // *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature* – New York: W. W. Norton & Co., 1995. Pp. 69–90.
534. Dickson D. *The New Politics of Science* / D. Dickson – New York, 1984. – 404 p.
535. Dobson A. *Green political thought* / Andrew Dobson – Routledge, London; New York: Routledge, 1995. – 225 p.
536. Dobson, Andrew. *Justice and the environment: conceptions of environmental sustainability and theories of distributive justice* / Andrew Dobson – New York: Oxford University Press, 1998. – 280 p.
537. Dryzek John. *The Politics of the Earth: Environmental Discourses* / John Dryzek – New York: Oxford University Press, 1997. – 220 pp.

538. Dyson Freeman. *The Question of Global Warming* [Electronic resource] / Freeman Dyson // New York Review of Books – 2008. – Vol. 55 no. 10. – Available from: <http://classes.soe.ucsc.edu/ams290/Fall2008/Dyson%202008%20NYR.pdf>
539. *Economic valuation of water resources in agriculture: from the sectoral to a functional perspective of natural resource management* / R. Kerry Turner; Stavros Georgiou; Rebecca Clark; Roy Brouwer; Jacob Burke – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2004. – 187 p.
540. *Environment and Politics* / Edition by Timothy Doyle, Doug McEachern – New York: Routledge, 2001, 240 pp.
541. *Ethik* [Text] : ein Grundkurs / hrsg. v. Heiner Hastedt, Ekkehard Martens. – Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch, 1994. – 335 s.
542. Etzioni A. Communitarianism, Encyclopedia of Community: from the Village to the Virtual World. – Vol. 1: A-D. – Sage Publications, 2003. – P. 224–228.
543. Etzioni A. *Die Entdeckung des Gemeinwesens. Ansprüche, Verantwortlichkeiten und das Programm des Kommunitarismus* / A. Etzioni – Stuttgart, 1995. – 334 s.
544. Etzioni A. *Too Many Rights, Too Few Responsibilities* / A. Etzioni // National Forum – 1992. – Winter. – P. 4–6.
545. *Fairness and futurity: essays on environmental sustainability and social justice* / Edition by Andrew Dobson – Oxford; New York: Oxford University Press, 1999. – 328 p.
546. Foucault M. *Histoire de la sexualite* / M. Foucault // La volonte de savoir Vol. 1. – P.: Gallimard, 1976. – 213 p.
547. Freeman Samuel. *Utilitarianism, Deontology, and the Priority of Right* / Samuel Freeman // Philosophy and Public Affairs – 1994. – 23, 4 (Fall 1994). – Pp. 313–349.
548. Gaus Gerald. *Social philosophy* / Gerald F. Gaus – Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999. – 245 p.: ill.; 24 cm.

549. Gaus Gerald. *What is Deontology?, Part Two: Reasons to Act* / Gerald F. Gaus // *Journal of Value Inquiry* – 2001. – Vol. 35. – Pp. 179–193.
550. Gert Bernard. *Morality: A New Justification of the Moral Rules* / Bernard Gert – New York: Oxford University Press, 1988. – Pp. 9–10.
551. Gillian R. Brown. *Evolutionary accounts of human behavioural diversity* / Gillian R. Brown, Thomas E. Dickins, Rebecca Sear and Kevin N. Laland // *PHILOSOPHICAL TRANSACTIONS B* – 2011. Vol. 366. – Pp. 313–324.
552. Goldblatt D. *Social theory and the environment* / D. Goldblatt – Cambridge: Polity Press, 1996. – 252 pp.
553. Gore, Al., *Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit, New foreword* / Al. Gore – Rodale, Inc., paperback, 2006. – 408 p.
554. Grobler Adam. *Between rationalism and relativism. On Larry Laudan's model of scientific rationality* / Adam Grobler // *The British Journal for the Philosophy of Science* – 1990. – № 41. – Pp. 493–507.
555. Gutmann A. *Communitarian Critics of Liberalism* / A. Gutmann // *Philosophy and Public Affairs*. – 1985. – Vol. 14. – Pp. 309–322.
556. Guyer, P. *The Possibility of the Categorical Imperative* / P. Guyer // *Philosophical Review* – 1995. – Vol. 104. – Pp. 353–85.
557. Haenke D. *Bioregionalism and Community: A Call to Action* [Electronic resource] / D. Haenke // *Fellowship for Intentional Community* – 1996. – Available from: <http://www.ic.org/pnp/cdir/1995/21haenke.php>
558. Hart H. L. A. *The Concept of Law* / Hart H. L. A. – Oxford: Clarendon Press. 1961. – 257 p.
559. Heng Michael. *From Habermas's communicative theory to practice on the internet* / Michael Heng, Aldo de Moor // *Information Systems Journal* – 2003. – № 13. – Pp. 331–352.
560. Herman Barbara. *The Practice of Moral Judgment* / Barbara Herman – Cambridge, MA, Harvard University Press, 1993. – 252 p.
561. Hösl Vittorio. *Moral und Politik: Grundlagen einer politischen Ethik für das 21. Jh.* / Vittorio Hösl. – München: Beck, 1997. – 1216 S.

562. Inglehart R. *The silent revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies* / R. Inglehart // *American Political Science Review*. – 1977 – № 65. – Pp. 991–1017.
563. Jowit Juliette. *Time to clean up: UN study reveals environmental cost of world trade* [Electronic resource] / Juliette Jowit // *The Guardian* – Friday 19 February 2010. – Available from: <http://www.guardian.co.uk/environment/2010/feb/19/business-environmental-damage>
564. Kelly Eugene. *The Basics of Western Philosophy* / Eugene Kelly – New York: Greenwood Press, 2006. – 295 p.
565. Kirk Andrew G. *Counterculture Green: The Whole Earth Catalog and American Environmentalism* / Andrew G. Kirk – Lawrence: University Press of Kansas, 2011. – 304 p.
566. Kirkman Robert. *Why Ecology Cannot Be All Things to All People: The «Adaptive Radiation» of Scientific Concepts* / Robert Kirkman // *Environmental Ethics* – 1997. – № 19 (4). Pp. 375–390.
567. Kutschera, Franz von. *Grundlagen der Ethik* / Franz von Kutschera. – Berlin; New York: de Gruyter, 1982. – 371 s.
568. Lovelock, James. *The Vanishing Face of Gaia: A Final Warning* / James Lovelock – New York: Basic Books, 2009. – 278 p.
569. Lumsden C. J. *Genes, Mind and Culture: The Coevolutionary Process* / C. J. Lumsden, E.O. Wilson – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1981. 428 pp.
570. MacIntyre A. *The Tasks of Philosophy: Selected Essays, Volume 1* / A. MacIntyre – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 244 pp.
571. MacIntyre A. *Whose Justice? Which Rationality?* / A. MacIntyre – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1989. – 410 pp.
572. Maslow A. H. *A Theory of Metamotivation: the Biological Rooting of the Value-Life* / Maslow A. H. // *Journal of Humanistic Psychology* – 1967. – VII, № 2. – Pp. 93–127.

573. McCormick, John. *Environmental Policy in the European Union* / John McCormick – Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2001. – 352 pp.
574. McLuhan Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man* / Marshall McLuhan – New York: McGraw Hill, 1964. – 359 pp.
575. Muir, Star A. *Communication Empowerment for Environmental Action* / Star A.Muir, Thomas L. Veenendall – Westport, Conn.: Praeger, 1996. – 233 pp.
576. Morris Ch. *Vazieties of Human Value* / Ch. Morris – Chicago: The University of Chicago Press, 1956. – P. 10-11.
577. Naess, Arne. *Intuition, Intrinsic Value and Deep Ecology* / Arne Naess // *The Ecologist* – 1984. – 14 (5, 6). – Pp. 201–203.
578. Naess, Arne. *The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects* / Arne Naess // *Philosophical Inquiry* – 1986. – № 8. – Pp. 10–31.
579. Nozick, R. *Anarchy, State and Utopia* / R. Nozick – New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1974. – 367 pp.
580. Ober Josiah. *Gadfly on Trial: Socrates as Citizen and Social Critic* [Electronic resource] / Ober Josiah // *Dēmos* – July 31, 2003. – Available from: http://www.stoa.org/projects/demos/article_socrates?page=all&greekEncoding=
581. Orend Brian. *War and International Justice A Kantian Perspective* / Brian Orend – Waterloo, Ontario, Canada: Wilfrid Laurier University Press, 2000. – 299 pp.
582. Pak Michael S. *Genealogy of Ecophilosophies* / Michael S. Pak // *Problemy Ekorozwoju/Problems of Sustainable Development* – 2012. – Vol. 7, no 1. – Pp. 7–13.
583. Papuzinski Andrzej. *The axiology of sustainable development: an attempt at typologization* / Andrzej Papuziński // *Problemy Ekorozwoju/Problems of Sustainable Development* – 2013 – vol.8, no 1. – Pp. 5–25.
584. Perry, Ralph Barton. *General Theory of Value: Its Meaning and Basic Principles Construed in Terms of Interest*. Harvard University press, 1950, 12 mo., xvii, 702 pp.

585. Prichard H. A. *Does Moral Philosophy Rest on a Mistake?* from *Moral Obligation: Essays and Lectures*, Oxford: Clarendon Press, 1949. Pp. 1–17.
586. Prichard H. A. *Moral Obligation* / H. A. Prichard // *Moral Obligation: Essays and Lectures* – Oxford: Clarendon Press, 1949. – Pp. 87–163.
587. Rawls John. *Political Liberalism* / John Rawls – New York: Columbia University Press, 1993. – 401 pp.
588. Rawls, John. *A Theory of Justice* / John Rawls – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971. – 607 pp.
589. Reitan, Paul H. *Sustainability science – and what's needed beyond science* / Paul H. Reitan // *Sustainability: Science, Practice & Policy* – 2005. – Volume 1, Issue 1. – Pp. 77–80.
590. *Report Mainstreaming the Economics of Nature: A synthesis of the approach, conclusions and recommendations of TEEB* [Electronic resource] // *The Economics of Ecosystems and Biodiversity* – 20 October 2010. – Available from: <http://www.teebweb.org>
591. Rhodes, Edwardo Lao. *Environmental Justice in America: A New Paradigm* / Edwardo Lao Rhodes – Bloomington: Indiana University Press, 2003. – 263 pp.
592. Rockeach M. *The nature of Human Values* / M. Rockeach – New York: Free press, 1973. – 438 pp.
593. Rokeach M. *Understanding Human Values: individual and societal* / M. Rokeach – New York: Free press, 1979. – 322 pp.
594. Rorty Richard. *Justice as a Larger Loyalty* / Richard Rorty // *Ethical Perspectives* – 1997. – № 4. – Pp. 139–151.
595. Ross. W. D. *The right and the good* / W. D. Ross. – Indianapolis: Hackett Pub. Co., 1988. – 176 pp.
596. Sandel M. *Liberalism and the Limits of Justice* / M. Sandel – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982. – 191 pp.
597. Sandel Michael. *Justice: What's the Right Thing to Do?* / Michael Sandel – New York: Penguin, 2010. – 308 pp.

598. Scanlon Thomas Michael. *What We Owe to Each Other* / Thomas Michael Scanlon – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998. – 420 pp.
599. Scheffler S. *Human Morality* / S. Scheffler – Oxford, Oxford University Press, 1992. – 160 pp.
600. Schwartz S. *Toward a universal psychological structure of human values* / S. Schwartz, W. Bilsky // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1987. – Vol.53 (3). – Pp. 550–562.
601. Schwartz, S. H. *Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries* / S. H. Schwartz // *Advances in experimental social psychology* – 1992. – Vol. 25. – Pp. 1–65.
602. Selznick Ph. *The Communitarian Persuasion* / Ph. Selznick – Washington DC: Woodrow Wilson Center Press, 2002. – 165 pp.
603. Senges Maximilian. *Knowledge Entrepreneurship in Universities: Practice and Strategy in the case of Internet based Innovation Appropriation* / Maximilian Senges – Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 2007. – 540 pp.
604. Schutz A. *Collected Papers 1: The Problem of Social Reality* / A.Schutz. – The Hague, Martinus Hijhoff, 1973. – 234 p.
605. Skolimowski Henryk. *Dancing Shiva in the Ecological Age* / Henryk Skolimowski – New-Delhi: Clariun Books, 1991. – 182 pp.
606. Skolimowski Henryk. *Eco-Ethics and World Ethics* / Henryk Skolimowski – New-Delhi: Dr. Skolimowski International Center for Eco-Philosophy, 1995. – 32 pp.
607. Smith J. *Daily globe: environmental change, the public and the media.* / Smith J. – London: Earthscan Publications Ltd., 2000. – 263 pp.
608. Stratton-Lake P. *Formulating Categorical Imperatives* / P. Stratton-Lake // *Kant-Studien* – 1993. – Vol. 83. – Pp. 317–40.
609. Stratton-Lake Philip. *Kant, Duty and Moral Worth* / Philip Stratton-Lake – London: Routledge, 2005. – 168 pp. – (Routledge Studies in Ethics and Moral Theory)

610. Szmyd K. *Niektóre problemy rozwoju pedagogiki humanistycznej i aksjologicznej* / Kazimierz Szmyd, Zofia Frączek // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. Болонський процес в Україні та Європі: досвід, проблеми, перспектива. Збірник наукових праць. Випуск VIII. – Рівне, 2008. – С. 342–365.
611. Taylor Paul W. *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics* / Paul W. Taylor – Princeton: Princeton University Press, 1986. – Pp. 329.
612. Taylor Paul W. *The Ethics of Respect for Nature* / Paul W. Taylor // *Environmental Ethics* – 1981. – Volume 3, Issue 3. – Pp. 197–218.
613. *The Foundations of Morality* By Joel J. Kupperman London: George Allen and Unwin, 1983, 162 pp.
614. Torralba José M. *Stoic katóρθôma, perfect duty and Kant's notion of acting aus Pflicht. The relevance of the oikeiôsis doctrine for the notions of moral good and inner attitude (Gesinnung) in Kantian ethics* [Electronic resource] / José M. Torralba // *Oikeiôsis and the Natural Basis of Morality. From Ancient Stoicism to Modern Philosophy* – Olms, Hildesheim, Zürich, New York, 2011. – Available from: <http://www.unav.es/filosofia/jmtorralba/>
615. UNEP. *21 Issues for the 21st Century: Result of the UNEP Foresight Process on Emerging Environmental Issues* // United Nations Environment Programme (UNEP) – Nairobi, Kenya, 2012. – 56 pp.
616. Wallis Jim. *Rediscovering Values On Wall Street, Main Street, and Your Street* / Jim Wallis – Hardcover: Howard Books, 2010. – 272 pages.
617. Walzer M. *Moralischer Minimalismus* / M. Walzer // *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* – 1994. – № 1. – S. 3–14.
618. Wilson E. O. *On Human Nature* / E. O. Wilson – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988. – 260 pp.
619. Wilson E. O. *Sociobiology* / E. O. Wilson – Cambridge, MA: Belknap Press, 1975. – 697 pp.

620. Zimmerman Michael J. *The Concept of Moral Obligation* / Michael J. Zimmerman – New York: Cambridge University Press, 1996. – 301 pp. – (Cambridge Studies in Philosophy)